

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945

Názov: **Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945**

Autori:

© **RNDr. Branislav Šprocha, PhD.**

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV

Výskumné demografické centrum - INFOSTAT

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

© **prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.**

Katedra muzeológie a etnológie

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Recenzenti: **Doc. PhDr. Michal Šmigel', PhD.**

Ing. Boris Vaňo

Odborný preklad resumé: © **Mgr. Slavomír Čéplö**

1. vydanie

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Vydavateľ: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

AGENTÚRA
NA PODPORU
VÝSKUMU A VÝVOJA

Publikácia je výsledkom riešenia grantových úloh:

MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“

APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“

ISBN 978-80-89881-03-1

Obsah

Úvod	5
I. Problematika prameňov a zdrojov údajov	11
II. Sčítanie ľudu 1940 a krajinový súpis 1938	17
II.1 Koncepcia, prípravný proces a realizácia sčítania ľudu 1940	21
III. Niektoré faktory reprodukčného správania	37
III.1 Hlavné rysy hospodárskeho vývoja v kontexte historických zmien v rokoch 1938 – 1945	38
III.2 Populačná a rodinná politika	48
III.3 Zdravotná a sociálna starostlivosť	54
III.4 Paradoxy národnostnej politiky	58
IV. Charakter reprodukčného správania	63
IV.1 Sobášnosť	63
IV.1.1 Počet sobášov a intenzita sobášnosti	64
IV.1.2 Časovanie sobášnosti	71
IV.1.3 Homogamia a heterogamia manželských párov	74
IV.1.4 Sezónnosť sobášnosti	78
IV.2 Rozvodovosť	79
IV.3 Pôrodnosť a plodnosť	84
IV.3.1 Vývoj pôrodnosti a plodnosti na Slovensku do roku 1938	85
IV.3.2 Pôrodnosť na Slovensku v rokoch 1938 – 1945	88
IV.3.3 Deti narodené mimo manželstva	99
IV.4 Úmrtnosť	103
IV.4.1 Dojčenská úmrtnosť	107
IV.4.2 Stredná dĺžka života	114
IV.4.3 Príčiny smrti	118
IV.4.4 Sezónnosť úmrtí	121
IV.5 Celkový pohyb obyvateľstva	124

V. Demografický obraz Slovenska v sčítaní ľudu 1940	129
V.1 Počet a rozmiestnenie obyvateľstva Slovenska podľa sčítania ľudu 1940	129
V.2 Cudzinci a neprítomné osoby	132
V.3 Hustota obyvateľstva a počet osôb pripadajúcich na 1 dom a byt	133
V.4 Zloženie obyvateľstva podľa veku	135
V.5 Národnostný obraz Slovenska v sčítaní ľudu 1940	137
V.5.1 Slovenská národnosť	140
V.5.2 Nemecká národnosť	140
V.5.3 Židovská národnosť	142
V.5.4 Maďarská národnosť	143
V.5.5 Rusínska - ruská národnosť	144
V.5.6 Cigánska národnosť	146
V.6 Náboženská štruktúra Slovenska v sčítaní ľudu 1940	147
V.6.1 Rímskokatolícke vierovyznanie	148
V.6.2 Evanjelici augsburského vyznania	149
V.6.3 Gréckokatolícke vierovyznanie	150
V.6.4 Izraeliti	151
V.6.5 Reformované vierovyznanie	152
V.7 Povolanie obyvateľstva	153
Záver	163
Summary	165
Zoznam prameňov a literatúry	169
Zoznam grafov, tabuliek a kartogramov	181
Príloha	185

Úvod

Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945 bol do značnej miery poznačený špecifickou politickou, spoločenskou, hospodárskou a v neposlednom rade aj vojenskou situáciou, ktoré sa premietali v podstate do všetkých sfér vtedajšej spoločnosti. Vnútro i zahraničnopolitická kríza vrcholiaca v rokoch 1938 a 1939, ktorá napokon viedla k rozpadu prvej Československej republiky a vzniku samostatnej, no územne značne oklieštenej Slovenskej republiky spolu s politickým smerovaním, hospodárskou situáciou, vývojom životnej úrovne, populačnou klímou, nastavením populačnej a rodinnej politiky a tiež samotným vývojom vojnových operácií dotýkajúcich sa územia a obyvateľstva Slovenska výraznou mierou zasiahli do intenzity a charakteru reprodukčného správania a tiež viacerých populačných štruktúr.

Obdobie rokov 1938–1945 je najmä v slovenskej historickej obci pomerne často pretraktovanou témou z viacerých uhlov pohľadu. Môžeme dokonca povedať, že viaceré oblasti sú pomerne solídne rozpracované a známe aj širšej vedeckej i laickej verejnosti. Problematika analýz populačného vývoja, reprodukčného správania a populačných štruktúr však do tejto kategórie rozhodne nepatrí a môžeme skôr prehlásiť, že predmetné obdobie z tohto pohľadu predstavuje skôr biele miesta v našom poznaní. Príčin je hneď niekoľko. Môžeme k nim zaradiť jednak určitý nezáujem demografickej obce o toto obdobie, keďže táto sa primárne orientuje na súčasné zmeny reprodukčného správania, ďalej nedostatkom resp. ťažkou dostupnosťou relevantných informácií, vstupných údajov, ako aj samotným personálnym poddimenzovaním demografickej, resp. historicko-demografickej obce. Kým problematika populačného vývoja

v medzivojnovom období¹ a čiastočne aj populačný vývoj do začiatku 1. svetovej vojny² na Slovensku sa postupne darí pomerne úspešne odkrývať, Slovenská republika (1939 – 1945) až na určité výnimky zostávala bokom tohto záujmu. Táto skutočnosť vytvára široké pole pôsobnosti. To si uvedomoval aj náš autorský kolektív, čoho výsledkom v posledných rokoch bola zvýšená publikačná činnosť zameriavajúca sa práve na tento po mnohých stránkach špecifický časový úsek populačného vývoja.³ Navyše je potrebné povedať, že takto získané poznatky

¹ Svedčí o tom niekoľko publikácií, ktoré vyšli s touto tematikou v poslednej dobe: SRB, Vladimír: *Obyvateľstvo Slovenska 1918-1938*. Bratislava: INFOTAT, 2002; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul, 2008; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul, 2008; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul, 2008; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava: Infostat, 2009; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol: *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu, 1919-1940*, Brno: Tribun EU, 2012; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Intenzita a charakter úmrtnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, roč. 38, 2014, s. 203-233; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, roč. 38, 2014, s. 77-112; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographic of the Jewish Population of Slovakia between the Two World Wars. In: *Judaica Bohemiae*, roč. 49, 2014, č. 2, s. 5-43;

² Zo starších práce je potrebné spomenúť najmä: CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava: Roľnícka osveta, 1936; SVETONĚJ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava: SVPL, 1958; Z novších ide predovšetkým o: TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25, 2, 2015, s. 3-13; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov. In: KOVÁČ, Dušan – KOWALSKÁ, Eva – ŠOLTĚS, Peter a kol. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 64-94.

³ Ide predovšetkým o prvý diel edičného radu obsahujúci štyri príspevky špeciálne sa zameriavajúce na problematiku populačného vývoja a jeho širších podmienok v období rokov 1938-1945: TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov 2013, s. 19-90; ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938-1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov 2013, s. 91-166; ŠKOVRAŇKOVÁ, Eva. Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov 2013, s. 167-332; HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej panej. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov 2013, s. 333-389. K ďalším prácam z tohto obdobia je možné zaradiť ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, 1. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*. roč. 24, 4, 2014, s. 40-53; ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, 2. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*. roč. 25, 1, 2015, s. 45-57; ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, 3. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*. roč. 26, 1, 2016, s. 64-81; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva potravinami v období Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: *Populačné štúdie Slovenska 6*. P. Tišliar (ed.). Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 63-168.

predstavujú veľmi dôležitý zdroj informácií a najmä nových doteraz širšej vedeckej obci neznámych poznatkov, ktoré nám výraznou mierou pomáhajú aj pri mapovaní celkovej transformácie reprodukčného správania v 20. storočí.

Cieľom monografie je prostredníctvom všetkých dostupných údajov analyzovať charakter a vývoj reprodukčného správania populácie Slovenska v rokoch 1938-1945 a vytvoriť tak demografický obraz Slovenska v tomto špecifickom období. Hneď v úvode však musíme podotknúť, že ide o cieľ nesmierne náročný, ktorý nie je možné komplexne obsiahnuť na tak obmedzenom priestore, akým je predmetná štúdia. Na druhej strane vzhľadom na stav výskumu súčasne ani nemôžeme povedať, že je možné ho uspokojivo zvládnuť v plnom rozsahu tak, ako by si žiadalo. Preto si dávame za primárny cieľ predovšetkým poskytnúť aspoň základný pohľad na zvolenú problematiku s nádejou, že budúci výskum umožní ďalšie prehĺbenie získaných poznatkov. Predstavuje tak síce nie prvú, ale do značnej miery podrobnejšiu analýzu populačného vývoja za obdobie, ktoré je síce veľmi atraktívne a z rôznych uhľov pohľadu analyzované, no z hľadiska reprodukčného správania a populačných politik ide o obdobie, o ktorom si dovoľíme tvrdiť, že vieme toho naozaj len veľmi málo.

Publikáciu sme rozdelili celkovo do 5 hlavných na seba nadväzujúcich kapitol. Po úvode sa zameriavame na zhodnotenie použitých prameňov, literatúry, zdrojov údajov a poukazujeme tiež na niektoré aplikované metódy ich spracovania. Keďže k najdôležitejším prameňom z tohto obdobia patrí krajinový súpis z roku 1938 a predovšetkým sčítanie ľudu z roku 1940, detailne sme sa im venovali v nasledujúcej kapitole. Zameriavame sa najmä na samotný koncept sčítania v kontexte vtedajšej doby a vnímania určitých obsahových prvkov (najmä etnicity). Ďalej venujeme pozornosť jeho príprave a následne aj samotnému terénnemu zberu údajov. Zmienili sme sa tiež o veľmi slabej diseminácii výsledkov, čo celkovo značne obmedzuje analytické možnosti.⁴

Reprodukčné správanie môže ovplyvniť niekoľko kľúčových vonkajších faktorov. Medzi ne často býva zaradovaný hospodársky vývoj, s ním spojená životná úroveň obyvateľstva, ďalej charakter populačnej, rodinnej, sociálnej a zdravotnej politiky a v neposlednom rade aj postavenie žien. Na tieto aspekty sme sa v stručnosti zamerali v tretej kapitole. Čitateľa hneď v úvode upozorňujeme, že nepôjde o vyčerpávajúci pohľad na dané témy, ale predmetná kapitola len zhrňa

⁴ Bližšie k problematike sčítania ľudu 1940 pozri, napr. TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011; TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: *Studies in the Population of Slovakia II*. P. Tišliar – S. Čéplö (eds.). Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny. 2014, s. 97-120; TIŠLIAR, Pavol. Přípravný proces sčítania domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940. In: *Populačné štúdie Slovenska 6*. P. Tišliar (ed.). Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 33-62.

z nášho pohľadu najdôležitejšie poznatky a aspekty, ktoré by mohli ovplyvniť samotný demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945.

Jadrom monografie v spojitosti s hlavným cieľom publikácie sú nasledujúce dve kapitoly. Z obsahového hľadiska ich môžeme označiť ako kapitolu a podkapitoly analyzujúce demografické procesy a kapitolu s podkapitolami venujúce pozornosť demografickým štruktúram.

Z pohľadu demografických procesov (štvrtá kapitola) vstupné údaje dovoľujú analyzovať sobášnosť, rozvodovosť, plodnosť a úmrtnosť. V prípade sobášnosti sme sa zamerali nielen na vývoj jej intenzity a charakteru z pohľadu veku snúbencov, ale sledujeme tiež časovanie tohto procesu, štruktúru sobášiacich sa dvojíc podľa vybraných znakov, ako aj sezónnosť.

V prípade rozvodovosti je analyzovaná intenzita v kontexte legislatívy, noriem a hodnotového rámca miestnej populácie. Ďalej sa pozeráme na dôvody rozvodu manželstva a rozloženie rozvodov podľa doby uplynulej od sobáša.

Analýzu pôrodnosti a plodnosti sme rozdelili zvlášť na obdobie do roku 1938 a zvlášť na roky 1938 – 1945. Všímame si nielen intenzitu procesu, jeho charakter v spojitosti s vekom žien pri pôrode, ale pozornosť je venovaná aj legitímite narodených detí, časovaniu plodnosti, pričom uvedené zistenia sa snažíme zaradiť do širšieho medzinárodného kontextu.

Posledným procesom, ktorý sme mohli vzhľadom na dátové zdroje podrobiť výskumu, je úmrtnosť. Aj v tomto prípade sa zameriavame nielen na predmetné obdobie, ale proces sledujeme v širšom časovom aspekte, aby čitateľ dokázal lepšie uchopiť vývojové zmeny a jeho intenzitu v období existencie Slovenskej republiky. Okrem intenzity bola diskutovaná hlbšie aj dojčenská úmrtnosť, príčiny smrti, ako aj sezónnosť úmrtí. Súčasťou je tiež medzinárodná komparácia.

Výsledky sčítania ľudu 1940 umožňujú hodnotiť niektoré populačné štruktúry Slovenska. V piatej kapitole najprv približujeme počet a priestorové rozmiestnenie obyvateľstva, váhu cudzincov a dočasne neprítomných osôb, ako aj veľkosť bytových domácností a priemerný počet osôb pripadajúcich na jeden dom. Z demografických štruktúr publikované údaje umožňujú analyzovať zloženie populácie Slovenska podľa veku a pohlavia, národnosti, náboženského vyznania a tried povolania. Okrem národnej úrovne bol hodnotený predovšetkým regionálny aspekt.

Veríme, že publikácia, a v nej prezentované výsledky, zaujmú nielen historikov a demografov, ale aj širšiu vedeckú obec a nájdú v nej množstvo zaujímavých informácií. Súčasne však poznamenávame, že predložená monografia predstavuje len základný stavebný kameň poznatkov o populačnom vývoji a demografickom obraze populácie Slovenska v rokoch 1938 – 1945.

Na tomto mieste by sme chceli vysloviť poďakovanie recenzentom rukopisu tejto publikácie doc. PhDr. Michalovi Šmigeľovi, PhD. a Ing. Borisovi Vaňovi za ich pripomienky, postrehy, návrhy a cenné rady, ktoré sme pri záverečnej tvorbe práce náležite zohľadnili. V neposlednom rade sme tiež vďační Mgr. Slavomírovi Čéplöovi za odborný preklad resumé.

Rovnako naša vďačnosť patrí Vedeckej grantovej agentúre Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémii vied, ako aj Agentúre na podporu výskumu a vývoja za ich podporu pri realizácii prác na projektoch, ktorých výstupom je aj predložená monografia.

Bratislava 20. november 2016

autori

I. Problematika prameňov a zdrojov údajov

Primárne sa procesu reprodukčného správania v období rokov 1938 – 1945 podľa našich poznatkov na Slovensku venovala veľmi malá pozornosť a dodnes nevzniklo žiadne syntetizujúce dielo, ktoré by sa snažilo túto medzeru nejakým spôsobom zaplniť. Nemôže nás preto prekvapiť, ak takmer všetky práce, ktoré poznáme, hodnotia populačný vývoj Slovenska v 20. storočí bez týchto rokov, alebo mu venujú len okrajovú pozornosť. Môžeme povedať, že práve tieto roky sú tradične absentujúcim ohnivkom informačného reťazca vo väčšine analýz reprodukčného správania, populačného vývoja, populačných politík v 20. storočí. Určitou svetlou výnimkou sú v podstate len krátke články autorov Jaromír Korčák, Václav Sekera a Vladimír Srb⁵, prostredníctvom ktorých sa dozvedáme aspoň základné informácie o počte obyvateľov a populačnom vývoji Česka a čiastočne aj Slovenska. Z novších prác sa tejto problematike venoval už len Vladimír Srb.⁶ Okrem nich niektoré informácie o demografickom vývoji nachádzame v širšie zameranej monografii Antona Štefánka.⁷ Aj v dôsledku toho sme iniciovali snahu o získanie komplexnejších a podrobnejších informácií,

⁵ Išlo o sériu článkov uverejnených v časopise Českého statistického úradu - Statistický zpravodaj: KORČÁK, Jaromír. Přirozená měna obyvatelstva za okupace. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 3, s. 49-51; KORČÁK, Jaromír. Vzestup porodnosti za války. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 5, s. 111-113; KORČÁK, Jaromír. Odhad počtu obyvatelstva na Slovensku. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 6, 143-144; KORČÁK, Jaromír. Skryté oslabení československé populace. In: *Statistický zpravodaj*, r. IX., 1946, č. 1, s. 1-3; SRB, Václav. Porodnost v Československu a v cizině za války 1939 – 1945. In: *Statistický zpravodaj*, r. X., 1947, č. 2., 33-34.

⁶ SRB, Vladimír. Pohyb obyvatelstva na území Československa 1938 – 1944. In: *Demografie*, r. 35, 2/1993, s. 73-94.

⁷ ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie Slovenska: Slovenská vlastiveda III.* Bratislava, 1944.

ktoré by sa týkali primárne populačného vývoja, problematiky demografickej reprodukcie, populačnej politiky, populačných štruktúr a niektorých ďalších tematických okruhov úzko s nimi súvisiacich. Postupne tieto boli publikované v čiastkových výstupoch, no k syntetizujúcej práci nebolo zatiaľ prikročené. Práve komplexnejší pohľad na charakter reprodukčného správania a vybrané populačné štruktúry je jedným z hlavných cieľov tejto monografie. Súčasne však dodávame, že publikácia nemá ambíciu podať vyčerpávajúcu analýzu danej problematiky, ale predstavuje skôr výber najdôležitejších poznatkov, ktoré sa nám podarilo získať v posledných rokoch nášho výskumu.

Keďže jednotlivé demografické procesy sa snažíme zasadiť aj do širšieho časového rámca, bolo potrebné konštruovať niektoré základné i zložitejšie indikátory intenzity pre roky 1900-1945. Vzhľadom na pôvodcu údajov je možné hovoriť o troch hlavných zdrojoch.

Prvý predstavujú uhorské pohyby obyvateľstva (*Népmozgalma*) pre obdobie rokov 1900 – 1918 publikované v edícii *Magyar Statisztikai Közlemények*⁸. Pre roky 1919 – 1937 najdôležitejším prameňom k analýze jednotlivých demografických procesov boli údaje publikované v *Pohyboch obyvateľstva* ako súčasť edície *Československá statistika*⁹. Okrem nich niektoré informácie sme získali tiež

v iných štatistických prameňoch, ako boli ročenky, príručky, prehľady, správy, štatistické lexikóny a pod.¹⁰

Jednoznačne ako jeden z hlavných problémov pri analýze populačného vývoja v rokoch 1938 – 1945 je potrebné označiť dostupnosť na tieto účely vhodných údajov. Za roky 1939 – 1943 síce Štátny štatistický úrad v Bratislave publikoval za územie Slovenského štátu v edícii *Štatistické zprávy*¹¹ niektoré základné výsledky o prirodzenom pohybe obyvateľstva, ako aj určité podrobnejšie triedenia sobášov, narodených a zomretých, no väčšina zo zbieraných údajov napokon zostala len v rukopisnej podobe a v plnom rozsahu sa nezachovala.¹² Dodatočná rekonštrukcia demografických udalostí za roky 1939 – 1945 preto bola veľmi problematickým procesom. V rokoch 1945 – 1946 sa na matričných úradoch, ktoré boli počas vojnových udalostí opustené, alebo ktorých chod bol narušený, vykonávali dodatočne zápisy. Rovnako sa získavali údaje z matrik obcí, ktoré boli odstúpené Maďarsku po Viedenskej arbitráži za časť roku 1945 a predovšetkým za roky 1939 – 1944 s cieľom rekonštruovať základné ukazovatele prirodzeného pohybu obyvateľstva celého Slovenska.¹³ Tie boli následne publikované v pramennom diele *Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*¹⁴ spolu s podrobným triedením údajov za celé Slovensko z roku 1945.

Zloženie obyvateľstva podľa veku a pohlavia k 1.7. pre obdobie rokov 1920-1937 a rok 1945, ako aj koncové stavy (31.12.) pre rok 1937 a 1945 sme získali z publikácie ČSÚ *Věkové složení obyvatelstva v letech 1920-1937 a 1945-1979*.¹⁵ V sledovanom období rokov 1938 – 1944 však bilancie vekovej štruktúry robené neboli, preto sme vychádzali z publikovanej vekovej štruktúry zo sčítania ľudu

⁸ Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905; Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907; Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910; Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916; Népmozgalma 1913 – 1918 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

⁹ Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1919 – 1920. In: *Československá statistika* sv. 53, řada XIV., sešit 1 (ďalej ČSS sv. 53). Praha : Státní úřad statistický (ďalej SÚS), 1929; Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1921 – 1922. In: *Československá statistika* sv. 59, řada XIV., sešit 2 (ďalej ČSS sv. 59). Praha : SÚS, 1929; Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1923 – 1924. In: *Československá statistika* sv. 63, řada XIV., sešit 3 (ďalej ČSS sv. 63). Praha : SÚS, 1930; Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1925 – 1927. In: *Československá statistika* sv. 77, řada XIV., sešit 4 (ďalej ČSS sv. 77). Praha : SÚS, 1932; Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1928 – 1930. In: *Československá statistika* sv. 121, řada XIV., sešit 5 (ďalej ČSS sv. 121). Praha : SÚS, 1936; Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1931 – 1933. In: *Československá statistika* sv. 145, řada XIV., sešit 6 (ďalej ČSS sv. 145). Praha : SÚS, 1938; Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934 – 1937. In: *Československá statistika* sv. 163, řada XIV., sešit 7 (ďalej ČSS sv. 163). Praha : SÚS, 1941.

¹⁰ *Statistická příručka republiky Československé I.* (ďalej SPRČS I.). Praha : SÚS, 1920; *Statistická příručka republiky Československé II* (ďalej SPRČS II.). Praha : SÚS, 1925; *Statistická příručka republiky Československé III* (ďalej SPRČS III.). Praha : SÚS, 1928; *Statistická příručka republiky Československé IV* (ďalej SPRČS IV.). Praha : SÚS, 1932; *Statistická ročenka ČSR 1934* (ďalej SRRČS 1934). Praha : SÚS, 1934; *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947. *Demografická příručka*. Praha : Svoboda, 1967; *Demografická příručka*. Praha : FSÚ, 1982; *Demografická příručka*. Praha : ČSÚ, 1996.

¹¹ *Štatistické zprávy*, r. 2, 6/1941, Bratislava : Štátny štatistický úrad; *Štatistické zprávy*, r. 3, 1/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad, s. 2-9; *Štatistické zprávy*, r. 3, 2-3/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad, s. 22-32; *Štatistické zprávy*, r. 3, 4/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad, s. 58-72; *Štatistické zprávy* r. 3, 7/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad, s. 102-103; *Štatistické zprávy*, r. 3, 10/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad, s. 142-154; *Štatistické zprávy*, r. 3, 11-12/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad, s. 158-180; *Štatistické zprávy*, r. 4, 3/1943, Bratislava : Štátny štatistický úrad, s. 26-37.

¹² *Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.

¹³ Tamže.

¹⁴ Tamže s. 12-13.

¹⁵ ČSÚ. *Věkové složení obyvatelstva v letech 1920-1937 a 1945-1979* (ČSSR, ČSR, SSR). Praha, 1981, s. 4-41 a 112-115.

z roku 1940.¹⁶ Na podobnom princípe bola založená intercenzálna interpolácia vekovej štruktúry medzi rokmi 1900 a 1910 s bilanciou do roku 1918. Základom pre ňu sa stali výsledky uhorských sčítaní ľudu 1900¹⁷ a 1910¹⁸. Vzhľadom na charakter publikovaných údajov je potrebné upozorniť, že predmetné výsledky nezobrazujú celú populáciu územia dnešného Slovenska, ale len tých uhorských žúp, ktoré v prevažnej časti doň zasahovali. V prípade rokov 1913 – 1918 boli údaje publikované len do úrovne obvodov, preto získané výsledky prezentujú populáciu obvodu na ľavom brehu Dunaja a pravom brehu Tisy, do ktorých patrili predmetné slovenské župy.

Celkovo sa v publikácii môžu objaviť až tri údaje podľa dostupnosti za jednotlivé územné celky. Pre celé územie Slovenska, čiže Slovenskú republiku, ako aj zabrané územia po Viedenskej arbitráži sme pre obdobie rokov 1938 – 1945 disponovali len niektorými základnými informáciami. Išlo predovšetkým o celkové počty udalostí, z ktorých je možné konštruovať hrubé miery, ďalej informácie o dojčenskej a novorodeneckej úmrtnosti, podiel detí narodených mimo manželstva a ďalšie. Informačne bohatšie sú viacdimenzionálne triedenia (napr. kombinácia vek, pohlavie, rodinný stav a pod.), ktoré však boli dostupné len pre roky 1939 – 1941 (niekde aj 1942) a navyše sa týkali len populácie Slovenskej republiky.

V roku 1945 už boli dostupné tieto podrobnejšie triedenia aj za celé územie Slovenska.¹⁹ Spolu s odhadom, ktorý vypracoval Jaromír Korčák²⁰ a bol publikovaný v štúdií Vladimíra Srba,²¹ sme mohli tiež porovnávať vývoj vo vnútrozemí a pohraničí, teda na území Slovenskej republiky a zabraných oblastiach, a to v rokoch 1938 – 1944. Okrem toho publikované údaje v Štatistických zprávach nám umožňovali v rokoch 1939 – 1941 (prípadne až

¹⁶ Štatistická príručka...c.d., s. 7-8.

¹⁷ A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 5. Kötet. Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal, 1907, s. 152-175.

¹⁸ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes Demografia. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 61. Kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1916, s. 90-99.

¹⁹ Bližšie k problematike územného členenia pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. Náčrt postavenia okresných úradov na Slovensku počas krajiniského zriadenia (1928 – 1939). In: *Historica*, roč. XLV, Bratislava 2002, s. 219-223; TIŠLIAR, Pavol. Okresná správa na Slovensku počas I. ČSR. In: *Historica* XLVI. Bratislava : Univerzita Komenského, 2005, s. 147-185; TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013; *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prebýd obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1939.

²⁰ KORČÁK, Jaromír. Skryté oslabení..., c. d., s. 1-3.

²¹ SRB, Vladimír. Pohyb obyvateľstva...1938 – 1944, c. d., s. 86-88.

1942) sledovať niektoré demografické ukazovatele aj na okresnej úrovni v rámci Slovenskej republiky.

Použitá metodika pri spracovávaní vstupných údajov rôznej povahy sa úzko odvíjala od ich charakteru. Najčastejšie išlo o počty udalostí, hrubé miery, prípadne ďalšie menej náročné indikátory (podiel detí mimo manželstva, dojčenská úmrtnosť a pod.). Sofistikovanejšie ukazovatele bolo možné vypočítať len pre obdobie rokov 1939 – 1941 (1942), a to len pre niektoré procesy (sobášnosť, úmrtnosť) a územie Slovenského štátu (vnútrozemie). Publikovaním podrobnejších údajov za rok 1945 pre celé Slovensko sa naše možnosti značne rozšírili. Išlo predovšetkým o úmrtnostné tabuľky, miery sobášnosti a z nich odvodenú úhrnnú sobášnosť a priemerný vek pri sobáši a napokon v roku 1945 aj miery plodnosti, úhrnnú plodnosť a priemerný vek pri pôrode. V prípade, že to vstupné údaje dovoľovali, boli tieto ukazovatele zasadené aj do európskeho kontextu. Tu sme využívali najmä demografické ročenky Ligy národov²², OSN²³ a databázu Human mortality database²⁴.

Pre potreby poznania vybraných štruktúr obyvateľstva bolo možné využiť najmä dochovaný súbor sčítacích hárkov sčítania ľudu z roku 1940, ktorý je uložený v Slovenskom národnom archíve v Bratislave.²⁵ Archívny výskum bezpochyby poskytuje aj dôležité kontextové informácie k vývoju spoločnosti v sledovanom období, ale i pochopeniu výsledkov sčítania 1940, a preto bádanie pokračuje aj v súčasnosti. V tejto publikácii sme použili najmä informácie regionálnych a miestnych archívnych celkov, ktoré dokumentujú vybrané problémy organizácie sčítania ľudu či populačnej politiky.

²² *Statistical Year-book of the League of Nations 1940-1941*. Geneva 1941, *Statistical Year-book of the League of Nations 1941-1942*. Geneva 1943; *Statistical Year-book of the League of Nations 1942-1944*. Geneva 1945.

²³ *Demographic Yearbook 1948*. New York: United Nations, 1949.

²⁴ Dostupné na www.mortality.org.

²⁵ MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), f. Sčítanie ľudu 1940.

II. Sčítanie ľudu 1940 a krajinský súpis 1938

Medzinárodná, ako aj vnútropolitická kríza vrcholiaca na jeseň 1938 priniesla nielen významný zásah do priebehu štátnych hraníc Československa, ale aj prijatie autonómie Slovenskej krajiny s vlastnou vládou.²⁶ Keďže územné zmeny sa dotýkali predovšetkým národnostne zmiešaných prihraničných oblastí, tieto sa prejavili aj v samotnej národnostnej (a rovnako aj inej) štruktúre populácie žijúceho v zostávajúcom priestore Slovenska. Dôležitým výsledkom bola predovšetkým skutočnosť, že nemecká menšina sa stala vedúcou inoetnickou zložkou. Spoločne s rastúcimi obavami z politicky silnejúcej nemeckej menšiny, stále nástojčivejšie žiadajúcej osobitné kultúrne a právne postavenie na Slovensku, viedli na konci roku 1938 k zorganizovaniu osobitného mimoriadneho krajinského sčítania obyvateľstva.²⁷ Hlavným cieľom súpisu malo byť vytvorenie tzv. *národnostného katastra*,²⁸ ktorý by predovšetkým podával presné informácie o etnických minoritách žijúcich na území okliešteného Slovenska a ich priestorovom rozmiestnení. Špecifikom v porovnaní s dovtedajšou praxou bolo, že súpis sa týkal len trvalo usadeného obyvateľstva²⁹ a nebol jeho prípravou, realizáciou a disemináciou výsledkov poverený štatistický úrad. Tieto činnosti

²⁶ Slovenská krajina administratívne existovala od poslednej etapy reformy verejnej správy v Československej republike v roku 1928. Reprezentoval ju Krajinský úrad v Bratislave, krajinský prezident a krajinská samospráva – zastupiteľstvo. Pozri bližšie, napr. TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 52 a n.

²⁷ MVSР – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava (ďalej ŠA Košice, p. Rožňava), f. Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945 (ďalej f. OÚ Revúca), škat. č. 34, sign. č. 1671/1938 prez.

²⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Revúca, škat. č. 34, sign. č. 1671/1938 prez.

²⁹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Rejdovej, 1917 – 1945 (ďalej: f. NÚ Rejdová), škat. č. 11, sign. č. 1727/1938 adm.

zastrešoval Krajský úrad v Bratislave a jemu podriadené administratívne úrady za súčinnosti autonómneho ministerstva vnútra. Vzhľadom na konkrétnosť cieľov a účel súpisu sa jednoznačný dôraz v súpise kládol na zisťovanie národnosti a štátnej príslušnosti. Špecifický však bol aj samotný priebeh akcie.³⁰ Predovšetkým organizácia, príprava, ako aj ďalšie kroky boli v podstate až do samotnej fázy zberu údajov v teréne prísne utajované. Hlavným účelom tohto postupu bolo čo najviac obmedziť vplyvy politických a najmä národnostne ladených kampaní. Tie patrili do určitej miery na našom území v predchádzajúcich sčítacích akciách už k pomerne tradičným prvkom sčítaní. Snaha o objektivizáciu získaných údajov tak bola zapltená cenou úplnej absencie informačnej kampane k súpisovej akcii pre široké vrstvy obyvateľstva Slovenska. Ďalším zaujímavým aspektom súpisu 1938 bolo, že terénny zber údajov sa mal na celom území Slovenska uskutočniť len počas jedného dňa (31.12.1938).³¹ Podrobné výsledky krajského sčítania neboli nikdy publikované.³² Prezentované boli len okresné sumáre, pričom primárny účel, zostavenie národnostného katastra, sa z politických dôvodov nerealizoval. Hlavnou príčinou bolo predovšetkým ostré odmietanie získaných informácií politickou špičkou nemeckej *Deutsche Partei* na Slovensku, a tým snaha vyhnúť sa vnútornému politickému konfliktu s možnou medzinárodnou intervenciou Nemecka v prospech nemeckej menšiny. Krajský súpis tak sledoval predovšetkým mocensko-politické ciele a snažil sa využiť údaje o etnickom zložení a priestorovom rozmiestnení etnických minorít na Slovensku v prospech štátnej politiky.³³ Okrem toho súpis mal aj viaceré priame dopady na organizáciu a metodickú prípravu riadneho sčítania ľudu v roku 1940. Úzka špecializácia krajského súpisu z roku 1938, jeho politické pozadie a dosah, ako aj absencia viacerých štandardne zisťovaných údajov napokon viedli už v roku 1939 k rozhodnutiu vykonať nové sčítanie ľudu.³⁴

³⁰ TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919 – 1940. In: *Bylye Gody*, 2/2014, č. 32, s. 266-271.

³¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, škat. č. 11, sign. č. 1727/38; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Roštári, 1922 – 1945 (ďalej: f. NÚ Roštár), sign. č. 1500/38 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad vo Veľkej Polome, 1865 – 1945, sign. č. 161/38 prez., neusporiadaný fond.

³² Vzhľadom k torzovitému zachovaniu sčítacích hárkov, ktoré sa nachádzajú v pobočkách štátnych archívov pri archívnych fondoch okresných úradov, dnes možno skonštatovať, že podrobné výsledky tohto sčítania už kompletne poznať nebudeme.

³³ Pozri TIŠLIAR, Pavol. Prípravný proces..., c.d. s. 33-62.

³⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Lubeníku, 1914 – 1944 (ďalej: f. NÚ Lubeník), bez sign., neusporiadaný fond. Obežník Ministerstva vnútra Slovenskej krajiny č. 2388/IV/7-1939 z 25. februára 1939. V tom čase ešte na základe československého zákona o sčítaní ľudu č. 47/1927 Sb. z. a n., pochopiteľne, bolo to v tomto čase ešte myslené ako sčítanie v Československej republike, ktoré by sa opakovalo aj na Slovensku.

Sčítanie ľudu v roku 1940 v Slovenskej republike (1939 – 1945) nadviazalo na predchádzajúce moderné sčítania organizované a realizované štatistickými úradmi, ktoré sa na našom území uskutočňovali od roku 1869 v 10-ročných intervaloch. Viaceré aspekty prípravy, organizácie, realizácie resp. zberu údajov v rámci samotnej sčítacej akcie môžeme označiť za štandardné, no niektoré oblasti je potrebné vnímať v kontexte vtedajšej doby, politickej a mocenskej orientácie, ako aj samotného nastavenia prístupov najmä k niektorým etnickým menšinám. Preto je sčítanie ľudu 1940 na Slovensku potrebné do určitej miery vnímať a označiť ako atypické.³⁵ Tieto okolnosti na jednej strane umožňujú hodnotiť výsledky a charakteristiky vývoja niektorých populačných ukazovateľov, no na druhej boli v jeho pravidlách vykonané viaceré zmeny, ktoré menili dlhodobou zaužívané štatistické štandardy. Bezpochyby najväčším špecifikom a zároveň najväčšou zmenou oproti predchádzajúcim sčítaniam bol spôsob zisťovania národnostnej štruktúry obyvateľstva. Politický tlak a záujmy, ktoré vychádzali zo strany vládnej garnitúry, sa totiž prejavili v rozdielnom vnímaní a prístupe k národnostným menšinám, ale celkovo aj k chápaniu populačnej politiky v krajine.³⁶ Odlišný prístup k minoritám a silnejúci nacionalizmus sa tak dostali aj do štatistických zisťovaní nového štátneho útvaru a ovplyvnili napokon aj samotné informácie o národnostnej skladbe Slovenska.

Sčítanie 1940 sa na rozdiel od krajského súpisu 1938 opieralo o riadnu vopred pripravovanú legislatívu, ktorú dopĺňal súbor podrobnejších inštrukcií a vysvetľujúcich obežníkov. Zákon o sčítaní ľudu, doplnený vládnym nariadením, stanovil rozhodujúci okamih sčítania na polnoc zo 14. na 15. decembra 1940 a vládne nariadenie určilo podmienky na menovanie sčítacích komisárov a revízorov.³⁷ Decembrový termín bol zvolený v súlade s bežnou štatistickou praxou, keďže koncom roka sa obyvateľstvo významnejšie nestáhovalo, a preto priestorové pohyby nemohli výraznejšie ovplyvniť priebeh sčítania ani

³⁵ Podrobné informácie o organizácii sčítania ľudu 1940 na Slovensku sa čitateľ dozvie napríklad v práci TIŠLIAR, Pavol. Sčítanie ľudu z roku 1940 : k niektorým aspektom organizovania a priebehu. In: P. Sokolovič (ed.) *Život v Slovenskej republike : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Bratislava : ÚPN, 2010, s. 25-35.

³⁶ Podrobnejšie sú otázky populačnej politiky v Slovenskej republike (1939 – 1945) rozoberané v kapitole III. Ďalšie informácie čitateľ môže získať tiež z prác TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90; TIŠLIAR, Pavol. Odrasť národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939 – 1945) v štatistickej praxi. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014, s. 21-57; TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: P. Tišliar – S. Čéplö (eds). *Studies in the Population of Slovakia II*. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 121-146.

³⁷ VI. nar. č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 18. októbra 1940.

získané údaje. Súčasťou sčítania ľudu bol plánovaný aj súpis domov a bytov.³⁸ Rozdielom oproti krajiniskému súpisu z roku 1938 bola aj skutočnosť, že celú akciu oficiálne viedol a organizoval prostredníctvom existujúcej štátnej správy a ministerstva vnútra Štátny štatistický úrad v Bratislave.³⁹ Ten mal na starosti prípravnú a metodickú stránku sčítania a po jeho vykonaní v teréne aj spracovanie a publikovanie výsledkov.

Medzi hlavné špecifiká sčítania ľudu 1940 patrila predovšetkým netradičná metodika definovania a zisťovania národností obyvateľstva. Popri prijatí zásady určenia národnosti podľa materinského jazyka so snahou objektivizovať výsledky sčítania, prípadne jazyka bežne používaného v hovorovom styku, ktorá sa v praxi aj do značnej miery dodržala, bola tiež prijatá zásada povinného prihlásenia sa niektorých skupín obyvateľstva ku konkrétnej národnosti. Táto povinnosť sa týkala dvoch perzekvovaných skupín, a to obyvateľstva izraelitského (židovského) vierovyznania a Cigánov. K židovskej národnosti sa musela prihlásiť nielen osoba, ktorá bola izraelitského vierovyznania, prípadne z neho konvertovala na inú vieru, ale zaradené sem boli aj osoby, ktoré mali aspoň jedného rodiča z tohto vierovyznania. Kontroverzným bol najmä štvrtý a piaty bod „vymedzenia pojmu Žid“, podľa ktorých bol za Žida považovaný aj ten, kto uzavrel manželstvo, prípadne žil v spoločnej domácnosti s osobou izraelitskej viery, ako aj potomkovia narodení v takýchto zväzkoch.⁴⁰ V prípade cigánskeho obyvateľstva sa ukázala pôvodná definícia Cigána ako nejednoznačná, a tým aj v praxi nevykonateľná. Pojem „Cigán“ bol určený osobitnou vyhláškou Ministerstva vnútra SR z 18. júna 1940, kde sa za Cigána považoval „...*iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci.*“⁴¹ Štátny štatistický úrad Slovenskej republiky napokon svojím osobitným vyhlásením v predvečer zbierania údajov informoval verejnosť o neplatnosti tejto definície.⁴²

³⁸ §3 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z.

³⁹ Štátny štatistický úrad v Bratislave vznikol vládny nariadením z 12. apríla 1939 č. 58/1939 Sl. z.

⁴⁰ §1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o *vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach* z 18. apríla 1939.

⁴¹ Vyhláška MV SR č. 18.635-Ic/1940, vykonávajúc §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. o *dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov* z 29. mája 1940.

⁴² Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In: *Slovenská pravda*, 15. december 1940, s. 3: „...*Pojem Cigána určený vo vyhláške Ministerstva vnútra zo dňa 18. júna 1940 č. 18635-Ic/1940, citovanej na 21. strane Inštrukcie podľa obežníka tunajšieho úradu č. 1230/I-40 zo dňa 30. novembra 1940 pre sčítanie ľudu neplatí.*“ Okresné úrady boli o tomto rozhodnutí informované už na konci novembra 1940. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond, obežník Štátneho štatistického úradu v Bratislave č. 1223/40-I z 30. novembra 1940.

Sčítanie ľudu z roku 1940 pokračovalo v mnohých smeroch v zaužívanej praxi predchádzajúcich cenzov a sčítavalo prítomné obyvateľstvo. Dočasne neprítomné obyvateľstvo síce bolo zapisované do popisných hárkov, no nebolo možné tieto osoby vykazovať v sumároch, aby nedošlo k duplicitám.⁴³

Pre sčítanie z roku 1940 bolo okrem spomenutého typické tiež to, že nikdy nedošlo k publikovaniu všetkých výsledkov. Väčšina zo zverejnených navyše bola publikovaná až so značným časovým odstupom v povojnovom období, pričom len niektoré boli na nižšej administratívnej úrovni.⁴⁴ Napríklad za jednotlivé obce sa v osobitnom lexikóne z roku 1942 nachádzajú len počty obyvateľov a domov. V roku 1948 boli ešte štátnym plánovacím a štatistickým úradom publikované informácie o ekonomickej aktivite obyvateľstva jednotlivých obcí.⁴⁵ Mnohé údaje, ktoré boli zisťované v tomto sčítaní, tak ostali dodnes nespracované a celý súbor originálnych sčítacích hárkov v súčasnosti uschováva Slovenský národný archív v Bratislave ako osobitný archívny fond.⁴⁶

II.1 Koncepcia, prípravný proces a realizácia sčítania ľudu 1940

Vznik samostatného Slovenského štátu v marci 1939 (v júlovej ústave deklarovaného ako Slovenská republika) priniesol urgentnú potrebu získať pre správne a hospodárske účely, ako aj pre nastavenie sociálnej a populačnej politiky aktuálne informácie o zložení svojho obyvateľstva. Novovytvorený Štátny štatistický úrad v Bratislave začal postupne organizovať celú slovenskú

⁴³ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond, obežník Okresného úradu v Revúcej č. 6 z 9. decembra 1940.

⁴⁴ V tomto smere je potrebné upozorniť na niektoré práce Štátneho plánovacieho a štatistického úradu v Bratislave, ktorý vo svojich povojnových ročenkách a správach publikoval viaceré sumáre, napr. *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1946; *Štatistická príručka 1947...*, c.d.; *Štatistická príručka Slovenska 1948*. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.

⁴⁵ *Lexikón obcí Slovenskej republiky*. Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1942; Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15. XII. 1940: príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.

⁴⁶ SNA, f. Sčítanie ľudu z roku 1940.

štatistickú službu⁴⁷ a jedným z jej výsledkov mali byť práve aj podrobnejšie a najmä aktuálne údaje o stave populácie „nového“ Slovenska, a to zo všetkých oblastí života spoločnosti.

Charakter nového sčítania bol oproti predchádzajúcemu rozdielny a prejavil sa hneď v prípravnom procese a v zastrešujúcej legislatíve. Zákon o sčítaní ľudu, ktorý Snem Slovenskej republiky (1939 – 1945) prijal 8. októbra 1940, potvrdil pokračovanie 10-ročných cyklov.⁴⁸ Terénny zber údajov, ako aj prípadná revízia získaných údajov sa opierala o prácu sčítacích komisárov a revízorov, nad ktorými dozerali okresné úrady. Výkon týchto funkcií bol povinný a nebolo možné ich odmietnuť.⁴⁹ Finančnú stránku celej sčítacej akcie zabezpečoval štát prostredníctvom plánovaného štátneho rozpočtu schváleného v decembri 1939. Pre zaujímavosť dodávame, že v kapitole Ministerstva vnútra SR sa v rozpočte vyčlenilo na sčítanie ľudu 800 tis. korún.⁵⁰ Z týchto peňazí sa hradila najmä tlač sčítacích hárkov, ich transport po krajine a finančné odmeny a refundácie nákladov sčítacím komisárom a revízorom. Okrem toho sčítanie bolo povinne spolufinancované aj z obecných prostriedkov na základe inštrukcií a žiadostí okresných úradov.⁵¹ Práve na okresné úrady pripadala najväčšia administratívna a výkonná záťaž celej organizácie, priebehu terénneho zberu, ale aj základného sumárneho vyhodnotenia cenzu. V podstate išlo o tradičný spôsob realizácie terénnych prác pri sčítaní, ktorý sa aplikoval vo všetkých dovtedajších moderných cenzoch. Určitým rozdielom bolo, že v sčítaní ľudu 1940 župné úrady ako ďalšia inštitúcia oficiálne nefigurovali.⁵² Ich funkciou v spojitosti so sčítaním bolo len ustanoviť pre výkon dozoru nad okresmi župných kontrolórov. Pri ministerstve vnútra ešte pôsobil generálny kontrolór, ktorý dohliadal nad organizovaním

⁴⁷ Štatistickou službou na Slovensku sme sa zaoberali v príspevku TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945 – 1951). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I.* Bratislava : Infostat, 2009, s. 8-17; ŠPROCHA, Branislav. Slovenský štatistický úrad (1952 – 1960). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I.* Bratislava : Infostat, 2009, s. 28-35.

⁴⁸ §1 z. č. 265/1940 Sl. z. Predchádzajúce ustanovenia o pravidelne konaných sčítaniach boli zrušené.

⁴⁹ Výnimkou boli len cudzí štátni príslušníci; osoby, ktoré neovládali štátnu reč; osoby, ktoré pre telesnú vadu alebo ťažkú chorobu nemohli vykonávať túto funkciu a napokon osoby vo veku nad 60 rokov. §4 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z.

⁵⁰ Z. č. 343/1939 Sl. z. Príloha A, Skupina I.

⁵¹ §4 z. č. 265/1940 Sl. z. Ako príklad možno spomenúť žiadosť okresného náčelníka z Revúcej, ktorý vyžadoval od obcí okresu, aby pripravili pre sčítacích komisárov tvrdé obaly alebo tašky na popisné hárky, keďže sčítací komisári hárky nosili so sebou. Rovnako mali obce, najmä v ťažšie dostupných, odľahlejších obciach poskytnúť komisárovi aj obecného sluhu a pod. Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

⁵² Všetky základné úkony sa dotýkali okresných úradov. Pozri bližšie vl. nar. č. 270/1940 Sl. z.

a priebehom cenzu a úzko spolupracoval s prednostom Štátneho štatistického úradu v Bratislave.⁵³

Zákon prikazoval zachovávať mlčanlivosť o zistených osobných údajov. Stanovil sankciu pre porušenie tejto povinnosti na 2 mesiace väzenia, prípadne pokutu vo výške 10 tis. korún.⁵⁴ Priestupky proti sčítaniu sa trestali rovnako väzením, prípadne peňažnými pokutami. Ako priestupok sa definovalo jednak uvádzanie nepravdivých údajov, ale tiež nátlak či iné ovplyvňovanie sčítaných osôb, vedomá propaganda, ktorá by nejakým spôsobom mohla ovplyvniť výsledky sčítania, ale aj akékoľvek porušenie príkazov a zákazov vedených na ochranu správnosti sčítania.⁵⁵ Sankcie mali mať predovšetkým preventívny charakter.

Podrobnejšie inštrukcie k sčítaniu prinieslo vládne nariadenie o 10 dní neskôr.⁵⁶ Okrem spomenutej konkretizácie začiatku zberu údajov v teréne a určenia rozhodujúceho termínu, nariadenie určilo aj základné charakteristiky, ktoré sčítanie malo obsahovať a hlbšie špecifikovalo základné pravidlá sčítania.

Kľúčovú úlohu v celom sčítaní zohrávali sčítací komisári a následne revízori. Predovšetkým mali hárky pre súpis domov a bytov a pre sčítanie ľudu vlastnoručne vyplniť podľa zistených informácií v každej domácnosti, ktorú osobne navštívili, pričom podľa obežníku bol termín na túto činnosť stanovený na 15. – 21. decembra 1940. Vo výnimočných prípadoch mohol zber dát trvať do 24. decembra 1940.⁵⁷ Do funkcií komisárov sa najčastejšie menovali miestni učitelia, úradníci obecnej a okresnej správy a ďalšie osoby, ktoré sa vedeli orientovať vo vymedzenom sčítacom obvode, ale rovnako sa vyznali v miestnych pomeroch, poznali ľudí, ktorí v obvode žili a boli pre nich dostatočnou autoritou, aby sa sčítanie realizovalo so všetkou vážnosťou a prinieslo čo najobjektívnejšie údaje, ktoré organizátori plánovali. Komisár mal obvod sčítať sám osobne, a preto zakázané bolo prizvanie ďalších osôb napríklad za účelom tlmočenia a pod.⁵⁸

Zber dát v teréne sa vykonával na základe podrobnej inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov, ktoré vznikli počas prípravného procesu sčítania. K dispozícii bola táto inštrukcia každému komisárovi, ktorý ju získal spolu

⁵³ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign. neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Muráni, 1908 – 1946 (ďalej: f. NÚ Muráni), sign. č. 3802/1940 adm., neusporiadaný fond, Obežník MVSR č. 187.644/IIB-1940.

⁵⁴ §7 z. č. 265/1940 Sl. z.

⁵⁵ §8 z. č. 265/1940 Sl. z.

⁵⁶ Vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. z 18. októbra 1940.

⁵⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

⁵⁸ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945 (ďalej: f. OÚ Dobšiná), škat. č. 65, sign. č. D-1732/1944; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Slavošovciach, 1914 – 1945 (ďalej: f. NÚ Slavošovce), škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

so sčítacími hárkami. Skladala sa z dvoch častí. V prvej bol priestor venovaný základným pravidlám k samotnej práci a výkonu funkcie, v druhej sa nachádzali právne normy, na základe ktorých sa census organizoval, zákon (265/1940) a vládne nariadenie o sčítaní ľudu (270/1940), vládne nariadenie o pojme Žid (63/1939) a neskôr vypustená a neplatná vyhláška ministerstva vnútra o pojme Cigán.⁵⁹

V prvej časti inštrukcií bola pozornosť venovaná najskôr všeobecným ustanoveniam, ktoré prakticky vychádzali z platnej legislatívy a definovali funkcie komisára a revízora. Ďalej obsahovala podrobný návod ako sčítanie vykonať, ako vyplniť sčítací hárok a pod. Od notárskeho úradu v dostatočnom predstihu sčítací komisári dostali okrem spomenutej legitimácie a inštrukcie aj základné tlačivá k cenzu: sčítacie hárky, domové hárky, dôležitý zoznam domových čísel, ktorý bolo odporúčané ešte pred zberom údajov v teréne overiť a vyplnený vzor sčítacieho háрку.⁶⁰ Revízie domových čísel sa v okresoch na Slovensku začali vykonávať už od konca februára 1939, kedy sa ešte počítalo so sčítaním ľudu, ktoré malo mať československý záber. Dá sa povedať, že na vtedajšie pomery prípravné práce pri organizovaní sčítania 1940, sa začali s dostatočným predstihom. Domom, ktoré neboli očíslované, sa prideliť a zaevidovali nové čísla. Definitívne ukončenie prípravných prác bolo naplánované na jún 1940, no dochovaný archívny materiál z niektorých notárskych obvodov potvrdzuje, že domové zoznamy sa kompletizovali ešte aj v auguste 1940.⁶¹ Ako problematické sa ukázali byť najmä obydlia, ktoré inštrukcia označovala ako pohyblivé (lode, kočovné vozy, drevené budy a pod.), a v ktorých ľudia trvalo nežili. Podľa inštrukcií aj tieto mali byť zapísané v zozname domových čísel.⁶²

Sčítacie hárky obsahovali dve časti. Do prvej sa zapisovali osoby, ktoré boli prítomné a prenocovali v byte zo 14. na 15. december. Okrem toho sem boli tiež zapisované aj osoby, ktoré boli dočasne kvôli zamestnaniu neprítomné, ale nikde inde nenocovali (napr. konali nočnú službu). Do druhej časti sa zapisovali dočasne vzdialené osoby.⁶³ V prípade, že sa nachádzali na území Slovenska, boli

⁵⁹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶⁰ §6 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign. neusporiadaný fond.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Revúcej, 1936 – 1945, sign. č. 48/1939 prez., neusporiadaný fond.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Roštár, sign. č. 343/39 adm., neusporiadaný fond.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Sirku, 1907 – 1944, sign. č. 1712/40 adm., neusporiadaný fond.

⁶² §8 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶³ §6 vl. nar. č. 2670/1940 Sl. z.

v mieste svojho prenocovania zapísané do prvej časti háрку. Tieto pravidlá boli prijaté najmä kvôli tomu, aby neboli tie isté osoby zapísané v sčítaní dvojmo. Osoby, ktoré boli trvale mimo bydlisko sa do hárkov v domovskej obci nezapisovali vôbec.⁶⁴ V prípravnom procese bol dôraz kladený aj na niektoré detaily. Príkladom môže byť osobitná inštrukcia k sčítaniu zamestnancov Slovenských železníc, ktorí v rozhodnom čase sčítania, teda v noci zo 14. na 15. decembra 1940 mali nočnú službu.⁶⁵ Tí, ktorí v tomto čase boli ubytovaní v železničných nocľahárňach, boli povinní vyplniť popisný hárok pre hostí. Pre zamestnancov, ktorí práve cestovali vlakom, sa mal vyplniť rovnaký hárok v nocľahárni v konečnej stanici. V popisnom háрку trvalého bydliska mali byť tieto osoby vedené ako dočasne neprítomné. Osobitne zásady sa týkali aj osôb nemeckej brannej moci na území Slovenska.⁶⁶ Išlo predovšetkým o nemeckých vojakov, ktorí sa zdržiavali v ochrannom pásme, ustanovenom podľa zmluvy o ochrannom pomere s Nemeckom.⁶⁷ Tieto osoby mali byť zo sčítania vynechané. Na druhej strane ich rodinní príslušníci sčítaniu podliehali, rovnako ako aj domy a byty nachádzajúce sa v ochrannnej zóne. Mimo nej ostatné vojenské osoby boli sčítavané.

Za každú sčítanú osobu sa zisťovali nasledujúce údaje:

- 1) okres,
- 2) obec,
- 3) osada /mestská štvrť/,
- 4) ulica,
- 5) číslo domové /popisné/,
- 6) priezvisko /meno rodné/ a meno /krstné alebo rodné/,
- 7) príbuzenský alebo iný pomer k hlave domácnosti,⁶⁸

⁶⁴ §12 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶⁵ Inštrukcia Štátneho štatistického úradu v Bratislave zo dňa 5. decembra 1940 o sčítaní železničných zamestnancov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Kameňanoch, 1921 – 1944, sign. č. 3388/40 adm., neusporiadaný archív; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁶⁶ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40..

⁶⁷ Ministerstvo národnej obrany vydalo vo viacerých vydaniach osobitné Ustanovenie pre ochranné pásmo na Slovensku. Patrílo k nemu územie, ktoré hraničilo: na východe okrajom Malých Karpát (od Kamzíka pri Bratislave až po Nové Mesto nad Váhom), pravý breh Váhu (od Nového Mesta až po Žilinu), pravý breh rieky Kysuca (od Žiliny po Čadcu), železnica (od Čadce po Mosty); na západe cez hranice Slovenského štátu (Karlova Ves, Devínska Kobyla, rieka Morava až po Lanžhod) a po Protektorát Čechy a Morava (Lanžhod Ríšske hranice po Mosty). SNA, f. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, 1939 – 1945 (ďalej: f. MV), škat. č. 1883, sign. č. 26791/41.

⁶⁸ §2 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. Podrobne vymenúva pomer osoby k hlave domácnosti inštrukcia pre sčítací komisárov v § 40. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

- 8) pohlavie /mužské alebo ženské/,
- 9) deň, mesiac a rok narodenia,
- 10) rodinný stav /slobodný-á ženatý – vydatá, ovdovely –á, rozvedený –á, rozlúčený –á/,
- 11) rodisko: obec, okres,
- 12) riadne bydlisko: obec, okres,
- 13) sčítaní je v obci prítomný /trvale, dočasne?/,
- 14) sčítaného riadne bydlisko je: obec, okres,
- 15) sčítaný príst'ahoval sa do obce v roku..., z obce, okresu,
- 16) štátna príslušnosť,
- 17) národnosť,
- 18) náboženstvo /cirkevná príslušnosť/ alebo bez vyznania,
- 19) znalosť písania a čítania /či vie čítať a písať alebo len čítať alebo nevie ani čítať ani písať/,
- 20) druh povolania /hlavného, vedľajšieho/,
- 21) postavenie v povolaní /hlavnom, vedľajšom/,
- 22) bližšie označenie a miesto závodu /podniku, úradu/, v ktorom sa vykonáva hlavné povolanie,
- 23) k akému odvetviu patrí závod /firma, úrad/.

Výpovede o jednotlivých zisťovaných charakteristikách podával prednosta domácnosti.⁶⁹ Po ich zapísaní svojim podpisom potvrdil ich platnosť. Pokiaľ nevedel písať, postačoval odtlačok palca. Preto súčasťou výbavy sčítacích komisárov boli aj atramentové vankúšiky zaobstarané na náklady obce.⁷⁰

Dlhodobu najcitlivejšie vnímanými boli otázky týkajúce sa národnosti, náboženstva a štátnej príslušnosti. Sčítanie ľudu z roku 1940 prijalo pravidlo, že národnosť sčítanej osoby, ktorá mohla byť len jedna, sa určuje podľa materinskej reči. Inú národnosť, ktorá nie je zhodná s materinskou rečou, si mohla sčítaná osoba zapísať iba vtedy, ak v bežnom každodennom kontakte používala iný jazyk (tzv. obcovacia reč).⁷¹ Deti do 18 rokov (nedospelé) mali zapisovanú národnosť rodičov. Pokiaľ mali rodičia rozdielnu národnosť, deti sa zapísali podľa otca. Pravidlá však pripúšťali, aby sa po vzájomnej zhode manželov mohla zapísať aj národnosť matky. Ako sme spomenuli už vyššie, židovské obyvateľstvo bolo povinné prihlásiť sa k židovskej národnosti a tento negatívny politický zásah do konceptu sčítania znamenal aj výnimku z pôvodnej

⁶⁹ §13 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁷⁰ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

⁷¹ §18 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

definície národnosti. Obdobná povinnosť v prípade Cigánov, ktorí sa mali hlásiť k cigánskej národnosti, bola síce napokon z inštrukcie osobitným obežníkom štatistického úradu vynechaná, no stalo sa tak len deň pred samotným začiatkom sčítania, čo mohlo ovplyvniť samotné výsledky.

Štátna príslušnosť sa zapisovala uvedením štátu. Pri zapisovaní tejto charakteristiky u osôb, ktoré ju nevedeli uviesť, platila zásada domovskej príslušnosti (domovského práva). Pokiaľ osoby preukázali, že si uplatnili nárok na slovenské štátne občianstvo, mali sa zapísať so slovenským občianstvom.⁷² Štatistický úrad ešte 30. novembra 1940 zaslal svojim obežníkom podrobnejšie vysvetlenie, ako zapisovať štátnu príslušnosť. Podľa doplnku k §47 za osobu so slovenskou štátnou príslušnosťou bolo potrebné zapísať každého, kto sa k nej prihlásil, pokiaľ sčítací komisár nepoznal iné okolnosti. Medzi tieto okolnosti patrilo:⁷³

- sčítaný je cudzím štátnym príslušníkom,
- sčítaný je bezdomovcom,
- sčítaný sa nenarodil na území Slovenskej republiky, býva tu krátky čas a nevie dokladovať slovenské občianstvo.

Cudzím štátnym príslušníkom bola osoba, ktorá ho dokázala dokladovať cestovným pasom, prípadne iným úradným potvrdením. Za bezdomovca (v súčasnosti skôr v zmysle bez štátnej príslušnosti) bola definovaná osoba, ktorá nebola slovenským štátnym občanom, ale nevedela dokladovať ani inú, cudziu príslušnosť.⁷⁴

Problematické bolo aj vyplňanie informácií o povolaní obyvateľstva. To sa definovalo ako činnosť, z ktorej osoba získava zárobok. Rovnako inštrukcia upozorňovala aj na druh povolania a postavenie v povolaní (funkcia v povolaní: samostatný - podnikateľ, nájomca, úradník, robotník). Zvlášť sa rozlišovalo tiež hlavné a vedľajšie povolanie. Ďalej sčítané osoby mali bližšie konkretizovať svojho zamestnávateľa a odvetvie povolania. Ženy v domácnosti, deti a študenti si povolanie nevyplňali a tento stĺpec ostával v ich prípade prázdny.⁷⁵

⁷² §47 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁷³ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Muráň, sign. č. 3802/1940 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁷⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, škat. č. 12, sign. č. 2635/40 adm. Obežník Štátneho štatistického úradu č. 1223/40-I.

⁷⁵ §§51 – 54 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

Distribúcia tlačív sa vykonávala cez okresné úrady, notárov až k sčítacím komisárom. Stalo sa tak už na konci novembra 1940⁷⁶, čiže môžeme povedať, že boli včas rozosielené a každý sčítací komisár mal dostatok priestoru sa s nimi podrobne oboznámiť pred samotným začiatkom terénneho zberu údajov.

Dôležitou súčasťou prípravného procesu boli aj informačné stretnutia a školenia pre sčítacích komisárov v rámci špeciálne na to určených porád. Prebiehali podľa administratívnej hierarchie, čiže na župnej úrovni boli školení okresní referenti (27. novembra), na okresnej úrovni okresný náčelník ten zaškolil notárov, a tí na osobitných poradách napokon sčítacích komisárov v rámci vlastných notárskych obvodov.⁷⁷

Zber údajov bol naplánovaný od 15. decembra 1940, so začiatkom o 8. hodine ráno. Komisári boli povinní sčítať najskôr bezdomovcov, potom osoby žijúce v pohyblivých obydliach, a napokon hostí v hotelových zariadeniach. Až následne mali navštevovať jednotlivé domy podľa zoznamu domových čísel. Inštrukcia pritom zakazovala opačný prístup, teda aby sčítavané osoby boli volané navštíviť sčítacieho komisára.⁷⁸ Pre každý samostatný byt mal byť použitý samostatný hárok a zápis sa týkal aj neobývaných bytov.⁷⁹

Domové hárky sa vypisovali za každý dom, aj v prípade, keď nebol obývaný. Zapisovali sa všetky byty a po skončení sčítania v príslušnom dome sa sčítacie hárky uložili do domového hárku.⁸⁰ Po prejdení obvodu bol sčítací komisár povinný vypracovať dvojmo obvodový (obecný, ak sa kryl obvod s obcou) prehľad. Po skončení prác inštrukcia ukladala sčítaciemu komisárovi povinnosť odovzdať sčítací materiál, vrátane prázdnych nepoužitých hárkov, príslušnému revízorovi najneskôr do 28. decembra 1940, a to do 17. hodiny.⁸¹

Revízor skontroloval predovšetkým úplnosť zapísaných údajov a vyhotovil dvojmo obecný prehľad pre každú obec vo svojom revíznom rajóne, prípadne skontroloval obecný prehľad po komisárovi. Tieto prehľady bol revízor povinný

odovzdať okresnému úradu najneskôr do 4. januára 1941.⁸² Za revízorov sa odporúčalo menovať veľmi spoľahlivých ľudí. Išlo o funkciu, ktorá vyžadovala nielen značné sústredenie a pozornosť pri kontrolách zapísaných údajov, ale dobrú znalosť miestnych pomerov

Rozdelenie sčítacích obvodov, ktoré sa zväčša malo vykonať do polovice novembra 1940, sa pridrižovalo pravidla, že na 1 obvod malo pripadať približne 500 osôb. Veľkosť obvodu sa však líšila aj s ohľadom na terén.⁸³ V praxi sa zvyčajne obvodom stala menšia obec, niekoľko osád, prípadne aj menšie susedné obce. Väčšie sídla naopak boli rozdelené do viacerých obvodov podľa ulíc, pričom bolo možné napokon aj prekročiť vyššie spomínaný počet sčítaných osôb.⁸⁴

Informačná kampaň k sčítaniu bola zastrešovaná najmä dennou tlačou.⁸⁵ V niektorých významnejších periodikách boli postupne, najmä od začiatku októbra 1940, publikované všetky základné informácie o pripravovanom sčítaní ľudu. Vysvetlené boli nielen dôvody konania a organizovania cenzu, ale aj jednotlivé charakteristiky, ktoré sa o sčítanej osobe zisťovali. Priamo v obciach sa vyhlášky o sčítaní vyvesovali od začiatku decembra 1940. Z Revúckeho okresu, sa napríklad tiež zachovala správa o tom, že v predvečer zberu údajov, od 12. – 14. decembra 1940 mali byť denne v obciach vyhlasované (vybubňované) informácie o chystanom sčítaní ľudu.⁸⁶

Poslednou súčasťou terénneho zberu údajov bolo dodatočné sčítanie, ktoré sa uskutočnilo v januári a vo februári 1941. Týkalo sa všetkých nesčítaných osôb,

⁷⁶ §34 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁷⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁷⁸ Napr. Revúcky okres bol rozdelený na 8 revíznych rajónov a 50 sčítacích obvodov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

⁷⁹ K sčítaniu prispeli významnejšie periodiká ako napr. Gardista, Slovenská pravda, Slovák. Slovenská politika a i. Výberom možno uviesť napr.: Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu. In: *Slovenská pravda*, 5. október 1940, s. 3; Snem schválil zákon o sčítaní ľudu : Sčítanie ľudu bude každých 10 rokov – Prvé sa prevedie do konca roku 1940. In: *Slovenská pravda*, 10. október 1940, s. 2; Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie : Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In: *Slovenská pravda*, 15. december 1940, s.3; Iné je náboženstvo a iné je národnosť : Šarišania a Zemplínčania, nezabúdajte, že ste Slováci. In: *Slovenská pravda*, 7. december 1940, s. 2; Nijaké prechmaty pri sčítaní ľudu : Porada vedúcich novinárov u podpredsedu vlády Macha. In: *Slovenská pravda*, 31. december 1940, s. 2; 15. dec. – sčítanie ľudu! Úrady sa naň už pilne pripravujú – Čo máme o ňom vedieť! – Kto sa nebude riadiť predpismi, bude potrestaný. In: *Slovenská politika*, 27. novembra 1940, s. 3-4; Sčítanie ľudu na Slovensku. In: *Slovenská politika*, 15. decembra 1940, s. 2; Pri sčítaní ľudu na Slovensku zamestnaných bolo 10.000 komisárov – Slovensko má 2,653.564 obyvateľov. In: *Slovenská politika*, 23. marca 1941, s. 1 a i.

⁸⁰ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond. Obežník Okresného úradu v Revúcej o sčítaní ľudu 1940 č. 5 z 9. decembra 1940.

⁷⁶ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

⁷⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Muráň, sign. č. 3802/1940 adm., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign. neusporiadaný fond.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁷⁸ §9 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁷⁹ §11 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁸⁰ §§22 – 25 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁸¹ §28 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

ktoré z rôznych dôvodov neboli sčítané v riadnom termíne. Organizačne spadalo pod gesciu okresných úradov a vykonávané bolo obecnými resp. obvodnými notármi. V praxi to znamenalo, že všetky nesčítané osoby sa mali do 20. januára 1941 sami prihlásiť na notariátoch podľa svojho bydliska k dodatočnému sčítaniu. Získaný materiál mal byť zaslaný cez okresné úrady štatistickému úradu najneskôr 10. februára 1941.⁸⁷

Po vykonaní cenzu pripravil minister vnútra Alexander Mach osobitnú tlačovú konferenciu, v ktorej médiám oznámil, že zber údajov bol prakticky bezproblémový. A. Mach pripustil, že bolo hlásených niekoľko drobných prípadov, avšak tie sa, ako uviedol, po vyšetroaní ukázali byť neodôvodnenými.⁸⁸ Nikto však už nespomenul, že v podstate od prvých dní, keď na verejnosť presiakli informácie o pripravovanom sčítaní, prebiehali rôzne formy politických agitácií snažiacich sa vzbudiť pozornosť na národnostné otázky v prospech hlásenia sa obyvateľstva k svojej národnosti.⁸⁹ Takéto prípady sa vyskytli napriek tomu, že zákon o sčítaní ľudu ako jeden z priestupkov kvalifikoval aj rozširovanie tlačív a nabádanie obyvateľstva, aby do sčítacích hárkov uvádzali nepravdivé informácie.⁹⁰ O aktivitách členov národnostných skupín svedčia viaceré správy, najmä okresných náčelníkov.⁹¹ Politické vplyvy a propaganda neboli jediným problémom, ktorý sa dotýkal otázky národnosti obyvateľstva

v tomto období.⁹² Problémom, a treba povedať, že dlhodobým, bolo aj časté stotožňovanie národnosti a náboženstva pri obyvateľoch východného Slovenska. Toto zamieňanie bolo typické už pre obdobie polovice 19. storočia a pretrvalo aj po zániku monarchie a vzniku Československej republiky. Gréckokatolícke obyvateľstvo sa totiž často stotožňovalo s rusínskym obyvateľstvom.⁹³ Pri tejto príležitosti uverejnila *Slovenská pravda* vyhlásenie Osvetovej komisie v Prešove, ktoré bolo adresované najmä obyvateľom Šarišsko-Zemplínskej župy, aby rozlišovali vieru a reč, ktorou každodenne rozprávajú.⁹⁴

Určiť celkový rozsah a úspešnosť politických vplyvov na národnostné výsledky sčítania ľudu v roku 1940 presnejšie nemožno. Existujú viaceré správy o miestnych agitáciách, propagandách a iných akciách, ktorými sa snažili najmä jednotlivci ovplyvniť niektoré skupiny obyvateľstva. Nešlo pritom len o akcie príslušníkov minorít (najčastejšie nemeckej a maďarskej), ale rovnako sa možno v dobovej tlači dočítať o viacerých náznakoch propagovania slovenskej národnosti ako národnosti majoritného a štátoporného národa.

Nemecká menšina v tomto období predstavovala najväčšiu minoritu Slovenska a tento výsledok malo potvrdiť i riadne sčítanie ľudu. To smerom k sčítaniu aktivizovalo aj Nemeckú stranu na Slovensku (*Deutsche Partei*) so špecifickým postavením a silnou podporou zo strany Nemecka. Navyše časť západného Slovenska patrila pod priamy nemecký vojenský dozor, keďže oblasť Záhoria tvorila ochrannú zónu (*Schutzzone*).⁹⁵ Práve tu sa vyskytli viaceré incidenty,

⁸⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, škat. č. 13, sign. č. 41/41 adm.; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, škat. č. 17, sign. č. 4508/40.

⁸⁸ *Nijaké prechmaty pri sčítaní ľudu: Porada vedúcich novinárov u podpredsedu vlády Macha*. Slovenská pravda, 31. december 1940, s. 2.

⁸⁹ Napr. podľa sčítania ľudu z roku 1938 žilo na oklieštenom území Slovenska 67 502 Maďarov (2,5 %), z ktorých až 17 510 patrilo k štátnym príslušníkom Maďarska. V roku 1940, po stabilizácii medzinárodného postavenia Slovenska, sa k maďarskej národnosti prihlásilo už len 53 128 osôb, z ktorých malo štátne občianstvo 45 880. Predstavitelia tejto menšiny uvádzali vyšší počet – okolo 100 tisíc Maďarov. Pozri bližšie: HETÉNYI, Martin. Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939 – 1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami: Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI*. Prešov: Prešovská univerzita, 2007, s. 94.

⁹⁰ Z. č. 265/1940 Sl. z., §8.

⁹¹ V okrese Nitra pozoroval zvýšenú organizačnú a agitačnú činnosť činiteľov Maďarskej strany na Slovensku aj Nitriansky Štátny policajný úrad. Pozri bližšie: HETÉNYI, Martin. Spoločenské aktivity maďarskej menšiny v okrese Nitra v rokoch 1939 – 1944. In: *Historický časopis*, roč. 55, 2007, č. 3, s. 512-513.

⁹² Výsledky národnostnej otázky pri sčítaní ľudu mali určitý dopad na príslušníkov menšín aj v neskoršom období. Členmi Maďarskej strany na Slovensku po jej formálnom zaregistrovaní v novembri 1941 podľa štatútu strany mohli byť výlučne občania maďarskej národnosti (táto skutočnosť súvisela s politikou reciprocity vo vzťahoch slovenskej a maďarskej vlády). Sporným bodom ostávalo určenie príslušnosti k národnosti. Pokiaľ na jednej strane strana presadzovala slobodný a neobmedzený princíp hlásenia sa k národnosti, na strane druhej štátne orgány vyzdvihovali príslušnosť na základe posledného sčítania ľudu. Avšak orgánom štátnej správy sa i v prípade zistenia členstva občanov, ktorí sa prihlásili v sčítaní ľudu k nemaďarskej národnosti, nedarilo toto členstvo odstrániť (dôvodom bol fakt, že funkcionári maďarskej strany viedli dvojaké zoznamy – iný pre úrady a iný pre vnútornú potrebu; návrhy okresných náčelníkov rozpustiť viaceré miestne organizácie maďarskej strany musel rezort vnútra z recipročných dôvodov odmietnuť). Bližšie: HETÉNYI, Martin. Maďarská strana na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. storočia II: Sborník z mezinárodní konference*. Ústí nad Orlicí: Ořtš, 2007, s. 63-64.

⁹³ TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malobontu: prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Brno: Tribun Eu, 2009, s. 100 a n.

⁹⁴ *Iné je náboženstvo a iné je národnosť: Šarišania a Zemplňania, nezbúdate, že ste Slováci*. Slovenská pravda, 7. december 1940, s. 2.

⁹⁵ TULKISOVÁ, Jana. Činnosť Nemeckej vojenskej komisie na Slovensku a ohraničenie ochranného pásma. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov: Univerzum, 2007, s. 419.

keďže bolo možné priame ovplyvňovanie miestneho obyvateľstva s nemeckými predkami. Toho sa obávali aj slovenské politické špičky, a preto proti týmto snahám bola organizovaná „služobná cesta“ ministra vnútra a hlavného veliteľa Hlinkovej gardy A. Macha po Záhorí. Absolvoval ju 8. decembra 1940 po viacerých obciach okresov Malacky a Senica. Podľa dochovaných správ mala táto cesta väčší vplyv na obyvateľstvo navštívených obcí a ako skonštatoval okresný náčelník z Malaciek, „...jeho prítomnosť oduševnila všetko obyvateľstvo obcí, ktorými prechádzal ... a táto cesta mala na konečný výsledok sčítania ľudu veľmi blabodárne účinky“.⁹⁶

Uplatnenie zásad zviazanosti národnosti a materinského jazyka pri sčítaní ľudu 1940 bolo omnoho dôslednejšie ako v predchádzajúcich medzivojnových sčítaniach. Svedčia o tom jednak dochované archívne dokumenty, jednak závažnosť, akým spôsobom sa mnohé „kauzy“ riešili. V prípade zistenia nedostatkov v uvedení národnosti sčítanej osoby, mohol sčítací komisár odmietnuť zapísať uvádzanú národnosť. V takom prípade sa na príslušnom okresnom úrade „ustálila národnosť“ úradne. Nešlo o svojvoľný akt, ale každý prípad sa riešil osobitne vypočutím osoby, ktorej sa to týkalo. S tým bolo spojené vypracovanie úradného záznamu, ktorý zároveň slúžil aj ako odôvodnenie k stanoveniu národnosti. Niektoré takéto prípady presiahli hranice jednotlivých regiónov a stali sa dokonca aj predmetom medzinárodných intervencií. Takto napríklad v roku 1941 na základe januárových protestov nemeckého veľvyslanectva ustálili nemeckú národnosť štyrom obyvateľom z okresu Malacky, ktorí pritom vôbec nevedeli nemecky.⁹⁷ Práve reč používaná v bežnom styku, prípadne materinská reč bola podľa pravidiel sčítania ľudu z roku 1940 určujúca najmä v sporných prípadoch. Teda napriek tomu, že Okresný úrad v Malackách nepochybil, keď všetkým štyrom ustálil slovenskú národnosť, musel napokon na žiadosť nemeckého vyslanectva 1. júla 1941 priznať týmto osobám nemeckú národnosť.⁹⁸ Nešlo pritom len o tento prípad a problémy sa netýkali len nemeckej národnosti.

Zaujímavým a častejšie reflektovaným prípadom bola aj sťažnosť Jána Prognera z Nižného Medzeva, ktorému Okresný úrad v Gelnici ustálil nemeckú národnosť z dôvodu, že jeho materinským a najčastejšie používaným jazykom bola nemčina, resp. ako uviedol okresný náčelník, „...hovori mantácky“.⁹⁹ J. Progner však odmietal svoju príslušnosť k nemeckej národnosti a žiadal

uviesť maďarskú. Obrátil sa so sťažnosťou na prezidenta republiky, v ktorej argumentoval o. i. aj tým, že je 12 rokov predsedom *Maďarskej strany* v Nižnom Medzeve. V nej bolo údajne organizovaných 800 riadne platiacich dospelých členov, ktorí sa dobrovoľne hlásia k Maďarom. Mnohí z nich, podľa J. Prognera, ani nepodpisali sčítacie hárky, lebo neboli uznaní za Maďarov. Gelnický okresný náčelník vo svojej správe poukázal na skutočnosť, že v Nižnom Medzeve žilo asi 200 členov tejto strany, ktorí sa oficiálne „hlásia k Maďarom“.¹⁰⁰ To do istej miery potvrdzujú aj výsledky sčítania ľudu z roku 1930, kedy sa v Nižnom Medzeve prihlásilo k maďarskej národnosti 240 osôb a skoro 2100 k nemeckej.¹⁰¹ Náčelník spomenul, že zvyšní členovia sú Nemci, hovoriaci „mantácky“. V tejto súvislosti tiež uviedol, že časť obyvateľstva pravdepodobne podľa hla propagandy, ktorá bola v Nižnom Medzeve v tomto období rozširovaná. Jej podstatou bola myšlienka, že ak sa bude hlásiť k maďarskej národnosti dostatočný počet obyvateľov, tak sa možno podarí celý tento kraj pripojiť k Maďarsku. Gelnický okresný náčelník upozornil aj na skutočnosť, že v roku 1939 približne 200 obyvateľov Medzeva utieklo do Maďarska. V sčítaní ľudu z roku 1940 vykazoval Nižný Medzev 216 osôb maďarskej a 1835 osôb nemeckej národnosti.¹⁰² V tejto pohraničnej obci žili spoločne tri národnosti: nemecká, maďarská a slovenská. Ako spomenul miestny veliteľ Hlinkovej gardy Ján Jurkovič, udalost'ami z rokov 1938 – 1940 v Nižnom Medzeve sa národnostná situácia výrazne menila. Kým v roku 1930 jasne dominovala nemecká národnosť s približne 78% podielom a slovenská spolu s maďarskou mala len približne 240 – 250 príslušníkov, tak v roku 1938 vraj už prevládala maďarská s približne 1900 osobami, Nemcov bolo asi 480 a Slovákov 220.¹⁰³ Tu však treba poznamenať, že podľa niektorých dochovaných výkazov o sčítaní ľudu z roku 1938 Nižný Medzev nebol zaradený do zoznamu obcí s maďarskou väčšinou, ktoré sa po krajinskom sčítaní v okresoch zostavovali.¹⁰⁴ Z tohto dôvodu možno pochybovať o presnosti údajov, ktoré do svojej správy uviedol veliteľ HG J. Jurkovič. V každom prípade sťažnosť J. Prognera napokon skončila rozhodnutím Župného úradu v Ružomberku, ktorý mu priznal maďarskú národnosť.¹⁰⁵ Z vyššie spomenutých výsledkov sčítania 1940 však jasne vidieť, že spomínaných 800 ľudí, ktorých J. Progner uvádzal ako dobrovoľne sa hlásiacich Maďarov, v Nižnom Medzeve nebolo. Je však

⁹⁶ MVS - Štátny archív v Bratislave (ďalej: ŠA Bratislava), f. Bratislavská župa III., (1931) 1940 – 1945 (ďalej: f. BŽ III.), škat. č. 3, sign. č. 565/40 prez.

⁹⁷ SNA, f. MV, škat. č. 1882, sign. č. 13406/1941. List ministerstva zahraničných vecí ministerstvu vnútra z 27. marca 1941.

⁹⁸ Tamže.

⁹⁹ SNA, f. MV, škat. č. 1882, sign. č. 18880/1941.

¹⁰⁰ Tamže, správa okresného náčelníka z 22. marca 1941.

¹⁰¹ *Štatistický lexikón obcí v krajine Slovenskej*. Praha : Státní úřad statistický, 1936, s. 65.

¹⁰² TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c.d., s. 76.

¹⁰³ SNA, f. MV, škat. č. 701, sign. č. 3593/1940.

¹⁰⁴ SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí, 1939 – 1945 (1947), škat. č. 163, sign. č. 51509/40.

¹⁰⁵ SNA, f. MV, škat. č. 1882, sign. č. 18880/1941.

potrebné dodat', že reakcia tamojších Nemcov, ktorí sa začali hlásiť k maďarskej národnosti, bola istou formou odmietania či protestu voči oficiálnej politike Deutsche Partei a jej predstaviteľa Franza Karmasina. Len niekoľko dní pred týmto sčítaním tu totiž prebehol pokus o atentát práve na F. Karmasina s jasným vyjadrením promaďarského postoja miestneho obyvateľstva, ktoré rozprávalo nemecky.¹⁰⁶

Pomerne známou kauzou v čase pred sčítaním ľudu 1940 sa stala i príslušnosť potomkov habánov v Sobotišti (okres Senica). Tí na ministerstvo vnútra zaslali sťažnosť o tlaku členov Nemeckej strany, ktorí ich nútili, aby si zapísali nemeckú národnosť.¹⁰⁷ Miestna agitácia tu vrcholila tesne pred sčítaním ľudu, v decembri 1940. Senický okresný náčelník vo svojej správe napokon potvrdil, že táto akcia nemala výraznejší úspech. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 sa napriek týmto snahám v Sobotišti k nemeckej národnosti neprihlásil nikto.¹⁰⁸

Protesty prebiehali aj na najvyšších miestach. Predseda *Maďarskej strany na Slovensku* János Esterházy sa v máji 1941 obrátil na ministerského predsedu Vojtecha Tuku so sťažnosťou, že 1147 osobám nebola pri sčítaní ľudu uznaná maďarská národnosť. Okresné úrady im ustálili buď slovenskú alebo nemeckú národnosť. Výsledok, ako táto sťažnosť dopadla, však nepoznáme.¹⁰⁹

Počas spracovávanía údajov štatistický úrad musel vyriešiť ešte jeden väčší problém. Ten sa týkal pomenovania etnickej skupiny Rusínov či Rusov. Táto problematika sa hodnotila až počas revízie cenzu v priebehu roku 1941. Podnetom sa stala žiadosť župana Šarišsko-Zemplínskej župy, v ktorej žila najpočetnejšia skupina tohto obyvateľstva. Počas medzivojnového obdobia bola totiž vytvorená väčšia ruská národnosť, pod ktorú zaradovali Karpatorusov, Veľkorusov a Ukrajincov.¹¹⁰ Štatistický úrad ČSR označoval vo svojich publikáciách obyvateľov gréckokatolíckeho a pravoslávneho náboženstva za Rusov, pokiaľ sa nehlásili k slovenskej alebo inej národnosti. Ako uviedol predseda Štátneho štatistického úradu Pavel Horváth, československý štatistický úrad sa nesnažil definitívne vyriešiť národnostný pojem tejto etnickej skupiny, ktorej príslušníci sa podľa miestneho dialektu označovali ako Rusíni, Rusi, Rusnáci, Huculi,

¹⁰⁶ SCHVARC, Michal. Guľka pre štátneho tajomníka. Atentát na Franza Karmasina v Nižnom Medzeve 11. decembra 1938. In: *Pamäť národa*, 4/2007, s. 43 a n.

¹⁰⁷ VARSÍK, Branislav. *O čom mlčia archívy*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1987, s. 116-117.

¹⁰⁸ ŠA Bratislava, f. Bratislavská župa III., (1931) 1940 – 1945, škat. č. 3, sign. č. 565/40 prez.; tiež TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c.d., s. 152.

¹⁰⁹ HE'TÉNYI, Martin. Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939 – 1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI*. Prešov : Prešovská univerzita, 2007, s. 106-107.

¹¹⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska..., c.d., s. 123.

Ukrajinci či Malorusi, ale preto, že sa chcel vyhnúť nedorozumeniu a drobeniu. „*Nemienil posilniť jeden z troch politických smerov, na ktoré sa delila svojho času vzdelanejšia rusínska pospolitosť. Na toto stanovisko vládnej politiky vtedajšieho československého štátu pôsobila akiste i tá okolnosť, že východná autonómna časť bývalej Československej republiky menovala sa Podkarpatská Rus a nie Podkarpatské Rusínsko.*“¹¹¹ Župný úrad v Prešove odporučil, aby sa tento problém riešil návratom k predchádzajúcemu úzu, ktorý sa používal ešte za monarchie. Vtedy sa termínom Rus označovala len osoba pochádzajúca z Ruska a domáce obyvateľstvo sa označovalo ako rusínske. Štatistický úrad v tomto smere nemal výhrady a ministerstvo vnútra navrhlo predsedníctvu vlády, aby bol problém vyriešený osobitným uznesením vlády. K tomu došlo 30. októbra 1941, keď sa vláda uzniesla na tom, „že príslušníci tej etnickej skupiny, ktorí sa označujú ... Rusinmi alebo Rusmi, Rusňákmi, Huculmi, Malorusmi atď. a prihlásili sa pri poslednom sčítaní ľudu k uvedeným národnostiam a boli zaznačení pri sčítaní ľudu ako príslušníci rusinskej atď. národnosti, majú byť v publikáciách Štátneho štatistického úradu označovaní za Rusínov. Tí jednotlivci, ktorí sa narodili na Ukrajine alebo Rusku ... môžu sa deklarovať za Ukrajincov alebo Rusov.“¹¹²

Celkovo však možno konštatovať, že pri sčítaní ľudu v roku 1940 nedošlo počas zberu dát k žiadnym väčším narušeniam a celý zozbieraný materiál získal na ďalšie hodnotenie a spracovanie Štátny štatistický úrad v Bratislave.

¹¹¹ SNA, f. MV, škat. č. 1885, sign. č. 56668/41.

¹¹² Tamže.

III. Niektoré faktory reprodukčného správania

Reprodukčné správanie je ovplyvňované celou škálou vnútorných či vonkajších faktorov. Vnútorné pôsobia priamo, čiže ich zmena sa vždy prejaví aj na intenzite a charaktere reprodukcie. Vplyv vonkajších faktorov môže, ale aj nemusí byť rozhodujúci pre vývoj reprodukciu. Inak povedané ich zmenou môže, ale aj nemusí dôjsť k transformácii charakteru primárnych faktorov. Znamená to, že tieto faktory vplyvajú na reprodukciu nepriamo, resp. sprostredkované cez prípadné posuny v nastavení primárnych faktorov. Typický príklad predstavujú posuny v časovaní sobášnosti alebo plodnosti. Pri ich naplnení sme svedkami transformácie charakteru (a často aj intenzity) sobášneho či prokreatívneho správania. Ak sa však zmení hospodárska, politická či iná situácia, dochádza k transformácii niektorých populačných štruktúr a pod., tieto nemusia byť postačujúce na to, aby sa súčasne menil aj charakter a intenzita reprodukčného správania.

Z uvedeného je zrejmé, že demografická reprodukcia tak nie je rezistentná voči zmenám v spoločnosti, ale skôr sa dá povedať, že dokáže vo viacerých prípadoch pomerne citlivo reagovať na jej posuny. Miera vplyvu však závisí aj od druhu demografického procesu a rovnako aj od charakteru zmeny. Tie, ktoré sú komplexnejšie, pôsobia na reprodukciu dlhodobejšie, prípadne ju dokážu transformovať. Ak dochádza len k čiastkovým krátkodobým zmenám vonkajších faktorov, aj samotné posuny v reprodukciu mávajú skôr epizodický charakter bez hlbšej transformácie a dopadov na daný demografický proces. V období existencie Slovenskej republiky je medzi dôležité vonkajšie faktory potrebné zaradiť jednak hospodársky vývoj a prebiehajúcu konjunktúru najmä v prvých vojnových rokoch, ďalej charakter politického režimu a s ním súvisiace nastavenie komplexu populačných, rodinných, sociálnych a zdravotných politík a v neposlednom rade aj vnímanie jednotlivých etnických menšín žijúcich na území Slovenska v tomto období.

III.1 Hlavné rysy hospodárskeho vývoja v kontexte historických zmien v rokoch 1938 – 1945

Hospodársky vývoj na Slovensku v prvej polovici 20. storočia ovplyvnilo niekoľko zásadných faktorov. Vznik Československej republiky priniesol spojenie veľmi rozdielnych hospodárskych celkov. Finančne a hospodársky slabšia slovenská časť veľmi ťažko mohla rovnocenne obstať v konkurenčnom boji s českými krajinami.¹¹³ Väčšiu časť medzivojnového obdobia sa tak slovenské hospodárstvo prispôbovalo novému vnútornému trhu, kde hralo skôr úlohu pasívneho odbytišťa ako aktívneho výrobcu a dodávateľa, a to aj v primárnom sektore, ktorý bol v podstate dominantným prvkom hospodárstva.

Po rozpade Rakúsko-Uhorskej monarchie síce zostala najväčšia časť kapacity priemyselnej výroby (60 – 70 %)¹¹⁴ v novovzniknutej Československej republike a z Československa sa po hospodárskej stránke stal najsilnejší nástupnícky štát rozpadnutej monarchie,¹¹⁵ no realitou bola značná priestorová nerovnomernosť. Západné krajiny boli jednoznačne priemyselne vyspelejšie ako územie Slovenska, nehovoriac o Podkarpatskej Rusi.¹¹⁶ České krajiny prevzali z Rakúskej časti monarchie (Predlitavsko) 41,2 % štatisticky vyčísleného celkového majetku, kým Slovensko a Podkarpatská Rus z Uhorskej časti (Zalitavsko) len asi 16,3 %.¹¹⁷

V československom hospodárstve tak mali dominantné postavenie české krajiny, v ktorých sa sústreďovalo vyše 90 % priemyselnej výroby, pričom na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi len zvyšných 10 %. Napriek tomu, že východná časť republiky mala jednoznačne poľnohospodársky charakter, až tri štvrtiny poľnohospodárskej produkcie pochádzali z českých krajín.¹¹⁸

¹¹³ MIČKO, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu. Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2010, s. 7.

¹¹⁴ *Mýtus a realita hospodárskej vyspelosti Československa medzi svetovými vojnami*. (ďalej: *Mýtus a realita...*). Praha: Karolinum, 2000, s. 11; BLÁŽEK, Michal. *Ekonomická geografia ČSSR*. Bratislava : Osveta, 1964, s. 65.

¹¹⁵ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny*. Bratislava : VŠE, 1992, s. 60.

¹¹⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj II...*, c.d., s. 131; *Dejiny Slovenska V. (1918 – 1945)*. Bratislava : Veda, 1985, s. 35.

¹¹⁷ PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske a sociálne Československa 1918-1992 : I. Díl 1918-1945*. Brno : Doplněk, 2004, s. 38.

¹¹⁸ *Mýtus a realita...*, c.d., s. 16.

Už v prvých rokoch samostatnej republiky vznikol vážnejší hospodársky problém, ktorým sa začalo československé hospodárstvo transformovať a prispôbovať novej realite. Ten spočíval v odbyte tovarov pri existencii neporovnateľne menšieho vnútorného trhu. Niekdajšie typické odbytiská, ktoré sa vyvinuli v minulosti, vznikom hraníc nástupníckych štátov československé hospodárstvo stratilo. Export bol brzdený hlavne colnou politikou jednotlivých štátov.¹¹⁹ Vysoké clá sa postupne zaviedli aj na dovoz. Hoci po vzniku Československa sa vzhľadom k nedostatku potravín zachovával bezcolný dovoz potravín, od roku 1925 to už neplatilo.¹²⁰ Ekonomicky priemyselnejšia západná časť republiky riešila problém straty bývalých odbytísk získaním silnejšej pozície na slovenskom a podkarpatskoruskom trhu, čo so sebou prinášalo rastúci tlak na poddimenzované hospodárstvo v týchto oblastiach.¹²¹

Ďalším problémom v medzivojnovom období vývoja hospodárstva boli dve väčšie krízy. Prvá povojnová recesia, ktorej predchádzalo obdobie zvýšenej výroby,¹²² sa Československa dotkla na konci roku 1921, pričom kulminovala o dva roky neskôr.¹²³ Celková výroba v tomto období poklesla približne o štvrtinu v porovnaní so stavom z roku 1921. Skrachovalo množstvo živnostenských podnikov, znížili sa veľkoobchodné ceny a urýchlil sa proces centralizácie výroby. Od začiatku roku 1924 postupne došlo k prekonávaniu povojnovej krízy a všeobecnému oživeniu hospodárstva.¹²⁴

Po relatívne pokojnom období postupného vzostupu hospodárstva v rokoch 1924 – 1928 došlo k prvému väčšiemu prejavu krízy v poľnohospodárstve.¹²⁵ Po úrode v roku 1928, v dôsledku vysokých prebytkov poľnohospodárskych komodít, postupne poklesli ceny obilia a situácia prerástla až do agrárnej krízy. Tá trvala prakticky až do roku 1933, kedy sa pokles cien zastavil a v nasledujúcom roku došlo k miernemu cenovému vzostupu.¹²⁶ K agrárnej kríze sa pridala rozsiahla celosvetová hospodárska kríza, ktorá vo svete prepukla

¹¹⁹ *Dejiny Slovenska*. Bratislava : AEP, 2000, s. 232.

¹²⁰ *Mýtus a realita...*, c.d., s. 12.

¹²¹ HALLON, Eudovít. *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. (Rozvoj alebo úpadok?)*. Bratislava : Veda, 1995, s. 44.

¹²² K povojnovej obnove pozri napr. FALTUS, Jozef. *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921 – 1923 v Československu*. Bratislava : SAV, 1966.

¹²³ PRŮCHA, Václav a kol. *Nástin hospodárskych dejín v období kapitalizmu a socializmu*. Praha : Svoboda, 1987, s. 126.

¹²⁴ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny...*, c.d., s. 63; tiež *O priemysle Slovenska : Výročná správa Krajinskej skupiny pre Slovensko Ústredného zväzu čsl. priemyselníkov v Bratislave. 1924*. Bratislava : Ústredný zväz čsl. priemyselníkov, 1924, s. 9.

¹²⁵ BARTLOVÁ, Alena. *Hospodárska kríza na Slovensku v rokoch 1929 – 1933*. In: *Historický časopis* č. 2/32, 1984, s. 219.

¹²⁶ LACINA, Vlastislav. *Kríže Československého zemědělství 1928 – 1934*. Praha : ČSAV, 1974, s. 38.

koncom roku 1929 a zasiahla prakticky všetky oblasti hospodárstva vo väčšine vyspelých krajín sveta. V Československu bola táto kríza mimoriadne hlboká. V Československu bol najvyšší pokles výroby zaznamenaný v roku 1933, a to až o 40 %. Hospodárskou krízou najviac postihnutými oblasťami bolo železiarstvo, ťažba uhlia, stavebníctvo, drevospracujúci priemysel, výroba skla a výrazné bolo aj zníženie textilnej výroby.¹²⁷

Celkový pokles výroby nebol zapríčinený len nízkou kúpyschopnosťou obyvateľstva. Dôležitým faktorom bolo aj značné obmedzenie zahraničného vývozu, komplikované dovoznými a ochrannými clami krízou postihnutých krajín. Hodnota exportu v Československu poklesla v roku 1933 na 28 % z roku 1929.¹²⁸ To sa odrazilo na celkovom hospodárstve Československa, keďže export tvoril tesne pred vypuknutím celosvetovej krízy približne 30 % národného dôchodu.¹²⁹ Napriek tomu, že sa v roku 1933 pokles výroby zastavil, nedochádzalo k výraznejšiemu zlepšeniu odbytu výrobkov. Táto stagnácia v hospodárstve sa udržala prakticky až do roku 1935. K viditeľnejšiemu oživeniu výroby došlo v priebehu nasledujúceho roku, čo bolo spôsobené jednak zlepšením podmienok v exporte, jednak vzostupom zbrojárskeho priemyslu. Predkrízová úroveň však bola dosiahnutá len v niektorých odvetviach a celkovú úroveň výroby pred recesiou sa do roku 1938 nepodarilo dosiahnuť.¹³⁰ V období pred rozpadom Československa sa hodnota vývozu pohybovala na približne 58 % predkrízovej úrovne.¹³¹

Slovenské obyvateľstvo ťažko znášalo následky jednotlivých kríz. Hospodárstvo, ako sme už spomenuli, bolo zamerané hlavne na primárny sektor. Aj keď 75 % poľnohospodárskej produkcie pochádzalo z Česka, už tesne po vzniku samostatnej republiky sa začali formovať názory na Slovensko ako na agrárnu časť krajiny.¹³² Slovensko však pritom patrilo k zaostalejším agrárnym oblastiam.¹³³ V dvadsiatych rokoch sa najväčšia časť exportu poľnohospodárskych plodín zo Slovenska orientovala do Česka.¹³⁴ Táto situácia sa však výrazne zmenila

¹²⁷ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Elena. Hospodárske dejiny..., c.d., s. 63.

¹²⁸ KRÍŽ, Karel: *Perspektivy naší soudobé hospodářské krise*. Praha : Svaz národního osvobození, 1935, s. 8.

¹²⁹ Mýtus a realita..., c.d., s. 49.

¹³⁰ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Elena. Hospodárske dejiny..., c.d., s. 64.

¹³¹ HALLON, Ľudovít. Industrializácia..., c.d., s. 148.

¹³² BAUCH, Vlastislav. *Sociálno-ekonomický vývoj slovenského poľnohospodárskeho obyvateľstva*. Bratislava : Ústav marxizmu – leninizmu, 1986, s. 36 a n.

¹³³ FALTUS, Jozef – PRŮCHA Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava : Vyd. politickej literatúry, 1967, s. 105.

¹³⁴ HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzi-vojnoveho Slovenska. In: *Slovensko v Československu 1918 – 1939*. Zost. M. Zemko, V. Bystrický. Bratislava : Veda, 2004, s. 323.

dôsledkom spomínanej agrárnej krízy, počas ktorej poklesol vývoz obilnín do českých krajín až o 70 %.¹³⁵

Ešte horšia situácia bola v slovenskom priemysle. Jeho veľmi nízka konkurencieschopnosť sa premietla do postupného pohlcovania menších priemyselných podnikov hlavne silnejším českým kapitálom.¹³⁶ Vyššie výrobné náklady spojené s vysokými dopravnými tarifikami oslabovali pozície slovenských podnikov na československom trhu, ale aj celkovo vo vzťahu k zahraničnému exportu.¹³⁷ Dôsledky celosvetovej hospodárskej krízy znamenali pre slabučký slovenský priemysel katastrofu, z ktorej sa začal spamätávať až v druhej polovici 30. rokov. Typickými exportnými krajinami pre slovenské výrobky boli Maďarsko, Rakúsko a Nemecko. Vplyvom ochrany vnútorných trhov v týchto krajinách sa kríza v priemysle ešte viac prehľbovala. Podobná situácia nastala aj v prípade vývozu do českých krajín.¹³⁸

V druhej polovici 30. rokov sa investície plynúce do rozvoja slovenského priemyslu postupne zvyšovali. Tento vývoj bol značne ovplyvnený tiež geopolitickou situáciou. Hospodárstvo Československa drasticky zasiahol mníchovský diktát a v prípade Slovenska najmä následná viedenská arbitráž. Výrazne sa zmenila aj orientácia zahraničného obchodu. Hospodárstvo republiky v čoraz väčšej miere bolo poznačené expanziou nemeckého kapitálu sprevádzané tiež umelými zásahmi do bankového a menového systému (napr. umelo nadhodnotený kurz marky a zlotého a podhodnotenie koruny).¹³⁹ Na druhej strane pokračoval pomerne významný odliv francúzskeho a britského kapitálu.¹⁴⁰

Charakter a smerovanie hospodárstva Slovenska v rokoch 1938 – 1945 boli do značnej miery ovplyvnené celkovou spoločenskou, politickou situáciou, ktorá vznikla v rokoch 1938 a 1939. Hlavné historické medzníky pomohli vytvoriť primárne pozadie a kontext k viacerým prijatým opatreniam počas existencie Slovenskej republiky. Predovšetkým je potrebné spomenúť Mníchovské rokovania 30. septembra 1938, ktoré významne ovplyvnili územnú stabilitu, hospodársku výkonnosť, ako aj priamo životy značnej časti najmä populácie českých krajín. Napätá vnútropolitická situácia napokon vyústila do vyhlásenia autonómie Slovenska 6. októbra 1938. Kým Mníchov sa dotkol Slovenska len nepatrne (Nemecku bola odstúpená Petržalka a Devín), prvá viedenská

¹³⁵ BARTLOVÁ, Alena. Hospodárska kríza..., c.d., s. 220.

¹³⁶ HALLON, Ľudovít. Industrializácia..., c.d., s. 48.

¹³⁷ Podrobnejšie pozri - FALTUS, Jozef – PRŮCHA Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja...*, c.d., s. 77 a n.

¹³⁸ BARTLOVÁ, Alena. Hospodárska kríza..., c.d., s. 228.

¹³⁹ MIČKO, Peter. Hospodárska politika...c.d., s. 16.

¹⁴⁰ Tamže.

arbitráž znamenala „susedské vyrovnanie“ sa s Maďarskom. Slovensko bolo nútené odstúpiť takmer 10,4 tis. km² územia na juhu krajiny s niečo viac ako 854 tis. obyvateľmi¹⁴¹. Už tri dni po maďarskej okupácii nariadil vojenský veliteľ anektovaného územia bezodkladné vysídlenie všetkých Slovákov a Čechov, ktorí sa sem prisťahovali po roku 1918. Tým stratilo strechu nad hlavou približne 100 tis. ľudí.¹⁴² Okrem toho na obsadenom území zostalo takmer 20 % slovenského priemyslu (z toho viac ako 35 % poľnohospodárskeho). Ešte väčšie straty predstavovalo samotné zabratie poľnohospodárskej pôdy. Išlo približne o jednu tretinu všetkej ornej pôdy, pričom je potrebné podotknúť, že zväčša tej najvyššej kvality. Zásadné boli aj straty v živočíšnej výrobe, keď Slovensko prišlo o asi tretinu koní a oviec, štvrtinu hovädzieho dobytku a ošpaných.¹⁴³ Aj napriek týmto stratám dokázal vďaka intenzifikácii poľnohospodárskej výroby slovenský primárny sektor v prvých vojnových rokoch zabezpečiť potravinovú základňu pre obyvateľstvo Slovenska.¹⁴⁴ K zložitým politickým a hospodárskym problémom sa pridala aj rýchly rast nezamestnanosti. Ten bol spôsobený jednak ukončením sezónnych prác, nepriaznivým počasím, mobilizáciou a následnou demobilizáciou, čo sa prejavilo jednak v primárnom sektore, ale tiež v obmedzení stavebníctva a zbrojárskej výroby.¹⁴⁵

V decembri si Poľsko uplatnilo svoj nárok na niektoré časti Kysúc, Oravy a Spiša. To bol základný krok k rozbitiu Československa, ku ktorému došlo v marci 1939. Neprehľadnej situácie sa snažilo využiť Maďarsko. Výsledky viedenskej arbitráže považovalo za minimálne riešenie. Deň po vzniku Slovenského štátu (14. marec 1939) obsadilo Podkarpatskú Rus. Cieľom však bol aj záber väčšieho územia Slovenska na východe (až po Poprad). K tomu sa odhodlalo 23. marca, pričom spor napokon prerástol do krátkej tzv. malej vojny (od 23. marca do 4. apríla 1939). Možnosť väčšej eskalácie napätia napokon zastavilo Nemecko, ktoré nariadilo Slovensku, aby sa v prospech Maďarska vzdalo ďalších 74 obcí s približne 40 tis. obyvateľmi žijúcimi zväčša na východe krajiny. Celkové územné straty na konci 30. rokov znamenali 850 obcí, približne 10,5 tis. km² a asi 860 tis. osôb. K drobným územným zmenám došlo ešte na severnej hranici, keď po napadnutí Poľska v septembri 1939 Slovensko ako agresor na strane Nemecka získalo naspäť zabrané územia odstúpené v decembri 1938, ako aj v 20. rokoch Československom. Nový svetový konflikt sa až na posledné dva roky (1944

¹⁴¹ Bližšie pozri napr. HETÉNYI, Martin. *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938 – 1945*. Nitra : FiF UKF, 2008, s. 15.

¹⁴² CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina (1938 – 1944)*. Bratislava : SAP, 1996, s. 7.

¹⁴³ Tamže s. 9.

¹⁴⁴ MIČKO, Peter. *Hospodárska politika...c.d.*, s. 37.

¹⁴⁵ Tamže s. 37 a 38.

a 1945) Slovensku priamo vyhýbal, no jeho vplyv bolo možné cítiť vo väčšine oblastí života slovenskej spoločnosti.

Prvú päťročnicu existencie Slovenskej republiky (1939 – 1943) je možné označiť ako obdobie výrazného hospodárskeho oživenia. Dá sa pritom povedať, že vojnová konjunktúra sa dotýkala v podstate všetkých odvetví. Na vrchole v roku 1943 bol celkový objem priemyselnej výroby na území Slovenskej republiky oproti roku 1937 vyšší o 63 %.¹⁴⁶

Faktory relatívne rýchleho hospodárskeho rastu, a to najmä v priemyselnej produkcii je možné podľa Průchu a kol.¹⁴⁷ zhrnúť do viacerých navzájom pôsobiacich javov. Začiatky hospodárskej konjunktúry siahali ešte do obdobia existencie Československa, keďže pod vplyvom zahraničnopolitickej situácie a priameho ohrozenia ČSR bola v priebehu krátkeho času presúvaná pomerne veľká časť výrobných kapacít a zásob z českých krajín na Slovensko. Tie umožnili v podstate vo veľmi krátkej dobe rozšíriť produkciu bez väčších investícií. Okrem toho postupný proces industrializácie, ktorý bol opatrne naštartovaný na začiatku 30. rokov priniesol vznik niekoľkých kľúčových závodov, ktoré na sklonku 30. rokov spustili svoju výrobu. Štruktúra priemyslu bola vyhovujúca potrebám a požiadavkám najväčších importérov slovenských výrobkov a tie pomerne ľahko nachádzali odbyť. Na druhej strane odvetvia spotrebného priemyslu, ktoré v iných krajinách tvorili veľmi dôležitú súčasť ekonomík a zažívali vo vojnovom období značný útlm, boli na Slovensku poddimenzované. Na niektorých úsekoch dokonca nedokázali pokryť ani domáci dopyt, preto aj v tomto sektore bola možná určitá expanzia.

Dôležitým aspektom bolo aj obmedzenie českej konkurencie, čo umožnilo dočasnú prosperitu aj technicky zaostalejším podnikom. Navyše surovinový deficit, blokáda a naliehavosť dodávok nútili Nemecko využívať aj menej kvalitné výrobky. Rastúca inflácia viedla k tomu, že ceny finálnej produkcie zvyčajne predbiehali rast výrobných nákladov. Platby v zahraničnom obchode (najmä s nemeckou stranou) boli riešené clearingovým spôsobom, čo zvyšovalo dopyt po slovenských tovaroch. Išlo však len o dočasný benefit, keďže slovenská vláda z dôvodu zmrazovania pohľadávok sa snažila vývoz do značnej miery utlmať. Veľmi dôležitým faktorom bolo prijatie rôznych subvencií, výhod prijatých s cieľom podporiť priemyselnú výrobu. Išlo najmä o daňové úľavy, nižšie dopravné tarify, výhodné vyvlastňovanie pozemkov, štátne záruky za hypotečné úvery, štátne príspevky na úrok, umorovanie investičných pôžičiek a colné úľavy na dovoz strojov a zariadenia. V neposlednom rade je tiež potrebné spomenúť, že Slovensko v podstate až do roku 1944 bolo ušetrené priamych

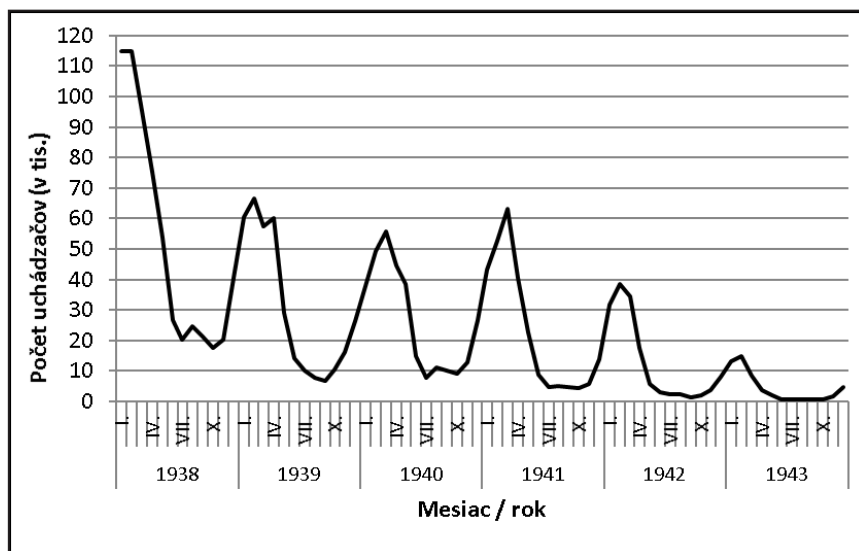
¹⁴⁶ PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodárske a sociálne...*, c.d., s. 530.

¹⁴⁷ Tamže, s. 531 a 532.

vojnových operácií, náletov a iných činností, ktoré by poškodzovali alebo inak brzdili priemyselnú výrobu.

Rast výroby však narážal na viaceré limity, ktoré predstavoval predovšetkým nedostatok palív, elektriny, strategických surovín, dopravných prostriedkov a kvalifikovanej pracovnej sily. Navyše sa postupne prehlbovali regionálne rozdiely, keďže východná a južná časť Slovenska značne zaostávali v úrovni industrializácie a aj v rokoch 1938 – 1945 zostali do značnej miery stranou hlavného rozvoja.

Graf 1: Počet neumiestnených uchádzačov o prácu na Slovensku v rokoch 1938 – 1943¹⁴⁸

Rozvoj priemyslu mal však aj svoje tienisté stránky. Jednostranná zameranosť a prepojenosť najmä na vojenské potreby neumožňovala priemyselnej výrobe dostatočne uspokojovať aj potreby obyvateľstva. Dostupnosť viacerých komodít a výrobkov tak bola výrazne horšia ako v mierových časoch. Negatívne podľa P. Mička¹⁴⁹ je možné z pohľadu hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky hodnotiť proces arizácie židovských podnikov. Do ich čela sa zväčša dostávali neschopní majitelia, ktorí arizovaný majetok použili na vlastné obohatenie a samotný podnik často priviedli rýchlo do straty a ku krachu. Samotný proces mal však napokon aj ďaleko katastrofickejšie následky v podobe deportácií židovského obyvateľstva.

¹⁴⁸ Zostavené z údajov publikovaných v MIČKO, Peter. Hospodárska politika..., c.d., s. 287.

¹⁴⁹ Tamže, s. 259.

Veľkými problémami po viedenskej arbitráži prechádzal primárny sektor a najmä poľnohospodárstvo. O priamych dopadoch odtrhnutia južných oblastí sme sa zmienili už vyššie, a preto nemôže prekvapiť, že spočiatku poľnohospodárska výroba klesla o približne pätinu.¹⁵⁰ V ďalších rokoch sa situácia stabilizovala, k čomu do určitej miery mala prispieť aj značná finančná podpora, ktorá do poľnohospodárstva bola uvoľnená v roku 1942.¹⁵¹

Dlhodobým hlavným problémom hospodárstva, ako aj sociálnej situácie značnej časti obyvateľstva bola pretrvávajúca vysoká nezamestnanosť. Tá bola pomerne rýchlo odstránená pôsobením viacerých faktorov. Vojnová konjunktúra zvýšila zamestnanosť v priemysle v porovnaní s rokom 1937 o približne 51 %.

Najväčší rast pritom medzi rokmi 1937 a 1943 zaznamenalo hutníctvo a kovopriemysel (o viac ako 74 %), chemický priemysel (o viac ako 100 %) a garbiarsky priemysel (o takmer 135 %). Ďalšie pracovné príležitosti ponúkal odchod do krajín Veľkonemeckej ríše. Odhaduje sa, že v primárnom a čiastočne aj v sekundárnom sektore sa na prácach v Ríši vystriedalo od 140 tis. do 200 tis. osôb.¹⁵² Ani pomerne rýchlo rastúce horné hranice mzdy (zo 45 RM na 110 RM mesačne) medzi rokmi 1939 – 1944 nedokázali napokon zvrátiť klesajúci záujem slovenských pracovníkov o prácu v Ríši. Príčinou boli jednak zväčšujúce sa možnosti zamestnania na Slovensku, zhoršovanie sociálnych, životných a pracovných podmienok v Nemecku, ako aj samotné nebezpečenstvo náletov.¹⁵³

Paradoxne nútený odchod osôb českej národnosti, ktoré na Slovensku v medzivojnovom období nachádzali uplatnenie najmä v štátnej správe a verejných službách, uvoľnil takmer 20 tis. pracovných miest pre príslušníkov slovenskej inteligencie.¹⁵⁴

Rovnako z odtrhnutia južných oblastí a ich pripojenia Maďarsku profitovali osoby žijace sa poľnohospodárskou výrobou, keďže sa znížil konkurenčný tlak a prudko vzrástol dopyt po ich výrobkoch. Zvyšovanie odbytu vzhľadom na situáciu pocítili aj remeselníci a živnostníci.¹⁵⁵

Hospodársky rast so sebou priniesol aj zvyšovanie nominálnych miezd. Priemerná mesačná mzda medzi rokmi 1938 – 1944 vzrástla o približne 97 %. Problematické však bolo zvyšovanie životných nákladov, ktoré predovšetkým ovplyvňoval rast cien, a to aj napriek ich regulácii už krátko po vzniku Slovenskej republiky. Dôvodom boli obavy obyvateľstva z nedostatku základných komodít

¹⁵⁰ PRŮCHA, Václav a kolektív. Hospodárské a sociální..., c.d., s. 532.

¹⁵¹ Tamže s. 533.

¹⁵² HALLON, Ľudovít. Sociálna politika štátu. In: *Slováci a druhá svetová vojna*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2015, s. 143.

¹⁵³ Tamže.

¹⁵⁴ Tamže s. 140.

¹⁵⁵ Tamže.

a s tým súvisiaci nadmerný výkup potravín. S tým súvisel napokon aj nedostatok niektorých komodít na trhu (obuv, masť, múka a i.) a zavedenie prídellového systému.¹⁵⁶ Vo všeobecnosti môžeme hodnotiť situáciu v oblasti zásobovania a stravovania ako pomerne zložitú. Počas existencie Slovenskej republiky bolo vydaných viacero vyhlášok regulujúcich trh, ceny potravín, zavádzajúce rôzne reštrikcie, stanovujúce prídely a obmedzenia v stravovaní.¹⁵⁷ Výpadky v distribúcii základných komodít malo obyvateľstvo možnosť riešiť len svojpomocne alebo na bujnejúcom čiernom trhu. Problémy so zásobovaním sa podarilo ako tak prekonať až v roku 1943, no už v roku 1944 a 1945 vojnové operácie regulované zásobovanie rozvrátili.¹⁵⁸

Rok 1943 môžeme v hospodárskom vývoji označiť za zlomový. V posledných dvoch vojnových rokoch sa index priemyselnej výroby znížil na necelých 59 % z roku 1937, pričom ešte v roku 1943 predstavoval takmer 163 %.¹⁵⁹ Výrazne klesla aj zamestnanosť na 81 % z roku 1937, pričom maximum dosiahnuté v roku 1943 predstavovalo 151 %. Pokles zaznamenala aj produktivita práce na necelých 73 % z referenčného roku 1937.

Výsledok štátneho rozpočtu sa prepadal do čoraz väčšieho deficitu. Kým napríklad v roku 1940 bol deficit na úrovni -523 mil. Ks, v roku 1944 to už bolo -5891 mil. Ks. Daňové príjmy, aj keď vzrástli takmer trojnásobne, nedokázali pokryť čoraz dynamickejšie rastúce výdavky. Schodok štátneho hospodárenia vytváral rast vnútorného štátneho dlhu, keďže zahraničný dlh Slovenská republika v podstate nemala. Väčšina zo štátneho dlhu vznikla v posledných dvoch rokoch vojny. Inflačnú špirálu roztáčal aj vývoj obeživa. Zlom opätovne nastal v roku 1943, keď v závere tohto roku obiehalo na Slovensku 3,3krát viac peňazí ako v roku 1939. Pre ilustráciu ešte dodávame, že na konci marca 1945 bolo v obehu viac ako 11,6 mld. Ks, kým ku koncu roka 1939 to bolo len 1,7 mld. Ks.¹⁶⁰ Životná úroveň obyvateľstva sa najmä po roku 1943 zhoršovala aj vzhľadom na rýchlo rastúce maloobchodné a veľkoobchodné ceny. V rokoch 1944 a 1945 už index veľkoobchodných cien prekročoval výrazne hranicu 200 % v porovnaní s rokom 1939.¹⁶¹ V podstate identická situácia bola aj u maloobchodných cien. V januári 1943 dosahovali hranicu 172 %, no v máji 1944 (posledný dostupný údaj) už index pokoril výrazne hranicu 220 %. Ceny potravín rastlinného pôvodu vzrástli

¹⁵⁶ LACKO, Martin. *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava : Perfekt a ÚPN, 2008, s. 134.

¹⁵⁷ Bližšie k tejto problematike pozri ŠKORVANKOVÁ, Eva. *Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva...*, c.d., s. 160-163.

¹⁵⁸ Tamže s. 163.

¹⁵⁹ PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodárské a sociálne...*, c.d., s. 531.

¹⁶⁰ Tamže s. 539.

¹⁶¹ Tamže.

dvojnásobne a u potravín živočíšneho pôvodu sa zvýšili dokonca 2,5krát.¹⁶² S týmto vývojom úzko súvisela hodnota indexu životných nákladov. V máji 1944 (posledný údaj) už dosiahla 216 % v porovnaní s rokom 1939.¹⁶³

Aj v zahraničnom obchode, ktorý predstavoval dôležitý prvok slovenského hospodárstva, sa situácia začala zhoršovať od roku 1943. Najprv odpadlo ako dôležitý obchodný partner Taliansko a postupne sa znižoval záujem o výrobky aj v ďalších krajinách (napr. v Bulharsku, Rumunsku a vo Švajčiarsku). Hľadanie nových odbytísk však nebolo moc úspešné, pričom čoraz nevýhodnejším sa stal aj export produktov do Nemecka.¹⁶⁴ V roku 1944 navyše už Nemecko nerešpektovalo hospodárske možnosti krajín a po príchode nemeckých vojsk prešlo v podstate do neskrývaného drancovania slovenských materiálnych a finančných prostriedkov.¹⁶⁵ Najhoršia situácia vznikla v oblasti civilného sektora a oblasti zásobovania obyvateľstva, keďže slovenské závody pracovali väčšinou v obmedzenej miere, alebo bola ich výroba úplne zastavená z dôvodu prebiehajúcich vojenských operácií alebo nedostatku surovín.¹⁶⁶

Hospodársky vývoj na zabranom južnom území nebol tak priaznivý ako v Slovenskej republike ani v prvých rokoch po viedenskej arbitráži. Hospodárske a sociálne pomery sa po pripojení k Maďarsku zhoršili. Primárny sektor stratil svoje tradičné odbytiská, pričom ich náhrada v agrárne zameranom Maďarsku nebola jednoduchá. Navyše ceny poľnohospodárskych produktov boli nižšie a naopak priemyselný tovar drahší, čím sa pre roľníkov výmenné relácie stali nepriaznivejšie ako v Československu.¹⁶⁷ Súčasne došlo k znevýhodneniu výmenného kurzu československých korún, odbúraníu sociálnych výdobytkov z medzivojnového Československa a rastu daňového zaťaženia.¹⁶⁸ Výroba i zamestnanosť v priemyselných odvetviach stagnovali. Podľa povojnového zisťovania v roku 1944 v priemysle na južnom Slovensku pracovalo len necelých 22,5 tis. osôb, čo znamenalo zníženie podielu týchto osôb na celoslovenskom úhrne z takmer 20 % na necelých 13 %.¹⁶⁹ Hospodárske kruhy pokladali zabrané územie ako odbytiská priemyselnej výroby Maďarska. Industriálny rozvoj bol značne brzdený. Nezamestnanosť dramaticky vzrástla.¹⁷⁰ Údaj z januára 1939 hovorí, že na južnom území Slovenska a v Podkarpatskej Rusi bolo

¹⁶² MIČKO, Peter. *Hospodárska politika...*, c.d., s. 288.

¹⁶³ PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodárské a sociálne...*, c.d., s. 539.

¹⁶⁴ MIČKO, Peter. *Hospodárska politika...*, c.d. 222 – 223.

¹⁶⁵ Tamže s. 225.

¹⁶⁶ Tamže s. 234.

¹⁶⁷ Tamže.

¹⁶⁸ Tamže.

¹⁶⁹ *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, 1946, s. 40.

¹⁷⁰ PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodárské a sociálne...*, c.d., s. 545.

nezamestnaných takmer 53 tis. osôb, pričom spolu s rodinnými príslušníkmi nezamestnanosťou trpelo približne 161 tis. osôb, čo bol približne každý piaty až šiesty obyvateľ.¹⁷¹ Zhoršila sa tiež zdravotná a sociálna starostlivosť,¹⁷² pričom na zabratom území snáď nebolo možné nájsť žiadnu spoločenskú vrstvu, ktorej životné podmienky by sa po arbitráži nezhoršili.¹⁷³

III.2 Populačná a rodinná politika

Obdobie rokov 1938 – 1945 predstavuje pomerne krátky časový úsek, no aj napriek tomu je možné povedať, že sa počas existencie Slovenskej republiky podarilo pomerne rýchlo vytvoriť istú konkrétnu programovú koncepciu aktívnej populačnej politiky. Tá sa do značnej miery snažila reagovať na existujúce a vznikajúce problémy v spoločnosti, hoci je potrebné doplniť, že často svojším spôsobom.

Relatívne zdanie samostatnosti Slovenska trvalo krátko a už v júli 1940 na rokovaníach v Salzburgu bolo naznačené ďalšie smerovanie pod patronátom Nemecka. Posilnenie radikálnej frakcie HSĽS tiež znamenalo, že Tretej ríši sa uvoľnila cesta na výraznejšie zasahovanie do vnútorného života Slovenska. Typickým príkladom bol aj charakter a smerovanie populačnej politiky. Jej podoba sa dá v Tretej ríši azda najvýstižnejšie definovať ako dôrazne propopulačná politika v agresívnej a rasovo-diskriminačnej forme, ktorá sa prejavovala nielen názormi na nutnosť väčšieho životného priestoru pre nemecký národ, v idealizácii jednotného silného a rasovo čistého nemeckého národa, ale zreteľne aj v segregácii, perzekúcii a likvidácii predovšetkým židovského, ale aj psychicky a fyzicky postihnutého obyvateľstva krajiny.¹⁷⁴ Nemecká žena bola idealizovaná ako vzorná a príkladná matka. Jej životným poslaním bolo porodiť a vychovať zdravé a silné deti nemeckému národu. Tieto názory si našli veľmi rýchlo svojich obdivovateľov aj na Slovensku, a to predovšetkým medzi zástancami radikálneho krídla HSĽS.¹⁷⁵ Vzorom a poradcom sa však Nemecko stalo

¹⁷¹ TILKOVŠZKY, Lóránt. Hospodárske a sociálne postavenie južného Slovenska za horthyovskej okupácie v rokoch 1938 – 1944. In: *Historický časopis*, 12, 1964, s. 335-336.

¹⁷² VRÁBEL, Ferdinand. Náprava „krivd“ z Trianonu? Niekoľko epizód z obsadzovania južného Slovenska maďarským vojskom v novembri 1938. In: MITÁČ, Ján. (ed.) *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. Bratislava : UPN, 2011, s. 43.

¹⁷³ TILKOVŠZKY, Lóránt. Hospodárske a sociálne..., c.d. s. 346.

¹⁷⁴ TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c.d., s. 39.

¹⁷⁵ Tamže.

vo všetkých kľúčových oblastiach života krajiny, no primárnu úlohu zohralo najmä v postupnom osvojení si agresívnej rasovo-diskriminačnej politiky voči židovskému a cigánskému obyvateľstvu.

Ľudácky režim, totalitná vláda jednej politickej strany a štátna ideológia, v ktorej bol hľadaný akýsi slovenský národný socializmus so silným akcentom na kresťanskú morálku, centralizmus mocenského aparátu a správy, prakticky s vylúčením samosprávnej zložky, štátna kontrola hospodárskeho života, represie voči vlastnému obyvateľstvu, ktoré sa značne podieľali aj na vytváraní atmosféry strachu, sa prejavili prakticky v každej oblasti spoločenského života krajiny.¹⁷⁶

Veľmi dôležitými pri formovaní názorov na populačnú politiku Slovenska boli nielen prijaté opatrenia a postoje k populačnému vývoju v Nemecku, ale sa v nich odzrkadľovali kresťanské zásady. Ďalším dôležitým aspektom formovania bol totalitný režim a jednostranne chápaný patriotizmus, ktorý s pojmami štát - národ - osoby slovenskej národnosti ako so synonymami. Práve z „národnej a kresťanskej“ pozície sa zdôrazňoval aj význam rodiny, jednotlivca pre národ a štát, ako aj celkové nazeranie na populačný vývoj, antikoncepciu, interrupcie či postavenie ženy v rodine a spoločnosti. Azda aj kvôli kresťanskej morálke neboli na Slovensku napokon aplikované všetky extrémne názory týkajúce sa „rasovej hygieny“ (napr. otázka dedičnosti).

Celkovo môžeme povedať, že populačná politika bola zameraná jednoznačne propopulačne. Každopádne je však potrebné jedným dychom dodať, že len v súvislosti s rastom slovenského národa. Za týmto účelom bolo prijatých viacero právnych noriem a opatrení.

Názory o silnej a početnej rodine a priamo jej oslava sa dostali nielen do oficiálnej štátnej propagandy, ale prechádzali prakticky celou verejnou správou a ovplyvnili i spolkovú činnosť. Ako jednoduchý príklad možno uviesť zmenu „*Sviatku matiek*“ na „*Deň slovenskej rodiny*“, ku ktorej došlo v roku 1940. Zdôrazňovať sa pritom mal predovšetkým význam rodinnej starostlivosti a výchovy o deti a dorast.

Po vytvorení slovenskej krajinskej vlády, na čele ktorej stál J. Tiso, sa problematika rodiny a rodinného života začala vnímať z pohľadu kresťanskej morálky.¹⁷⁷ Základom sociálnej politiky slovenskej vlády sa stala starostlivosť o rodiny a hlavným cieľom bolo zlepšovať podmienky rodinného života. Na tento účel sa prijali vylepšené rodinné prídavky, odstupňované podľa počtu detí. Ich jedným z cieľov malo byť aj odbremenenie ženy od zamestnania a jej návrat k „rodinnému krbu“. Súčasťou programového vyhlásenia

¹⁷⁶ Tamže, s. 40.

¹⁷⁷ HRNČIAROVÁ, Daniela – ŠKORVANKOVÁ, Eva. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie*. Bratislava : Stimul, 2013, s. 261-298.

Tukovej vlády po vzniku Slovenskej republiky sa stalo zavedenie „rodinných miezd“. Základom priznania prídavkov na deti robotníkov sa stal vládny návrh zákona, ktorý snem schválil v roku 1941 a publikovaný bol pod číslom 217/1941 Sl. z. s účinnosťou od 1. septembra 1941.¹⁷⁸ Na základe neho mal každý zamestnanec, ktorý podliehal povinnému nemocenskému poisteniu, nárok na prídavok na každé nezaopatrené dieťa, o ktoré sa priamo staral do veku 14. rokov, prípadne staršie, ak študovalo až do veku 24 rokov.¹⁷⁹ Výška prídavkov bola odstupňovaná podľa počtu príspevkových dní povinného nemocenského poistenia.¹⁸⁰ Nárok na prídavky mal iba jeden rodič. Ani v tomto prípade však ešte nešlo o celoplošné vyplácanie prídavkov všetkým pracujúcim, keďže podporované boli len robotnícke rodiny. Dôvodová správa k návrhu zákona priamo uviedla, že problém miezd sa netýka úradníctva, ktoré malo vyššie príjmy ako pracujúci robotníci.¹⁸¹ V konečnej podobe zákona o rodinných prídavkoch robotníkom sa vsunula oproti pôvodnej osnove zákona aj možnosť udeľovania jednorazových výpomocí viacčlenným rodinám, ktoré boli v núdzi.¹⁸²

Výpomoc štátnym zamestnancom bola riešená zákonom o drahotnom prídavku z 2. júla 1942,¹⁸³ ktorý bol doplnený ešte v ten istý rok ďalším zákonom o drahotnom prídavku a jednorazovej vianočnej výpomoci štátnym zamestnancom. Tento zákon zmenil štvrt'ročné vyplácanie drahotných prídavkov na mesačné.¹⁸⁴ Zo sociálnych opatrení obdobného rázu možno okrem rodinných prídavkov spomenúť aj jednorazové zimné výpomoci *Robotníckej sociálnej poisťovne*, ale aj *Penzijného ústavu súkromných úradníkov* v Bratislave, ktoré boli vyplácané v roku 1941 dôchodcom, poberateľom vdovských a sirotských dôchodkov vo výške dvojnásobku výšky mesačného dôchodku.¹⁸⁵ V nasledujúcich rokoch sa

tieto akcie ďalej opakovali.¹⁸⁶ Paušálne mimo možnosti nároku na ktorúkoľvek z týchto dávok bolo židovské obyvateľstvo.

Z pohľadu propagovaného návratu žien k rodinnému krbu je potrebné povedať, že tento nebol v roku 1939 vnímaný len ako snaha o zlepšovanie opatery o deti či zvyšovanie pôrodnosti. Opatrenie sledovalo tiež cieľ uvoľniť pracovné miesta pre mužov. Príznačne to bolo možné sledovať v sektore školstva. V roku 1939 príchodom učiteľov zo zabraných juhoslovenských území vznikol veľký dopyt po pracovných miestach, čo sa štát rozhodol riešiť na úkor vydatých žien a učiteliek. Schválený zákon o úprave služobného pomeru vydatých učiteliek nedostatok pracovných príležitostí vyriešil tak, že z učiteľskej služby mali odísť tí, u ktorých sociálne pomery „nevyžadovali zárobkovú činnosť“.¹⁸⁷

Úloha ženy bola vymedzená kresťanskou náboženskou morálkou, bola v podstate predurčená a spojená s tradičným vnímaním postavenia ženy v spoločnosti a rodine. Dochádzalo k idealizácii ženy-matky, propagácii tradičnej slovenskej kresťanskej rodiny a motivovaniu a mobilizácii k zakladaniu rodín a nárastu pôrodnosti. Ženy tak postupne boli vytláčané z verejného priestoru, a to najmä prostredníctvom prepúšťania vydatých žien z pracovného pomeru a obmedzovaním vysokoškolského štúdia dievčat. „*Snaha vytiesniť ženy z verejného do súkromného priestoru zafinovala ideál ženy ako starostlivej a obetavej matky a dobrej gazdinky, ktorá sa stará o blaho svojej rodiny, pohodlie a spokojnosť manželja.*“¹⁸⁸

Z pohľadu manželského práva ostal v platnosti manželský zákon prijatý ešte v roku 1919,¹⁸⁹ ktorým došlo pri podstatných veciach len k obmene staršieho uhorského zákonného článku XXXI:1894. Aj v 40. rokoch teda ostal platný fakultatívny civilný sobáš, postavený na roveň cirkevnému.¹⁹⁰ K úprave manželského práva došlo v rokoch 1940 a 1943, kedy sa zmenil v manželských sporoch občiansky sporový poriadok. Nové právne úpravy zdôrazňovali

¹⁷⁸ Bližšie pozri TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c.d., s. 46.

¹⁷⁹ Z. č. 217/1941 Sl. z., §2.

¹⁸⁰ Tamže.

¹⁸¹ Snem Slovenskej republiky 1940; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, parlamentná tlač č. 398. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=438>> [18.10.2016] „*Prídavky na deti sa predbežne zavedú len u robotníkov a nie aj u úradníkov, a to najmä preto, že problém je aktuálny hlavne u robotníctva, ktorého zárobky sú vo veľkej väčšine prípadov hodne nižšie než zárobky úradníctva.*“

¹⁸² Z. č. 217/1941, §10. Tiež pozri správu sociálneho a zdravotného výboru k osnove zákona. Snem Slovenskej republiky 1940; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, parlamentná tlač č. 416. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=456>> [18.10.2016]

¹⁸³ Z. č. 129/1942 Sl. z.

¹⁸⁴ Z. č. 232/1942 Sl. z.

¹⁸⁵ Nar. s mocou zákona č. 266/1941 Sl. z.

¹⁸⁶ Nar. s mocou zákona č. 164/1942 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 10/1943 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 163/1943 Sl. z.; Nar. s mocou zákona č. 181/1943 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 141/1944 Sl. z.; nar. s mocou zákona č. 162/1944 Sl. z.; nar. č. 219/1944 Sl. z.; nar. č. 231/1944 Sl. z.; nar. č. 235/1944 Sl. z. a nar. č. 251/1944 Sl. z.

¹⁸⁷ Z. č. 246/1939 Sl. z. a tesnopis parlamentná tlač č. 38: Snem Slovenskej krajiny 1939; 1. volebné obdobie. 1. zasadanie. <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=39> [24.10.2013]

¹⁸⁸ ŠKORVANKOVÁ, Eva. Propagácia materstva v období prvej Slovenskej republiky (1939-1945). In: *Populačné štúdie Slovenska* 3. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 105.

¹⁸⁹ Z. č. 320/1919 Sb. z. a n.

¹⁹⁰ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008, s. 17 a n.; pozri tiež MÚCSKA, Vincent. Vývoj manželského práva na území Slovenska : Od najstarších čias do konca 20. storočia. In: *Príručka ku genealogickému výskumu na Slovensku a v slovacikálnom zahraničí*. Martin : SGHS, 2004, s. 36-38.

predovšetkým povinnosť súdu napomôcť zmiereniu manželov a o rozlukách, ako definitívnom ukončení manželstva, rozhodoval už len senát a nie samosudca.¹⁹¹

Pronatalitná populačná politika opierajúca sa silno o kresťanské zásady sa azda v najväčšej miere prejavila v prijatí osobitného zákona o ochrane plodu a materstva v roku 1941.¹⁹² Na Slovensku platil v medzivojnovom období uhorský zákonný článok o zločinoch a prečinoch z roku 1878. Za úmyselné vyhánanie plodu bola stanovená trestná sadzba väzenia na dva alebo tri roky, odstupňovaná podľa toho, či išlo o tehotenstvo slobodnej alebo vydatej ženy. Potrestaná nebola len samotná žena, ale trestná sadzba 5 rokov bola určená aj pre realizátora zákroku. Pri úmrtí ženy po zákroku bola stanovená trestná sadzba na 15 rokov väzenia.¹⁹³ Po vzniku Slovenskej republiky sa už priamo v ústave venovala osobitná pozornosť ochrane materstva, keď v §86 bola deklarovaná zvýšená ochrana právneho poriadku manželstva, rodiny a materstva.¹⁹⁴ Zákon o ochrane plodu, ktorý sa opierať o toto ustanovenie, sprísňoval existujúce tresty za interrupciu, keď sa sadzba u slobodnej ženy zvýšila z dvoch na tri roky a u vydatej z troch na päť rokov väzenia. Osobe, ktorá vykonala interrupciu, hrozil trest odňatia slobody na desať rokov. Asi najdôležitejšou zmenou však bol úplný zákaz interrupcie.¹⁹⁵ Pôvodná osnova zákona však tiež vymedzovala prípady, v ktorých bolo možné interrupciu vykonať. Podľa dovtedy platných zákonných predpisov, ak bol ohrozený život tehotnej ženy, lekár mohol zákrok uskutočniť bez hrozby trestného stíhania. Nový zákon však navrhoval, aby sa interrupcia vykonávala iba v zariadeniach patriacich pod ministerstvo vnútra, len prednostom príslušného oddelenia alebo jeho riadnym zástupcom po tom, čo by ohrozenie života matky potvrdili od seba nezávisle dvaja úradní lekári. Rovnako sa navrhovalo, aby sa za trestné považovalo prijatie akejkoľvek odmeny za zákrok. Naopak, pri prerušení tehotenstva zo zdravotných dôvodov bola zdôrazňovaná bezplatnosť zákroku. V prípade nedodržania spomenutých pravidiel sa mal akýkoľvek iný postup lekára považovať za zločin a trestom mal byť doživotný zákaz vykonávať lekárske povolenie.¹⁹⁶ V sneme sa však napokon schválila až upravená a doplnená verzia pôvodnej osnovy zákona. Okrem zvýšenia trestných

¹⁹¹ Z. č. 31/1940 Sl. z. a z. č. 41/1943 Sl. z.

¹⁹² Z. č. 66/1941 Sl. z. o ochrane plodu. Blížšie k tejto otázke pozri tiež: TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c.d., s. 51-55; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v Česko-slovensku v prvej polovici 20. storočia. In: *Populačné štúdie Slovenska* 7. P. Tišliar – T. Šprochová – L. Vargová (eds.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 98-102.

¹⁹³ Zák. čl. V:1878, §§285, 286.

¹⁹⁴ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., §86.

¹⁹⁵ Z. č. 66/1941 Sl. z., §2

¹⁹⁶ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 4. zasadanie, parlamentná tlač č. 310. <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=350> [18.10.2016]

sadzieb za interrupciu sa predovšetkým prijala zásada úplného zákazu umelého prerušenia tehotenstva, a to aj v prípade, že tehotenstvo ohrozovalo život ženy. Ústavno-právny výbor sa postavil k problematike ochrany materstva a plodu prioritne z pozície kresťanskej morálky. Označil interrupciu ako vraždu podľa Božieho zákona a kresťanskej viery, ale aj ako zločin proti národnému životu a ohrozenie budúcnosti národa. „*A nakoľko vyhnutie plodu sa v posledných časoch značne rozšírilo vplyvom nesprávnych mravných náhľadov a mylných sociálnych názorov, treba tento delikt radikálne potlačiť. Treba ho potlačiť v záujme vlastnej sebazáchovy a v záujme lepšej a šťastlivejšej budúcnosti národa. [...] Dnes je najmä prekonaný názor takezývanej indikácie sociálnej. Bieda a ťažké hospodárske pomery sa nemôžu liečiť vraždou človeka a žiadna pospolitost' nemôže mať záujem na utrácaní plodov.*“¹⁹⁷

Nový zákon sa postavil negatívne aj voči antikoncepcii.¹⁹⁸ Už v roku 1940 možno badať tendenciu k zamedzeniu reklamy antikoncepcie. V apríli 1940 Ústredňa štátnej bezpečnosti v Bratislave vydala pre jednotlivé okresané úrady a notárov obežník, aby zakročili voči lekárnikom, ktorí propagovali tieto prostriedky vo svojich výkladoch.¹⁹⁹ Podľa zákona potrestaný vysokou pokutou alebo mesačným väzením mal byť ten, kto vyrábal, rozširoval, dovážal a predával, ale aj prechovával s cieľom ďalšieho šírenia prostriedky, ktoré slúžili výlučne proti počatiu. Na druhej strane, ako sa uviedlo v správe ústavno-právneho výboru, „... netreba sa ochranné prostriedky, ktoré majú súčasne chrániť pred pohlavnými chorobami, lebo by to viedlo k ich rozšíreniu. Treba zdôrazňovať, že týmto sa nevyslovuje súhlas s používaním ochranných prostriedkov, rešpektuje sa plne kresťanské stanovisko, ale len s trestnoprávnym hľadiskom upravuje sa matéria, takže uvažujú sa tresty len na určité skutkové podstaty pri výrobe a rozširovaní ochranných prostriedkov.“²⁰⁰ Poslanec a spravodajca Vojtech Tvrdý správu

¹⁹⁷ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, 29. marca 1941. <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762> [18.10.2016] „*V zášľom liberalistickom svete ujímali sa také náhľady v otázke umelého prerušenia tehotnosti, ktoré sa protivily večným zákonom prirodzeného práva, protivily sa zdravému rozumu, lepšiemu citu a ohrozovaly životné základy národov a štátov. Hlásalo sa, aby bolo vyhnutie plodu vôbec beztrestné, lebo vraj žena má právo voľne disponovať so svojím telom. Žiadalo sa, aby bolo dovolené vyhnúť plod, ak je daná indikácia lekárska, to jest pôrod by ohrozoval ženu na živote alebo zdraví. Žiadalo sa, aby bolo dovolené vyhnúť plod, ak je daná indikácia engenicá, to jest dieťa by bolo pravdepodobne duševne alebo telesne zaťažené, indikácia kriminálna: keď oplodenie nastalo následkom trestného činu, napríklad násilného smilstva. A konečne stále a stále májala takezvaná indikácia sociálna, to jest, že sa má dovoliť vyhnutie plodu, ak sociálne pomery, v ktorých žena žije, sú také, že nemožno očakávať zdatné potomstvo a nemožno od nej žiadať, aby plod donosila.*“

¹⁹⁸ Z. č. 66/1941 Sl. z., §4.

¹⁹⁹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945 (ďalej: f. OÚ Dobšina), škat. č. 12, sign. č. 604/1940 prez.

²⁰⁰ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, 29. marca 1941. <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762> [18.10.2016]

ústavno-právneho výboru zakončil slovami: „*Končím s tým, že mnohé povolania ukladajú občanom povinnosť brdinstva a prípadne aj obeť života. Stav manželský [...] vyžaduje tiež brdinskosť a ak je treba i obeť života. Preto každý Slovák kresťan a každá matička - rodička môže len súhlasiť s novým slovenským zákonom o ochrane plodu života, ktorý je dobrým prostriedkom na ozdravenie slovenskej rodiny a národa v kresťanskom duchu našej Ústavy a v duchu slovenského národného socializmu*“.²⁰¹

III. 3 Zdravotná a sociálna starostlivosť

Právny rámec zdravotníctva a zdravotnej starostlivosti Slovenskej republiky ostal v platnosti prakticky bez výraznejších zmien z medzivojnového obdobia, pričom značný význam mal ešte starší uhorský zákonný článok č. XIV:1876, ktorý s určitými zmenami a doplnkami platil až do začiatku 50. rokov 20. storočia.²⁰² Určoval základné usporiadanie verejného zdravotníctva, dozor nad ním, definoval základné verejnoprávne vzťahy a naviazanosť na úrady verejnej správy. Organizačne prvostupňovou vrchnosťou vo verejno-zdravotných záležitostiach bol príslušný okresný náčelník pôsobiaci na čele okresného úradu. Jeho priamym podriadeným úradníkom, ktorý mal na starosti zdravotnú situáciu v okrese, bol okresný lekár. Ten dozeral aj nad obecnými a obvodnými lekármi. Druhostupňovou inštanciou sa stal Krajský úrad v Bratislave a po roku 1940 boli tieto kompetencie presunuté na novovytvorené župné úrady. Každé sídlo s vyše 6 tis. obyvateľmi malo povinnosť zabezpečiť si vlastného lekára. Ostatné obce vytvárali zdravotné obvody, pričom do jedného patrili regionálne blízke obce združené tak, aby spoločne mali viac ako 6 a maximálne 10 tis. obyvateľov. Na Slovensku bolo vytvorených celkovo 382 zdravotných obvodov.²⁰³ Silná prepojenosť správy a zdravotnej starostlivosti sa prejavila aj v tom, že otázky zdravotníctva patrili po vytvorení slovenskej krajskej vlády v roku 1938 a aj po vyhlásení Slovenskej republiky pod Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny, resp. Slovenskej republiky. Patrila doň celá organizácia verejného zdravotníctva,

²⁰¹ Snem Slovenskej republiky 1941; 1. volebné obdobie, 5. zasadanie, 29. marca 1941. <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=178762> [18.10.2016]

²⁰² MICHAL, Gašpar. *Zdravotníctvo v sociálnej politike štátu*. Bratislava : Osveta, 1971, s. 61.

²⁰³ BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*. Bratislava : Osveta, 1989, s. 243.

verejno-zdravotná a zdravotno-policijná dozorná služba,²⁰⁴ ale tiež sociálno-zdravotná starostlivosť o matky a deti, dozor nad hospodárením liečebných ústavov, zásobovanie liekmi a pod.

Z oblasti organizácie zdravotníctva mala vplyv na populáciu predovšetkým dostupnosť zdravotnej starostlivosti. Po vzniku Československa odchod maďarských lekárov vytvoril veľmi nepriaznivú situáciu, ktorá sa zlepšovala len veľmi pomaly. Kým v roku 1922 len v 262 zdravotných obvodoch bol lekár, v druhej polovici 30. rokov už súkromnú prax na Slovensku vykonávalo 1521 lekárov. Znamenalo to, že na súkromného lekára pripadalo už „len“ niečo viac ako 2300 osôb, kým v polovici 20. rokov to bolo ešte približne 4100 osôb.²⁰⁵ Veľkým problémom však zostávala značná regionálna nerovnomernosť dostupnosti zdravotnej starostlivosti.²⁰⁶ Príkladom môže byť okres Spišská Stará Ves, kde pôsobil v medzivojnovom období iba jeden lekár na približne 9,5 tis. osôb.²⁰⁷

Z pohľadu zdravotnej politiky si zasluhuje pozornosť reorganizácia sociálno-zdravotného poisťovníctva v Slovenskej republike, ktoré obyvateľom - poisťencom, zabezpečovalo zdravotnú starostlivosť a hmotné zabezpečenie, pokiaľ z dôvodu choroby prechodne alebo natrvalo ostali práceneschopní. Rovnako sa poisťovníctvo dotýkalo ľudí, ktorí dosiahnutím istého veku získali nárok na riadny, alebo v prípade choroby invalidný dôchodok.

Už v prvom roku existencie Slovenskej republiky došlo k zriadeniu *Penzijného ústavu súkromných úradníkov* v Bratislave.²⁰⁸ Išlo o dôsledok zániku Československej republiky, keďže *Všeobecný penzijný ústav* v Prahe stratil pôsobnosť na územie Slovenska a všetok jeho majetok prešiel na novozriadený Penzijný ústav. Následné nariadenie vlády zase pretvorilo *Krajskú úradovňu nemocenskej poisťovne* na *Nemocenskú poisťovňu súkromných úradníkov* v Bratislave.²⁰⁹ Do roku 1940 na Slovensku fungovalo 31 poisťovní: 17 robotníckych, 2 ústavy súkromných zamestnancov vo vyšších službách a 8 ústavov pre zamestnancov verejných. Nariadením s mocou zákona o úprave sociálneho poistenia robotníkov

²⁰⁴ Štát prevzal po vzniku Československa do svojej starostlivosti zdravotno-policijnú dozornú agendu, ktorú predtým vykonávali obce. Dozor prevažne nad hygienou sa takto preniesol na štátnych lekárov, ktorí pôsobili vo svojich okrskoch a boli povinní liečiť chudobných, vykonávať očkovania proti kiahňam, dohliadať nad školskou mládežou a pod. Z. č. 332/1920 Sb. z. a n., §§2, 4 a 5.

²⁰⁵ Prepočítané podľa údajov CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu..., c. d., s. 381 a n.; *Demografická príručka*. Vladimír SRB (ed.). Praha : Svoboda, 1967, s. 42.

²⁰⁶ Pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : STIMUL, 2008, s. 61-74.

²⁰⁷ CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. Slovensko bez dorastu..., c. d., s. 759 a 795.

²⁰⁸ VI. nar. č. 17/1939 Sl. z.

²⁰⁹ VI. nar. č. 18/1939 Sl. z.

došlo k vytvoreniu jednotnej *Robotníckej sociálnej poisťovne*.²¹⁰ Toto nariadenie zrušilo okresné sociálne poisťovne,²¹¹ *Revírnú bratskú pokladnicu*²¹² a *Slovenskú pokladnicu pre hospodárskych robotníkov*,²¹³ ktorých právomoc a majetok prešli na novovytvorenú *Robotnícku poisťovňu*. Upravilo sa aj nemocenské poistenie verejných zamestnancov, keď sa nositeľom nemocenského poistenia stala Nemocenská poisťovňa verejných zamestnancov v Bratislave namiesto Liečebného fondu štátnych a verejných zamestnancov v Bratislave, ktorý vznikol len v roku 1939.²¹⁴ Napokon tretou poisťovňou, ktorá centralizovala poisťovníctvo, bol *Penzijný ústav súkromných úradníkov*, zriadený na jar 1941.²¹⁵ Takto sa prakticky od roku 1941 centralizoval systém sociálneho poistenia na Slovensku.

Jedným z hlavných faktorov ovplyvňujúcich nepriaznivú epidemiologickú situáciu a celkovú intenzitu úmrtnosti bola vysoká dojčenská a detská úmrtnosť a tiež úmrtnosť na infekčné ochorenia. Boj proti nim bol stanovený právnymi úpravami a zdravotníckymi normami, ktoré vznikali ešte v Uhorsku, resp. v medzivojnovom Československu. Išlo predovšetkým o zavedenie ohlasovacej povinnosti, aby sa predišlo k šíreniu a vzniku väčšej epidémie. Prehľbovanie boja pokračovalo aj počas existencie Slovenskej republiky. Napríklad v roku 1942 bolo zavedené povinné preventívne očkovanie proti záškrtu. Ustanovovalo sa, že všetky deti majú byť očkované dvakrát. Prvýkrát do jedného roku, druhý, keď nastúpili do ľudovej školy. Povinnému očkovaniu nepodliehali len tie deti, ktoré už záškrt prekonal a získali takto imunitu. Poplatky za očkovaciu látku hradil v prípade detí z chudobného prostredia štát, pri poistených rodičoch verejnoprávna poisťovňa.²¹⁶

Bezpochyby k najproblematickejším infekčným chorobám v tomto období patrila tuberkulóza, ktorej výskyt a liečbu sťažovala najmä skutočnosť, že sa táto choroba šírila prevažne medzi sociálne najslabšími skupinami obyvateľstva a až do konca druhej svetovej vojny neexistoval na ňu účinný liek. Kompetentné úrady sa v medzivojnovom období zamerali hlavne na propagačnú činnosť a prehlásením tuberkulózy za sociálne ochorenie presunuli hlavnú ťarchu

²¹⁰ Nar. s mocou zák. č. 300/1940 Sl. z. Pôvodne bola v roku 1939 vytvorená Ústredná sociálna poisťovňa v Bratislave, a to vl. nar. č. 55/1939 Sl. z., ktorá sa premenovala na *Robotnícku sociálnu poisťovňu*.

²¹¹ Vytvorené na základe z. č. 221/1924 Sb. z. a n.

²¹² Vznikla na základe z. č. 242/1922 Sb. z. a n.

²¹³ Vznikla na základe nariadenia MPS č. 137/1919 ÚN.

²¹⁴ Nar. s mocou zák. č. 350/1940 Sl. z. a z. č. 270/1941 Sl. z. *Liečebný fond* vznikol na základe nariadenia vlády Slovenskej krajiny č. 30/1939 Úr. N. v znení vl. nar. č. 127/1939 Sl. z.

²¹⁵ Nar. s mocou zák. č. 55/1941 Sl. z.

²¹⁶ Z. č. 71/1942 Sl. z.

na dobrovoľné organizácie, ako boli Masarykova liga proti tuberkulóze alebo ČSČK.²¹⁷ Tieto organizácie sa napokon zaslúžili o vznik špeciálnych poradní, z ktorých pochádzali základné a najdôležitejšie protituberkulózne opatrenia vtedajšej doby. Išlo o diagnostiku, očkovanie a umiestnenie pacientov do liečební a ich detí do preventívnych zariadení. V roku 1938 existovalo 81 takýchto poradní.²¹⁸ V roku 1939 bol prijatý zákon o zriadení štátneho zdravotno-sociálneho ústavu, ktorý začal pôsobiť pri ministerstve vnútra.²¹⁹ Jeho úlohou bolo vykonávať odborné výskumy pre štátnu zdravotnú správu, ale tiež vychovávať a prakticky cvičiť zdravotnícky personál, podporovať výchovu v preventívnom a sociálnom lekárstve a konať verejno-zdravotnú propagandu. Jedno z jeho oddelení sa venovalo aj problémom tuberkulózy na Slovensku.²²⁰

Medzi častejšie infekčné choroby, ktoré sa na Slovensku v tomto období šírili, patril aj trachóm. Ten bol pomerne nepríjemnou infekčnou chorobou očí, ktorá často končila pri neliečení slepotou. Ešte začiatkom 30. rokov sa na trachóm liečilo asi 10 tisíc ľudí.²²¹ Medzi praktické opatrenia štátu v 40. rokoch pri liečbe tejto choroby možno zaradiť napríklad tzv. „protirachitickú akciu“, keď deťom v roku 1941 v rámci preventívnych opatrení chýbal vitamín D a bolo potrebné zabezpečiť Vigantol-forte. Pre deti zo slabších vrstiev bol vitamín poskytovaný cez okresné starostlivosti o deti a mládež bezplatne. Akcia pokračovala aj v nasledujúcich rokoch.²²²

Starostlivosť o mládež prakticky pokračovala v činnosti začatej v medzivojnovom období. Hlavná ťarcha tejto činnosti ležala na okresných starostlivostiach o mládež (OSM), ktorých sieť sa postupne dobudovala v rámci jednotlivých okresov a na poradniach pre matky a deti. OSM sa aktívnejšie angažovali najmä pri stravovacích akciách, zabezpečovali mliečne akcie, či zaopatrovali ošatenie a obuv pre školákov pochádzajúcich zo sociálne slabších vrstiev spoločnosti.²²³ V podobnom duchu sa organizovali v roku 1942 napríklad

²¹⁷ Na *Masarykovu ligu proti tuberkulóze* každoročne prispievali menšími čiastkami aj jednotlivé okresné samosprávy. Napríklad ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Revúca, inv. č. 2, uznesenie č. 73/1933 zo dňa 20. júla 1933 a 151/1933 zo dňa 15. decembra 1933; tamže, inv. č. 3, uznesenie č. 76/1936 zo dňa 9. júna 1936; tiež inv. č. 4, 160/1938 k č. 6910/1938 zo dňa 13. augusta 1938.

²¹⁸ FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava: Veda, 1999, s. 76.

²¹⁹ Z. č. 101/1939 Sl. z.; úpravu výkonov a poplatky pre tento ústav osobitne riešilo vl. nar. č. 218/1942 Sl. z.

²²⁰ BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva...*, c. d., s. 236.

²²¹ Tamže, s. 232.

²²² ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresná starostlivosť o mládež v Dobšinej, 1938 – 1945 (1947) (ďalej: f. OSM Dobšiná), škat. č. 2, bez sign.; tiež škat. č. 3, bez sign.

²²³ MVSR, ŠA Levoča, p. Poprad, f. Okresná starostlivosť o mládež v Kežmarku, 1926 – 1949, škat. č. 3, sign. č. 144/43; ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 1, sign. č. 239/39.

aj mydlové akcie.²²⁴ Pod vedením ústredia pokračovali okresné starostlivosti v organizovaní „Dňa detí“, ktorého cieľom bolo získať finančnú zbierku v obvode pôsobiska OSM na podporu sirot a polosierot.²²⁵ Snaha o podchytenie väčšieho počtu najmä novonarodených detí poradňami pre matky a deti viedla v roku 1939 k vydaniu nariadenia ministerstva vnútra o povinnosti notárov hlásiť narodenie nemanželských detí okresným starostlivostiam.²²⁶ Začiatkom roku 1942 možno spomenúť úspešnú snahu o pomoc tehotným ženám a dojčiacim matkám, keď sa podarilo získať pre tieto ženy zvýšené prídely cukru, múky, chleba a krupice, neskôr aj mäsa. Prídel sa vydával na základe lekárskeho predpisu a platil pre ženy v 9. mesiaci tehotenstva a 7 mesiacov počas dojčenia.²²⁷

V súvislosti so zdravotníctvom a chorobnosťou obyvateľstva treba spomenúť aj prijatie zákona o odškodnení osôb v prípade chorôb z povolania.²²⁸ Príloha k tomuto zákonu taxatívne vymenovala 25 chorôb z povolania, ktoré boli odškodňované formou osobitnej renty.

III.4 Paradoxy národnostnej politiky

Hlavným znakom národnostnej politiky Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 bol individuálny prístup k jednotlivým etnickým minoritám. Ten sa napokon pretavil do súboru špecifických národnostných politík. Segregačná politika nasmerovaná najmä proti osobám židovského a cigánskeho etnika ich sociálnym, hospodárskym a kultúrnym vylúčením napokon prerástla až rasovej politiky a fyzickej likvidácie. Tento segregačný prístup sa dokonca prejavil aj v oblasti oficiálnej štatistickej praxe. Asi najvypuklejšie sa to odzrkadlilo na sčítaní ľudu 1940. Jeho ambíciou bolo priniesť objektívne informácie o populácii Slovenska, pričom sa zdôrazňovalo spojenie „bez nátlaku a falošných údajov“.²²⁹ V realite však opak bol pravdou. Sčítanie sa nieslo v silne spolitizovanom duchu, a to predovšetkým v spojitosti so židovskou a cigánskou minoritou. Vo vládnom nariadení, ktoré nadviazalo na zákon o sčítaní ľudu,

boli osobitne znevýhodnení Židia aj Cigáni. Židia sa mohli hlásiť výlučne len k židovskej národnosti a Cigáni len k cigánskej. Uvedený krok bol zdôvodnený tým, že predchádzajúce sčítania umožňovali týmto osobám sa hlásiť aj k iným národnostiam, a preto „...nebolo možné doteraz získať uspokojivého prehľadu o počte židov a sociálnom rozprstvení židovského obyvateľstva. Je preto účelné so zreteľom na predpisy o židoch upraviť ich prihlasovaciu povinnosť. Obdobne platí to i o príslušníkoch cigánskej rasy.“²³⁰ Ako sme už spomenuli vyššie, pojem „Cigán“ bol definovaný osobitnou vyhláškou Ministerstva vnútra Slovenskej republiky z 18. júna 1940²³¹ a nestal sa kvôli nejednoznačnosti základom sčítania.

Nie je našim cieľom na tomto mieste podrobne rozoberať problematiku perzekúcií židovského a cigánskeho obyvateľstva. Z pohľadu populačnej politiky a populačného vývoja nám postačí spomenúť postupné segregovanie týchto skupín obyvateľstva zo spoločnosti a následne aj snaha o ich fyzickú likvidáciu. V prípade židovského obyvateľstva začiatok tvorili právne normy, ktoré tieto osoby zbavovali majetku (arizácia)²³². Hospodársky ich ďalej segregovali nariadenia zakazujúce využívať daňové zvýhodnenia a drahotné prídavky. Ďalším nariadením boli Židia vylúčení z verejných a štátnych služieb.²³³ Okrem majetku im boli odoberané aj cestovné pasy.²³⁴ Právne perzekúcie vyvrcholili prijatím nariadenia o právnom postavení Židov (tzv. židovský kódex) v roku 1941.²³⁵ Z pohľadu populačnej politiky je potrebné upozorniť predovšetkým na zákaz manželstiev židovského obyvateľstva s nežidovským, ale rovnako aj vedomý mimomanželský pohlavný styk, ktorý bol klasifikovaný dokonca ako prečin a mal byť riešený väzbou do 5 rokov.²³⁶

Bezpochyby najväčšiu tragédiu predstavovali deportácie židovského a čiastočne aj cigánskeho obyvateľstva. Zo Slovenska takto bolo napokon

²²⁴ VI. nar. č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 18. októbra 1940.

²²⁵ Vyhláška MV SR č. 18.635-Ic/1940, vykonávajúca §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z 29. mája 1940. Problematikou postavenia Rómov na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 riešil vo viacerých prácach Karol Janas, napr. JANAS, Karol. Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII*. Bratislava : ÚPN, 2008, s. 329-341; JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín : Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008; JANAS, Karol. *Trenčianska župa (1940 – 1945) : K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín : TU A. Dubčeka, 2007; JANAS, Karol. Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v slovenskej historiografii (Súčasný stav a perspektívy) In: *Nepriznaný holokaust Rómov v rokoch 1939-1945*. Bratislava : Minorita, SNM, ÚE SAV, 2007, s. 15-20 a i.

²²⁶ Z. č. 113/1940 Sl. z. – bol prvým arizačným zákonom.

²²⁷ VI. nar. č. 74/1939 Sl. z.

²²⁸ Nar. s mocou zákona č. 215/1940 Sl. z.

²²⁹ Nar. č. 198/1941 Sl. z.

²³⁰ Tamže, §10.

²²⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 3, bez sign.

²²⁵ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 1, bez sign.

²²⁶ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 1, sign. č. 2173/39.

²²⁷ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OSM Dobšiná, škat. č. 3, bez sign.

²²⁸ Z. č. 33/1942 Sl. z. Tento zákon nahrádzal z. č. 99/1932 Sb. z. a n. a vl. nar. č. 36/1938 Sb. z. a n. a z. č. 78/1938 Sb. z. a n.

²²⁹ Snem schválil zákon o sčítaní ľudu : Sčítanie ľudu bude každých 10 rokov – Prvé sa prevedie do konca roku 1940. In: *Slovenská pravda*, 10. október 1940, s. 2.

deportovaných vyše 70 tisíc Židov v dvoch etapách (marec – október 1942 a september 1944 – marec 1945). Väčšina z nich zahynula v koncentračných táboroch.²³⁷ V prípade cigánskeho obyvateľstva išlo najmä o deportácie osôb z južných oblastí, ktoré pripadli po viedenskej arbitráži Maďarsku. Celkové počty zavraždených cigánov nie sú známe.

Druhým smerom bola reciprocita aplikovaná na osoby maďarskej národnosti. V praxi to znamenalo, že s príslušníkmi maďarského etnika bolo zaobchádzané rovnako ako s osobami hlásiacimi sa k slovenskej národnosti v Maďarsku. Táto podmienenosť bola dokonca zakotvená aj v ústave Slovenskej republiky, keď sa priamo uviedla podmienka rovnakého právneho postavenia národnostnej menšiny totožnej s právnym postavením slovenskej menšiny v materskom štáte dotýkajúcej menšiny.²³⁸ Hoci bola dikcia ústavy všeobecná, v praxi sa uplatnila len vo vzťahu k maďarskej menšine.²³⁹ Diametrálne odlišný prístup bol aplikovaný voči príslušníkom nemeckej menšiny. Môžeme povedať, že išlo o národnostnú politiku pretkávanú viacerými privilegiami založenými nielen na skutočnosti, že po odtrhnutí južných oblastí išlo o najpočetnejšie etnikum, ale predovšetkým to bolo podmienené vzťahom a vplyvom Nemecka na Slovensko. Smerovanie národnostnej politiky k nemeckej menšine bolo nastavené ako prostriedok budovania „mostu vzájomného porozumenia“ medzi Nemeckom a Slovenskom.²⁴⁰ Otvorená „ochrana nemeckej menšiny“ Treťou ríšou pritom jasne determinovali limity tejto politiky.

Osoby rusínskej národnosti boli vnímané ako štátne nespoľahlivé, aj keď v podstate išlo o jeden zo štátotvorných národov medzivojnového Československa. Slovenské úrady im nedôverovali a podozrievali ich z hungarizmu či boľševizmu.²⁴¹ Nedôvera do značnej miery súvisela tiež s rusínskou politikou v medzivojnovom období, keď jednak existovali snahy o začlenenie vybraných častí východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi, ale tiež z dôvodov častého stotožňovania sa s gréckokatolíckym vierovyznaním.²⁴²

²³⁷ KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát*. Praha : Anomal, 1992, s. 113-116.

²³⁸ Z. č. 185/1939 Sl. z., §95.

²³⁹ Podrobnejšie túto otázku riešil HETÉNYI, Martin. *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945*. Nitra : UKF, 2011.

²⁴⁰ SCHVARC, Michal. Pozícia Karmasinovej Deutsche Partei vo vnútropolitickej kríze na jar a v lete 1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Universum, 2007, s. 77.

²⁴¹ KOVAL, Peter. Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Universum, 2007, s. 116-117.

²⁴² Iné je náboženstvo a iné je národnosť : Šarišania a Zemplíncania, nezabúdajte, že ste Slováci. In: *Slovenská pravda*, 7. december 1940, s. 2.

Osobitné postavenie na Slovensku mala aj česká menšina. Do značnej miery odmietavý postoj po štátoprávných zmenách v roku 1939 k tejto minorite a najmä osobám českého pôvodu vo verejnej a štátnej správe spôsobil radikálne zníženie počtu osôb českej národnosti. Po odchode prevažne úradníckeho a učiteľského stavu s rodinami možno národnostnú politiku voči osobám českej národnosti charakterizovať ako neutrálnu a nevšímavú. Ani jej samotní príslušníci sa nejako špeciálne politicky neangažovali, a v podstate ani nevyvíjali žiadne osobitné kultúrno-spoločenské aktivity.²⁴³

Popri týchto špecifických prístupoch existovala aj oficiálna a „jednotná“ národnostná politika, ktorá bola kodifikovaná ústavou Slovenskej republiky (1939 – 1945). Tá oficiálne zaručovala slobodné hlásenie sa k národnosti a trestnosť pri činnosti, ktorá by viedla k odnárodnňovaniu menšiny. Ústava tiež zaručovala slobodný kultúrny a jazykový rozvoj, ale tiež organizovanie vlastného politického života. Rozsah práv minorít závisel oficiálne od postavenia slovenskej menšiny v materských krajinách jednotlivých národností.²⁴⁴

²⁴³ TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c.d., s. 68.

²⁴⁴ Z. č. 185/1939 Sl. z., §§91-95.

IV. Charakter reprodukčného správania

IV.1 Sobášnosť

Proces sobášnosti spolu so zložením obyvateľstva podľa rodinného stavu predstavujú dlhodobu pre reprodukciu Slovenska dva z kľúčových faktorov. Život v manželstve bol vzhľadom na nízky podiel trvalo slobodných osôb (najmä žien), ako aj nízky podiel detí narodených mimo manželstva hlavný reprodukčný priestor pre drvivú väčšinu obyvateľstva. Vstupom do manželstva sa právne a súčasne aj spoločensky legitimizovalo spolužitie partnerov. Z pohľadu kresťanských noriem sobášom sa vytvorilo spojenie, ktoré primárne bolo nasmerované na reprodukciu.

Keďže dĺžka plodivého obdobia ženy je daná biologicky a primárne reprodukcia bola smerovaná do manželstva, potom čas života z reprodukčného veku, ktorý strávila žena v manželskom zväzku v prevažnej miere ohraničoval aj interval vystavenia sa vyššej šanci počatia a narodenia dieťaťa (aj vzhľadom na frekvenciu intímnych kontaktov). Rozhodujúcim tak boli dva aspekty spojené s procesom sobášnosti. Prvým bolo načasovanie manželských štartov, ktoré de facto vytvárali akýsi spodný vekový limit. Druhý predstavoval celkový podiel žien, ktoré do manželstva do dovŕšenia 50. roku nikdy nevstúpili. Práve absentujúca skúsenosť so životom v manželstve bola jedným z kľúčových faktorov ich konečnej bezdetnosti. Okrem toho je potrebné tiež do úvahy brať aj vplyv úmrtia jedného z manželských partnerov a rozlúk ako právneho ukončenia manželského zväzku.

Z pohľadu sobášneho môžeme Európu v 19. a čiastočne aj v prvej polovici 20. storočia rozdeliť líniou tiahnuťou od Petrohradu po Terst (tzv. Hajnalova

línia). Populácie ležiace na západ od nej sa vyznačovali modelom sobášnosti s vyšším priemerným vekom snúbencov (väčšinou viac ako 24 rokov u žien a 26 rokov u mužov) kombinovaným s vyšším podielom trvalo slobodných (viac ako 10 %). Na východ od tejto línie, kde patrilo aj Slovensko, osoby do prvého manželstva vstupovali skôr (u žien okolo 21 rokov a u mužov 24 rokov), pričom podiel tých, ktorí nikdy nevstúpili do manželstva, často nepresahoval hranicu 5 %.²⁴⁵

IV.1.1 Počet sobášov a intenzita sobášnosti

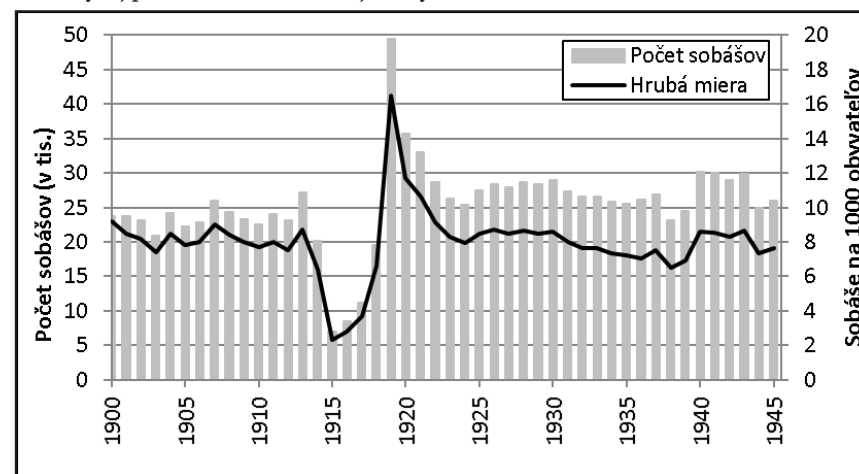
Počet sobášov sa na Slovensku pred začiatkom prvej svetovej vojny pohyboval v širšom rozpätí 23 – 27 tis., čo znamenalo, že na 1000 obyvateľov pripadalo ročne približne 8 až 9 sobášov. Nepriaznivé životné podmienky počas prvej svetovej vojny a predovšetkým odchod veľkého počtu mužov vo veku najvyššej sobášnosti do armády sa podpísali pod dramatický prepád počtu uzavretých manželstiev, ako aj hrubej miery sobášnosti. Minimum sobášnosti, ako aj počet sobášov dosiahli už v roku 1915, keď do manželstva vstúpilo len niečo viac ako 7 tis. párov. Príčina je potrebné hľadať v priamom ohrození východných oblastí Slovenska vojnovými operáciami, čo len umocnilo celkovo nepriaznivú situáciu. Na 1000 obyvateľov Slovenska v roku 1915 pripadalo len 2,3 sobáša. Na nízkej úrovni, aj keď postupne s miernym nárastom, sa sobášnosť udržiavala aj ďalšie vojnové roky. V poslednom už čiastočne môžeme identifikovať kompenzačnú fázu, ktorá naplno zasiahla sobášne správanie populácie Slovenska v roku 1919, keď do manželstva vstúpilo viac ako 49,2 tis. párov. V relatívnom vyjadrení to znamenalo, že na 1000 obyvateľov pripadalo až 16,5 sobáša. Jej efekt však postupne slabol. Výsledkom bol pomerne prudký medziročný pokles počtu uzatvorených manželstiev, ako aj hrubej miery sobášnosti. Klesajúci trend sa zastavil až v roku 1924 na úrovni 25,4 tis. sobášov (8,1 ‰). Prispela k tomu nielen predchádzajúca anticipácia v prvých povojnových rokoch, keď do manželstva vstupovali vo zvýšenej miere aj mladšie osoby, ale pravdepodobne nepriaznivo sa prejavili aj prvé hospodárske problémy (tzv. povojnová kríza), ktorými mladá československá republika trpela. V nasledujúcom období sa však situácia stabilizovala a až do roku 1931 sa počet sobášov na Slovensku pohyboval na úrovni 28 – 29 tis., pričom hrubá miera sobášnosti dosahovala 8 – 9 ‰. Už na začiatku 30. rokov však môžeme identifikovať ďalší klesajúci trend, ktorý vrcholil v polovici 30. rokov. Okrem štrukturálneho efektu sa na tom podieľala

²⁴⁵ LIVI-BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003, s. 126.

predovšetkým nepriaznivá hospodárska situácia, zhoršenie životných podmienok počas medzinárodnej krízy a relatívne dlhý čas potrebný na zmiernenie jej dopadov v nasledujúcom období. Počet sobášov v roku 1937 presiahol 26,8 tis., čo v relatívnom vyjadrení znamenalo približne 7,6 sobáša na 1000 obyvateľov (graf 2).

V nasledujúcom období sme svedkami pomerne výrazného nárastu sobášnosti i počtu uzavretých manželstiev. V rokoch 1940 – 1943 vstúpilo do manželstva každoročne 29 – 30 tis. párov a hrubá miera sobášnosti sa pohybovala na úrovni 8,2 – 8,5 ‰. Zhoršenie situácie v roku 1944 a následný prechod frontu v prvých štyroch mesiacoch roku 1945 opätovne prispeli k poklesu počtu uzavretých manželstiev a hodnôt hrubej miery sobášnosti. V roku 1944 počet sobášov dosiahol približne hranicu 25 tis. a v roku 1945 to bolo niečo viac ako 26 tis. Na 1000 obyvateľov tak pripadalo 7,2 resp. 7,5 sobáša (Graf 2).

Graf 2: Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti na Slovensku v rokoch 1900-1945²⁴⁶

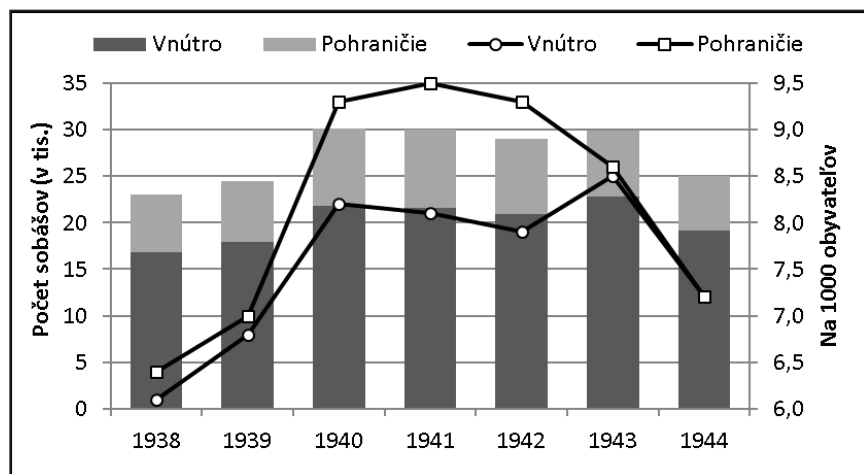

V prípade, že sa budeme pozerat' zvlášť na vývoj v Slovenskej republike a v oblastiach zabraných po Viedenskej arbitráži, môžeme hovoriť o niekoľkých zaujímavých zisteniach (Graf 3). Predovšetkým je zrejmé, že sobášnosť na zabranom území bola v podstate vo všetkých rokoch vyššia ako tomu bolo vo vnútrozemí. Nejde pritom o žiadny nový trend, ale potvrdenie predchádzajúceho vývoja, keďže intenzita, s akou vstupovali do manželstva osoby maďarskej národnosti, bola vyššia, ako nachádzame u osôb slovenskej, resp. československej národnosti. Súčasne je zrejmé, že v rokoch najvyššej

²⁴⁶ Zostavené z údajov publikovaných v *Pohyb...1945-1948*, c.d., s. 12-13.

intenzity sobášnosti sa rozdiely medzi pohraničím a vnútrozemím postupne prehlbovali. Naopak v rokoch, keď sobášnosť i počty manželstiev klesali, resp. dosahovali najnižšiu úroveň (koniec 30. rokov a roky 1943 a 1944), odchýlky medzi sledovanými populáciami boli minimálne. Zaujímavý je tiež samotný vývoj sobášnosti a počtu sobášov. V oboch územiach je zrejmy nárast najmä medzi rokom 1939 a 1940, no dynamika, s akou k tomu došlo, bola o niečo vyššia u obyvateľstva pohraničia. Navyše, kým mierne zvýšenie počtu sobášov aj intenzity sobášnosti v pohraničí sledujeme aj v ďalšom roku, vo vnútrozemí už medzi rokmi 1940 a 1941 dochádza k poklesu. Na druhej strane uvedený pokles sa vo vnútrozemí medziročne zastavil a bol vystriedaný dočasným nárastom v roku 1943, kým v prípade pohraničia od roku 1941 trvalo sledujeme pokles počtu uzatváraných manželstiev a súčasne aj intenzity sobášnosti. Hlbšie pochopenie uvedených vývojových trendov je značne komplikované a vyžaduje si ďalší podrobnejší multidisciplinárny výskum.

Graf 3: Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti vo vnútrozemí a v pohraničí v rokoch 1938 – 1944²⁴⁷

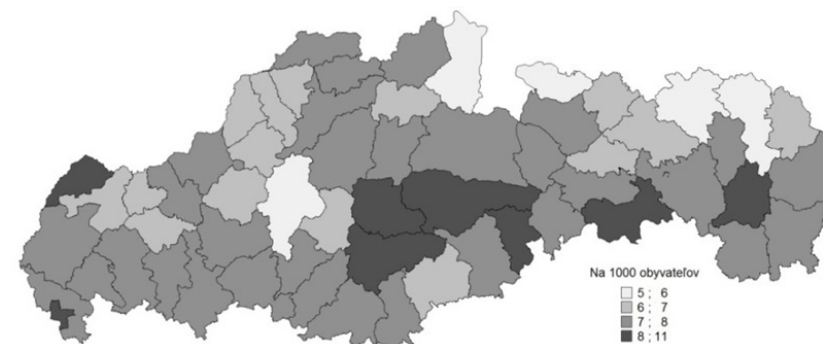
Je však zrejmé, že sobášnosť dlhodobo veľmi pružne dokázala reagovať na zmeny v spoločenskej situácii. Preto sa môžeme domnievať, že napätá situácia v rokoch 1938 a 1939 spolu s ich tragickým vyvrcholením prispeli k pomerne nízkej úrovni sobášnosti na Slovensku, a to vo vnútrozemí i v pohraničí. Upokojenie situácie, zlepšenie životných podmienok a čiastočne možno aj eufória z vlastného štátu prispeli k nárastu sobášnosti na začiatku 40. rokov. Následné zhoršovanie

²⁴⁷ Zostavené z údajov v SRB, Vladimír. Pohyb...1938-1944, c. d., s. 86-88.

situácie vzhľadom na priebeh vojnových operácií a v rokoch 1944 a 1945 aj priame boje na území Slovenska (pohraničie i vnútrozemie) opätovne spôsobili pokles počtu uzatvorených manželstiev a samotnej intenzity sobášnosti.

Na Slovensku môžeme dlhodobo identifikovať pomerne značné regionálne rozdiely v intenzite sobášnosti. Ako ukázala naša predchádzajúca analýza²⁴⁸, ich obraz prechádzal v medzivojnovom období značnými zmenami. Pôvodne vysoká sobášnosť sa udržiavala predovšetkým na severe Slovenska v regiónoch Oravy a Kysúc. Okrem toho častejšie tiež do manželstva vstupovali osoby na severovýchode a východe Slovenska a v niektorých okresoch stredného Slovenska. Naopak najnižšiu sobášnosť sme našli na západe a predovšetkým na Považí a Ponitří.

Kartogram 1: Hrubá miera sobášnosti v okresoch Slovenska, 1939-1942²⁴⁹

Na konci 30. a na začiatku 40. rokov uvedený vzorec platil už len čiastočne. Pokles sobášnosti na Orave a na severe východného Slovenska, ktorý sme mohli sledovať v medzivojnovom období sa potvrdil. Okresy Trstená, Spišská Stará Ves, Bardejov a Stropkov dokonca patrili k regiónom s najnižšou hodnotou hrubej miery sobášnosti (do 6 ‰). K nim na východe pribudli tiež okresy Stará Ľubovňa, Sabinov, Levoča Medzilaborce, kde na 1000 obyvateľov pripadlo 6 – 7 sobášov. Nízkú sobášnosť v sledovanom období tiež dosahovali okresy stredného Považia (Ilava, Považská Bystrica, Púchov a Veľká Bytča) s nadväznosťou na okresy Bánovce nad Bebravou, Prievidza a Kremnica. Poslednú súvislejšiu oblasť s nižšou sobášnosťou v rokoch 1939 – 1942 vytvárali okresy na západe Slovenska: Senica, Myjava a Piešťany.

²⁴⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Náčrt vývoja sobášnosti ..., c. d., s. 36-47.

²⁴⁹ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistických zpravodajoch* 1/1942, s. 4-5; 2-3/1942, s. 22; 4/1942, s. 60 a 3/1943 s. 28.

Najvyššiu úroveň sobášnosti dosahovali jednoznačne okresy stredného Slovenska. Išlo o Banskú Bystricu, Brezno, Zvolen a okres Revúca. Na 1000 obyvateľov tu pripadalo viac ako 8 sobášov. Do tejto skupiny je možné zaradiť aj východoslovenské okresy Gelnica a Vranov nad Topľou a na západe Slovenska okres Skalica (Holíč) a mestský okres Bratislava.

Hrubá miera sobášnosti ako intenzitný ukazovateľ očisťuje náš pohľad od vplyvu rozdielného počtu osôb v populáciách, ale nedáva do pomeru počet sobášov s exponovanou populáciou. Znamená to, že v menovateli sa nachádzajú aj osoby, ktoré reálne nemôžu sa oženit alebo vydat' (deti do 15 rokov, ženatí, vydaté a pod.). Navyše problém môže predstavovať aj rozdielna veková štruktúra sledovaných populácií. Preto sa pristupuje, ak je to možné, ku konštrukcii jemnejších indikátorov, ako je napríklad úhrnná sobášnosť. Tá hovorí, aký počet sobášov by pripadal na jedného muža alebo ženu počas reprodukčného obdobia (do dovŕšenia 50. roku života), ak by v najbližších niečo viac ako troch desiatkach rokov nedošlo k zmene charakteru a intenzity sobášnosti.²⁵⁰

Po odznení kompenzačnej fázy sa približne od polovice 20. rokov do začiatku 30. rokov úroveň úhrnnej sobášnosti stabilizovala na úrovni len mierne nad hranicou jedného sobáša na muža a približne 0,9 sobáša na jednu ženu. V 30. rokoch sme však svedkami poklesu sobášnosti, pričom dynamika tohto poklesu bola vyššia na strane mužov. Výsledkom tohto trendu bola napokon aj výmena pozícií, keď častejšie do manželstva vstupovali ženy. Po odznení nepriaznivých podmienok spôsobených predovšetkým hospodárskou krízou sa sobášnosť v posledných dvoch rokoch medzivojnového obdobia začala mierne zvyšovať. V roku 1937 by pri zachovaní charakteru a intenzity sobášnosti pripadalo na jedného muža približne 0,9 sobáša a na jednu ženu by to bolo takmer jeden sobáš. Údaj za rok 1939 odzrkadľuje napätú vnútro a zahraničnopolitickú, ako aj dopady odtrhnutia pohraničia, keďže úhrnná sobášnosť klesla na 0,76 resp. 0,74 sobáša na jedného muža resp. jednu ženu. Po odznení nepriaznivej situácie úhrnná sobášnosť potvrdzuje oživenie sobášnosti. Išlo dokonca o tak dynamický jav, že intenzita sobášnosti u mužov sa dostala nad hranicu 1 a u žien ju takmer dosiahla. Do roku 1945 sobášnosť u oboch pohlaví klesla. U mužov to bolo pod hranicu jedného sobáša a u žien na úroveň 0,85 sobáša. Môžeme sa preto domnievať, že s výnimkou prvých a posledných rokov sledovaného obdobia existovala na Slovensku pomerne priaznivá sobášna klíma vedúca k častejšiemu uzatváraniu manželských zväzkov. Do akej miery sa na tom podieľala priamo

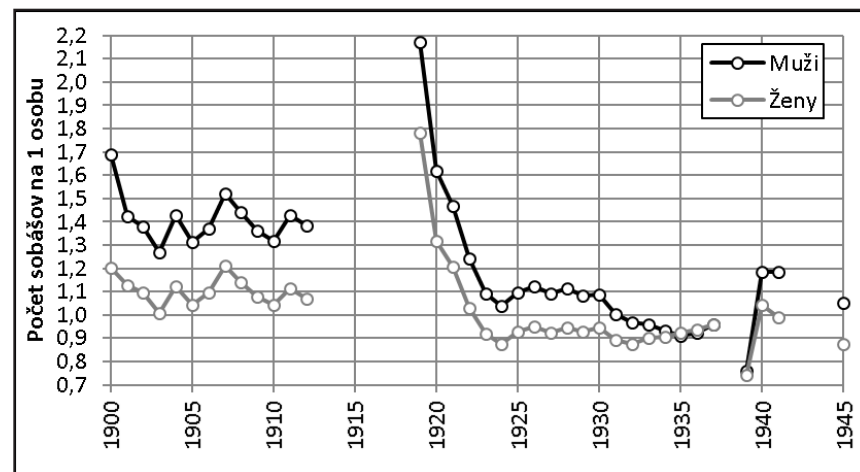
²⁵⁰ Po dosiahnutí spodnej zákonnej hranice môžu do manželstva pri splnení ďalších podmienok vstupovať osoby neobmedzene. Z pohľadu reprodukcie má však význam sledovať sobášnosť len v reprodukčnom veku, ktorý je najčastejšie vymedzený vekom 15-49 rokov, preto aj my budeme venovať pozornosť len tomuto intervalu.

populačná politika a do akej miery to bol výsledok špecifickej spoločenskej situácie, je otázka na diskusiu, a tiež ďalší historicko-demografický výskum.

K vývoju úhrnnej sobášnosti a najmä k prekročeniu hranice 1 sobáša na osobu sa ešte pristavíme. Použitý indikátor pracuje so všetkými sobášmi, čiže nejde len o prvé sobáše, ale aj sobáše ovdovených a rozlúčených osôb. V prípade akumulácie veľkého počtu udalostí v špecifických podmienkach (napr. kompenzačná fáza po prvej svetovej vojne) tu svoju úlohu tak zohráva aj intenzita, s akou do manželstva vstupujú opakovane rozvedené (rozlúčené) a najmä ovdovené osoby. Vzhľadom na štruktúru uzatváraných manželstiev (pozri nižšie) však nielen v medzivojnovom období, ale aj na konci 30. a na začiatku 40. rokov dominantnú pozíciu mala sobášnosť slobodných mužov a žien.

Žiaľ publikované údaje pre roky 1938 – 1944 nám vôbec nedovoľujú počítať akékoľvek intenzitné ukazovatele sobášnosti slobodných osôb, a preto si budeme musieť vystačiť s úrovňou sobášnosti slobodných z predchádzajúceho obdobia a tiež s údajom za rok 1945.

Graf 4: Vývoj úhrnnej sobášnosti mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900 – 1945²⁵¹

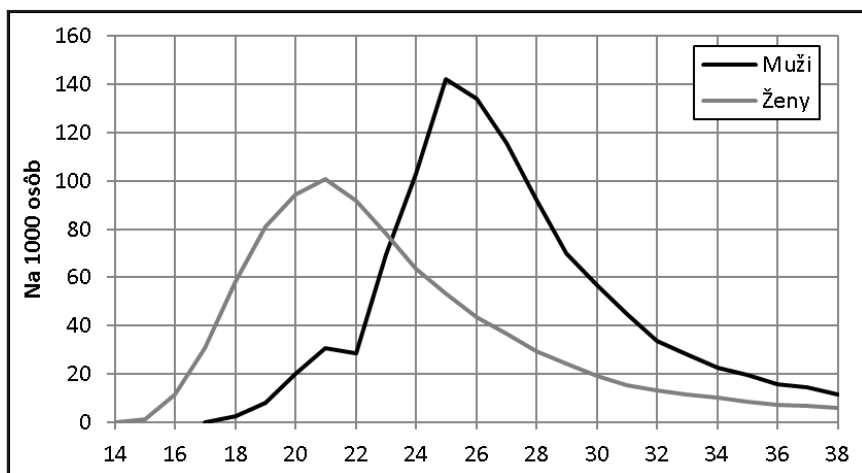

Priebeh úhrnnej sobášnosti slobodných do značnej miery kopíroval v medzivojnovom období vývoj celkovej sobášnosti, a preto mu nebudeme venovať väčší priestor. Uspokojíme sa len s konštatovaním, že od roku 1935 u oboch pohlaví dochádza k miernemu nárastu. V roku 1937 tak na jedného muža pripadalo v priemere 0,8 prvých sobášov a na jednu ženu to bolo približne 0,9 prvých sobášov. Podobne aj v nasledujúcich rokoch vývojový trend s najväčšou

²⁵¹ Výpočty autorov z údajov v ref. 8, 9, 11, 12, 15, 17, 18

pravdepodobnosťou kopíroval smerovanie celkovej úhrnnej sobášnosti. Po úvodnom poklese v rokoch 1938 a 1939 by sme mali byť svedkami nárastu sobášnosti slobodných, ktorá však v posledných dvoch rokoch bola redukovaná nepriaznivou spoločenskou, politickou, vojenskou a životnou situáciou obyvateľstva Slovenska. Údaje z roku 1945 hovoria, že pri zachovaní charakteru a intenzity sobášnosti slobodných by do manželstva aspoň raz vstúpilo viac ako 90 % mužov a 82 % žien.

Graf 5: Miery sobášnosti mužov a žien Slovenska v rokoch 1939 – 1941²⁵²

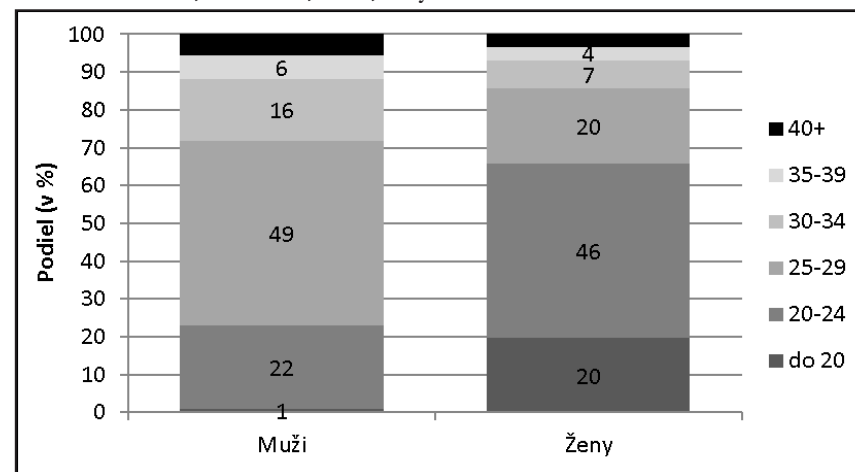
Priebeh vekovo špecifických mier sobášnosti u oboch pohlaví poukazuje na pomerne výrazné ostré maximum s rýchlym nástupom a následne dynamickým poklesom po jeho dosiahnutí. Vrchol sobášnosti v mužskej zložke nachádzame vo veku 25 rokov, pričom nad hranicou 100 sobášov na 1000 mužov sa udržala v úzkom vekovom intervale 24 – 28 rokov (Graf 5). Vo veku 25 – 29 rokov bola koncentrovaná takmer polovica z celkovej sobášnosti mužov. V nižšom veku to nebola ani štvrtina. Príspevok sobášnosti mužov vo veku 30 a viac rokov predstavoval v priemere rokov 1939 – 1941 približne 28 % (Graf 6).

Ostré maximum nachádzame aj u žien. Najvyššia intenzita, s akou vstupovali do manželstva, sa nachádzala vo veku 21 rokov, pričom nad hranicou 90 sobášov na 1000 žien sa udržala aj vo veku 20 a 22 rokov. Zreteľný posun sobášnosti do mladšieho veku oproti mužom dokumentuje aj jej štruktúra podľa veku. Vo veku do 20 rokov sa v sledovanom období realizovala približne pätina z celkovej sobášnosti a vo veku 20 – 24 rokov to bolo ďalších približne 46 %.

²⁵² Vypočítané z údajov *Štatistických správ* 8-9/1942, s. 128-130

Dve tretiny zo sobášnosti slobodných žien sa tak na Slovensku na konci 30. a začiatku 40. rokov realizovali vo veku do 25 rokov (Graf 6).

Graf 6: Štruktúra príspevkov vybraných vekových skupín k celkovej intenzite sobášnosti v rokoch 1939 – 1941, Slovensko, muži, ženy²⁵³

IV.1.2 Časovanie sobášnosti

Priemerný vek pri sobáši sa na Slovensku po predchádzajúcom poklese od roku 1933 začal postupne zvyšovať, až v roku 1937 dosiahol v mužskej časti populácie približne 28,6 roku a u žien to bolo niečo viac ako 24 rokov.²⁵⁴ Rozdiel v priemernom veku pri sobáši medzi mužmi a ženami tak predstavoval približne 4,5 roku.

Na konci 30. a začiatku 40. rokov sa priemerný vek mužov pri sobáši mierne znížil (28,3 roku) a približne rovnakú úroveň dosahoval aj v roku 1945. U žien mal vývoj priemerného veku pri sobáši odlišnú trajektóriu. Až do roku 1941 sme svedkami jeho nárastu z pôvodných 24 rokov na takmer 24,6 roku (rok 1941). Následne dochádza k miernemu poklesu, keďže v roku 1945 sa ženy vydávali v priemere vo veku 24,3 roka.

Hodnoty priemerného veku pri sobáši sú ovplyvnené nielen sobášnosťou slobodných, ale aj osôb vstupujúcich do manželstva opakovane. Pre proces reprodukcie a tiež samotnú sobášnosť však rozhodujúci význam zohrávajú

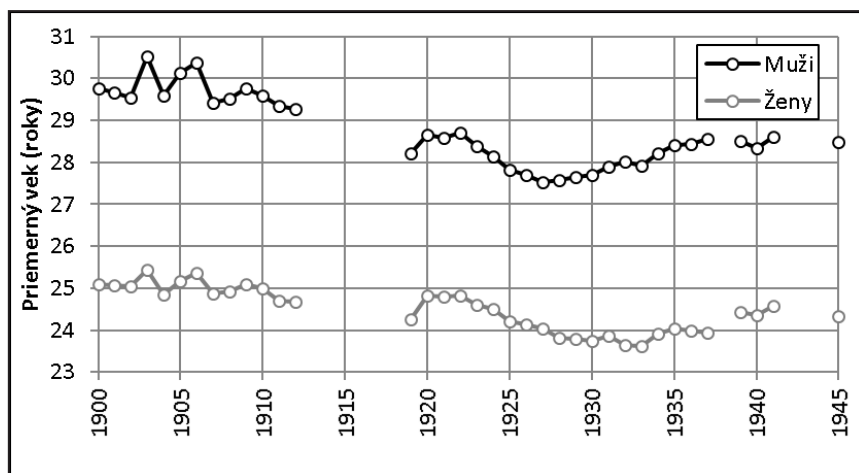
²⁵³ Tamže.

²⁵⁴ ŠPROCHA Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti...*, c. d., s. 86-94.

sobáše slobodných osôb. Navyše vek vstupu do prvého manželstva predstavoval na Slovensku tradične dôležitú informáciu spojenú so začiatkom realizácie reprodukčných zámerov.

Približne od polovice 20. rokov do roku 1933 sa priemerný vek pri prvom sobáši pohyboval u mužov stabilne na úrovni 26 – 27 rokov a u žien dosahoval 23 – 24 rokov. V posledných štyroch rokoch medzivojnového obdobia však u oboch pohlaví pozorujeme jeho nárast, pričom u mužov tento trend prebiehal o niečo dynamickejšie. V roku 1937 tak muži prvýkrát do manželstva vstupovali v priemere vo veku 27,4 roku, kým u žien to bolo 23,3 roku. Výraznejšie sa od týchto hodnôt priemerný vek prvého sobáša s najväčšou pravdepodobnosťou nelíšil ani v rokoch 1938 – 1944. Do určitej miery tomu nahrávajú aj jeho hodnoty z roku 1945, keď slobodní muži sa ženili v priemere vo veku 27,6 roku a slobodné ženy vydávali vo veku 23,7 rokov.

Graf 7: Vývoj priemerného veku pri sobáši mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900 – 1945²⁵⁵

Okrem intenzity sa Slovensko vyznačovalo aj pomerne značnými regionálnymi rozdielmi aj v časovaní sobášnosti. Pri určitom zovšeobecnení môžeme povedať, že do manželstva neskôr vstupovali muži i ženy najmä na západe a juhozápade Slovenska, kým na východe a juhu Slovenska bol priemerný vek nižší. Veľmi podobnú schému rozloženia priemerného veku pri sobáši nachádzame aj na konci 30. a v prvej polovici 40. rokov.

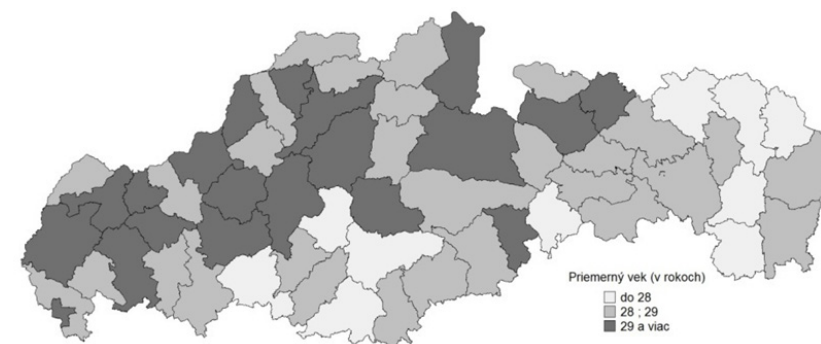
V mužskej časti populácie v priemere rokov 1939 – 1941 najvyššie hodnoty dosahoval priemerný vek pri sobáši predovšetkým na západe Slovenska

²⁵⁵ Výpočty autorov z údajov v ref. 8, 9, 11, 12, 15, 17, 18

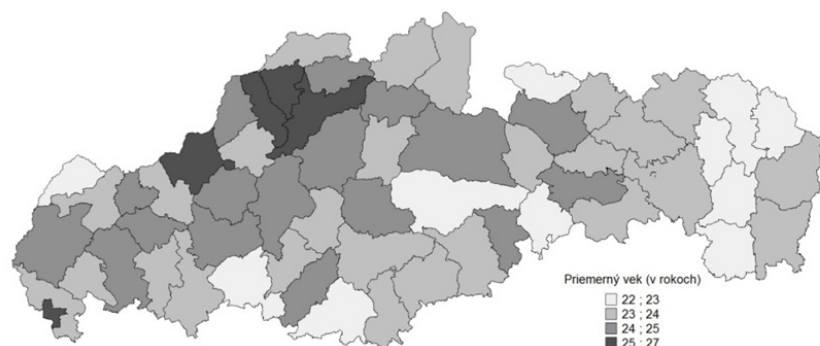
(s výnimkou okresov Skalica, Bratislava vidiek, Modra a Nové Mesto nad Váhom). Na túto oblasť nadväzovali regióny hornej Nitry (Topoľčany, Prievidza, Bánovce nad Bebravou), stredného Považia (s výnimkou Ilavy a Považskej Bystrice) až po okresy Žilina, Martin a na strednom Slovensku Banská Bystrica. Vo veku nad 29 rokov do manželstva vstupovali v priemere aj muži z podtatranskej oblasti (Liptovský Mikuláš, Trstená a Kežmarok), ku ktorým sa na severe východného Slovenska pridával aj okres Stará Ľubovňa. Jediným juhoslovenským okresom s vyšším priemerným vekom pri sobáši bola v rokoch 1939 – 1941 Revúca. Naopak najskôr sa v priemere ženili muži na východe (Vranov nad Topľou a Trebišov), severovýchode (okresy v páse od Bardejova, cez Stropkov až po Medzilaborce) a tiež v niektorých okresoch stredného Slovenska (Kremnica, Zvolen, Krupina a Zlaté Moravce). Okrem nich do 28. roku života manželstvo uzatvárali tiež muži z okresu Dobšiná.

U žien boli regionálne rozdiely časovania sobášnosti ešte väčšie. V priemere najneskôr sa vydávali ženy v niektorých okresoch Považia (Žilina, Veľká Bytča, Považská Bystrica, Trenčín) a tiež v mestskom okrese Bratislavy. Tu sa priemerný vek pri sobáši pohyboval nad úrovňou 25 rokov. Relatívne neskôr uzatvárali manželstvo aj ženy v ďalších regiónoch západného a stredného Slovenska a tiež v podtatranskej oblasti. Vzorec rozloženia týchto okresov sa veľmi nápadne podobal na ten, ktorý sme popisali u mužov. Rovnako nízky priemerný vek (do 23. roku života) nachádzame na východe (Vranov nad Topľou, Trebišov) a severovýchode Slovenska (Spišská Stará Ves, Stropkov, Medzilaborce, Giraltovec), ku ktorým sa opätovne pridával okres Dobšiná s Breznom na strednom Slovensku a tiež Zlaté Moravce a Krupina. Nízky priemerný vek pri sobáši žien nachádzame tiež v okrese Skalica (Holíč) na Záhorí.

Kartogram 2: Priemerný vek mužov pri sobáši v okresoch Slovenska, 1939 – 1941²⁵⁶

²⁵⁶ Vypočítané z údajov publikovaných v *Štatistických zpravách* 2-3/1942, s. 31 a *Štatistických zpravách* 8-9/1942, s. 121.

Kartogram 3: Priemerný vek žien pri sobášoch v okresoch Slovenska, 1939 – 1941²⁵⁷

IV.1.3 Homogamia a heterogamia manželských párov

Jedným z dôležitých aspektov procesu sobášnosti je otázka vybraných charakteristík manželských partnerov. Vzhľadom na dostupné údaje budeme sledovať predovšetkým mieru homogamie podľa národnosti a náboženského vyznania, ale pozrieme sa aj na rodinný stav, vek.

V prípade, že analyzujeme rodinný stav sobášiacich sa snúbencov, je zrejmé, že prevahu mali slobodné osoby. Prvé manželstvá u mužov tvorili v rokoch 1939 – 1941 a v roku 1945 viac ako 91 % z celkového počtu sobášov. Ovdovení muži vstupujúci do manželstva predstavovali niečo viac ako 7 % a zvyšok pripadal na rozlúčených. U žien dominancia prvých sobášov bola ešte výraznejšia, keďže tieto tvorili viac ako 95 %. Za nimi s niečo viac ako 3 % nasledovali sobáše vdov.

Vzájomný rodinný stav snúbencov umožňujú sledovať až publikované údaje z roku 1945. Ako je z nich zrejmé, úplnú prevahu mali protogamné zväzky. Celkovo sobáše osôb s rovnakým rodinným stavom predstavovali takmer 92 %. Len približne dve manželstvá zo sto boli pre oboch snúbencov druhé a ďalšie. Okrem toho je zrejmé, že častejšie si vdovec alebo rozlúčený bral za manželku slobodnú ženu, ako tomu bolo opačne.

Tab. 1: Rodinný stav nevesty v kombinácii s rodinným stavom ženicha na Slovensku, 1945²⁵⁸

Rodinný stav ženicha	Rodinný stav nevesty			
	slobodné	ovdovené	rozlúčené	spolu
Abs. počet				
slobodný	23379	418	176	23973
ovdovený	1217	421	58	1696
rozlúčený	247	35	59	341
spolu	24843	874	293	26010
Podiel (v %)				
slobodný	89,9	1,6	0,7	92,2
ovdovený	4,7	1,6	0,2	6,5
rozlúčený	0,9	0,1	0,2	1,3
spolu	95,5	3,4	1,1	100,0

Z pohľadu vzájomného veku snúbencov jednoznačne najčastejším boli manželstvá so starším mužom (takmer 84 % zo všetkých prípadov). Niečo viac ako desatinu tvorili páry staršej ženy s mladším mužom a zvyšných približne 5 % pripadalo na sobáše rovnako starých snúbencov.

Ak sledujeme reálny rozdiel vekov snúbencov, najčastejšie vstupovali do manželstva páry, kde muž bol starší o 4 – 7 rokov. Celkovo tento typ zväzkov tvoril viac ako tretinu zo všetkých sobášov. Rozdiel viac ako desať rokov v prospech muža sa vyskytoval len v 15 % prípadov.

Dôležitým znakom sobášiacich sa snúbencov bola ich národnosť a náboženské vyznanie. Tieto kultúrne charakteristiky dlhodobo predstavovali dôležité faktory obmedzujúce výber manželského partnera. Dokazujú to pomerne vysoké hodnoty mier náboženskej a etnickej homogamie snúbencov.

Miera uzavretosti židovského obyvateľstva z pohľadu výberu manželského partnera bola v rokoch 1939 – 1941 ešte o niečo vyššia, ako tomu bolo v medzivojnovom období. Určite k tomu prispelo aj zhoršujúce sa spoločenské postavenie osôb židovskej národnosti. Muž či žena židovskej národnosti ako potenciálny manželský partner sa pre ostatné národnostné skupiny stávali nielen do značnej miery nedostupnými, ale v mnohých ohľadoch aj nebezpečnými voľbami. Ženich židovskej národnosti vo viac ako 98% a nevesta dokonca vo viac ako 99% prípadov vstupoval do manželstva s osobou rovnakej národnosti. Len o niečo nižšiu mieru homogamie nachádzame u sobášiacich sa mužov a žien cigánskej národnosti. Podobne ako židovská komunita, aj osoby hlásiace sa k cigánskej národnosti boli do značnej miery v tomto období perzekvované.

²⁵⁷ Tamže.²⁵⁸ Zostavené z údajov Pohyb...1945-1948, c. d., s. 42.

Ich spoločenské postavenie, ktoré už takto bolo nízke, sa ešte zhoršilo, a preto je pomerne logické, že nepredstavovali pre ostatné obyvateľstvo ideálneho manželského partnera.

Tab. 2: Národnostná štruktúra sobášiacich sa snúbencov z pohľadu ženícha, Slovensko 1939 – 1942²⁵⁹

Národnosť nevesty	Národnosť ženícha								
	sloven.	nemec.	rusín.	česká	poľská	maďar.	židov.	cigán.	iná
slovenská	96,9	15,7	9,0	78,2	63,7	18,9	1,1	2,3	71,1
nemecká	0,7	79,2	0,3	2,4	3,9	4,9	0,1	0,0	4,4
rusínska	0,3	0,3	89,4	0,5	3,9	0,2	0,0	0,0	0,0
česká	1,2	1,2	0,7	14,9	0,0	0,7	0,3	0,0	2,2
poľská	0,1	0,1	0,2	0,4	26,5	0,2	0,1	0,0	8,9
maďarská	0,7	3,4	0,3	3,2	2,0	75,0	0,3	0,3	2,2
židovská	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	98,1	0,3	0,0
cigánska	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	97,1	0,0
iná	0,1	0,1	0,2	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	11,1

Tab. 3: Národnostná štruktúra sobášiacich sa snúbencov z pohľadu nevesty, Slovensko 1939 – 1942²⁶⁰

Národnosť ženícha	Národnosť nevesty								
	sloven.	nemec.	rusín.	česká	poľská	maďar.	židov.	cigán.	iná
slovenská	96,8	14,5	11,0	75,4	50,6	28,3	0,5	1,2	70,5
nemecká	0,8	82,0	0,5	4,1	2,3	6,7	0,0	0,0	6,8
rusínska	0,3	0,2	87,8	1,3	3,4	0,3	0,0	0,0	6,8
česká	1,4	0,9	0,3	17,7	4,6	2,3	0,0	0,3	2,3
poľská	0,1	0,2	0,3	0,0	31,0	0,2	0,0	0,0	0,0
maďarská	0,4	2,1	0,1	0,9	2,3	61,7	0,1	0,0	2,3
židovská	0,0	0,1	0,0	0,5	1,1	0,3	99,4	0,3	0,0
cigánska	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	98,3	0,0
iná	0,1	0,1	0,0	0,1	4,6	0,1	0,0	0,0	11,4

Vysokú pravdepodobnosť národnostne homogénneho manželstva dosahovali na konci 30. a na začiatku 40. rokov aj muži a ženy slovenskej národnosti. Z ostatných národností ešte vyššiu mieru homogamie vykazovali sobáše ženícha a nevesty rusínskej národnosti. S odstupom za nimi nasledovala nemecká,

²⁵⁹ Vypočítané z údajov publikovaných v *Štatistických zprávach* 4/1942, s. 70.

²⁶⁰ Tamže.

maďarská, poľská a česká národnosť, pričom v posledných dvoch už výrazne prevládali národnostne zmiešané manželstvá.

Najvyššiu mieru náboženskej homogamie nachádzame u osôb izraelitského vierovyznania. Značná uzavretosť tejto skupiny spolu s prepracovaným systémom sobášnej politiky najmä v prípade ortodoxných smerov v kombinácii so zhoršujúcim sa postavením tohto obyvateľstva v slovenskej spoločnosti počas druhej svetovej vojny spôsobili, že takmer 97 % všetkých mužov a 98,5 % všetkých žien tohto vierovyznania vstúpilo do manželstva s osobou rovnakého vyznania. V žiadnej inej náboženskej skupine takú vysokú mieru homogamie nenachádzame. Pomerne uzavretou voči sobášom s partnerom iného náboženstva bola aj skupina rímskokatolíkov (miera homogamie 93 %). Celkovo najliberálnejšie sa pri výbere manželského partnera správala nepočetná skupina osôb, ktorá uviedla, že je bez vyznania. Podobne išlo aj o mužov a ženy, ktoré síce uviedli nejaké vierovyznanie, ale nepatrili medzi významnejšie náboženské obce na Slovensku. Z pohľadu tradičných náboženstiev najviac otvorenou voči sobášom s partnerom iného vierovyznania sa ukázala byť skupina mužov i žien hlásiacich sa k pravoslávnuemu a čiastočne aj ku gréckokatolíckemu náboženstvu. O niečo uzavretejšie sa správali evanjelici, kde viac ako 80 % mužov i žien vstupovalo do manželstva len s osobou hlásiacou sa k niektorej denominácii evanjelického náboženstva.

Tab. 4: Náboženská štruktúra sobášiacich sa snúbencov z pohľadu ženícha, Slovensko 1939 – 1942²⁶¹

Náb. vyz. nevesty	Náboženské vyznanie ženícha						
	rímsko.	grécko.	evanjel.	pravos.	izrael.	bez vyznania	iné
rímskokatol.	93,2	30,1	17,7	38,8	2,5	43,5	36,6
gréckokatol.	2,9	68,1	0,9	10,8	0,1	8,1	7,3
evanjel. všet. denom.	3,7	1,7	81,2	11,5	0,2	21,0	24,4
pravoslávne	0,0	0,1	0,1	37,4	0,1	1,6	0,0
izraelitské	0,0	0,0	0,0	0,0	96,8	3,2	0,0
bez vyznania	0,1	0,0	0,0	1,4	0,4	21,0	0,0
iné	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	1,6	31,7

²⁶¹ Vypočítané z údajov publikovaných v *Štatistických zprávach* 4/1942, s. 71.

Tab. 5: Náboženská štruktúra sobášiacich sa snúbencov z pohľadu nevesty, Slovensko 1939 – 1942²⁶²

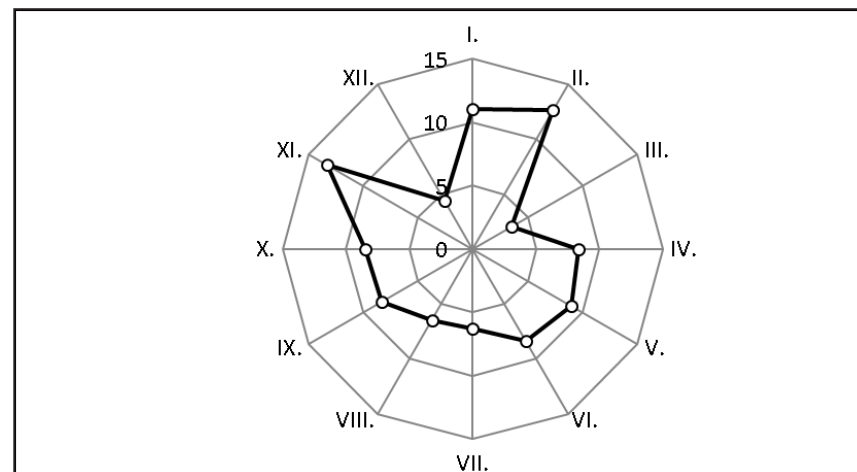
Náb. vyz. ženicha	Náboženské vyznanie nevesty						
	rímsko.	grécko.	evanjel.	pravos.	izrael.	bez vyznania	iné
rímskokatol.	93,3	32,1	17,5	17,5	1,3	50,0	22,2
gréckokatol.	2,6	65,4	0,7	5,0	0,0	0,0	3,7
evanjel. všet. denom.	3,7	2,0	81,3	8,8	0,1	4,3	22,2
pravoslávne	0,1	0,4	0,2	65,0	0,0	4,3	0,0
izraelské	0,1	0,0	0,0	2,5	98,5	13,0	0,0
bez vyznania	0,1	0,1	0,1	1,3	0,1	28,3	3,7
iné	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	48,1

IV.1.4 Sezónnosť sobášnosti

Dôležitú úlohu pri rozložení manželstiev zohrával priebeh cirkevného roka a s ním spojený systém viac či menej prísne dodržiavaných nariadení a obmedzení a rovnako aj načasovanie poľnohospodárskych prác. Vzhľadom k týmto faktorom sa na Slovensku postupne vytvoril pomerne stabilný priebeh rozloženia sobášov počas kalendárneho roka. Predovšetkým môžeme vidieť dve výrazné maximá a minimá spojené s koncom a začiatkom roka.

Najmenej sobášov sa na Slovensku uzatváralo v adventnom období (december) a v čase pôstu (marec). Nízky podiel mali tiež sobáše v letných mesiacoch v čase vrcholiacich poľnohospodárskych prác (júl, august). Najviac manželstiev sa naopak uzatváralo v čase fašiangov (mesiac február) a tiež na začiatku roka v januári a v novembri, keď po skončení poľnohospodárskych prác, uskladnení a predaji úrody partneri mohli pred adventom vstúpiť do manželstva.

²⁶² Tamže.

Graf 8: Rozloženie sobášov podľa kalendárnych mesiacov na Slovensku v rokoch 1939 – 1942²⁶³

IV.2 Rozvodovosť

Možnosť právneho ukončenia manželstva bola na území Slovenska uzákonená v porovnaní s viacerými európskymi krajinami relatívne skoro²⁶⁴, no aj napriek tomu proces rozvodovosti dlho nezohrával väčšiu úlohu v demografickej reprodukcii. Situácia sa v podstate výraznejšie nezmenila ani v medzivojnovom období, či počas existencie Slovenskej republiky v rokoch 1939-1945.

Rozvod manželstva prináša viaceré zmeny v živote jeho aktérov. Mení sa fungovanie rodiny, výchova detí, rozvod sa odráža tiež v ekonomickom a sociálnom statuse jednotlivých členov rodiny, ich spôsobe života a pod.²⁶⁵ Charakter a intenzita rozvodovosti sú vo všeobecnosti ovplyvňované celou škálou vzájomne sa podmieňujúcich faktorov. Môžeme hovoriť o hodnotových orientáciách, stupni religiozity, miere individualizmu, prechovávaní tradícií, úrovni dosiahnutého vzdelania, charaktere orientačnej rodiny oboch manželov či postupnej ekonomickej samostatnosti a emancipácii žien. Nesporne dôležitými

²⁶³ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistických zprávach* 3/1943, s. 26.

²⁶⁴ Pozri KALIBOVÁ, Květa. Rozvodovost v zemích Evropské unie. In: *Populační vývoj České republiky 2007*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2008, s. 101.

²⁶⁵ Tamže.

sú aj otázky spojené s predchádzajúcou úrovňou a charakterom sobášnosti,²⁶⁶ existujúcou rodinnou (či populačnou) politikou a v neposlednom rade aj vývojom rozvodovej legislatívy.²⁶⁷

Z pohľadu legislatívy je potrebné povedať, že v období existencie Slovenskej republiky zostal v platnosti manželský zákon č. 320/1919 Zb. z. a n. (tzv. manželská novela, známy tiež ako rozlukový zákon),²⁶⁸ ktorý v podstate len v minimálnej miere upravoval ešte starší uhorský článok XXXI:1894 o manželskom práve (manželský zákon).²⁶⁹ Zákon rozlišoval termíny rozvod a rozluku. Pod pojmom rozvod sa chápala separácia manželov (tzv. separácia od stola a lôžka), ktorá síce neprinášala legislatívny zánik manželstva s možnosťou uzavrieť nové, ale rušila povinnosť spoločného manželského života. Obnovenie manželského spolužitia automaticky znamenalo zrušenie separácie. V prípade, že k tomu nedošlo do stanovenej lehoty,²⁷⁰ bolo možné požadovať rozsudok o rozluke manželstva. Tá už znamenala právny zánik manželstva za života oboch manželov. Dá sa povedať, že separácia od stola a lôžka predstavovala v podstate akýsi pokus o zmier pred tým, ako sudca manželstvo rozlúčil.

Pri legislatívnom zániku manželstva sa vychádzalo z princípu zavinenia. Súčasťou rozsudku o rozluke tak bolo určenie vinnej strany,²⁷¹ ktorá spôsobila rozlúčenie manželstva.²⁷² Žalobu o rozlúčenie manželstva vždy podával jeden z manželov proti druhému.

Z pohľadu dôvodov rozluky bolo v §13 zákona z roku 1919 taxatívne vymedzených 9 príčin:

- 1) cudzoložstvo,
- 2) odsúdenie manžela na tri roky (prípadne na kratšiu dobu, ak trestný čin hovoril o jeho zvrhlej povahe),

²⁶⁶ S tým nepriamo súvisia aj také indikátory ako je vek pri sobáši, vek pri rozvode, či dĺžka trvania rozvedeného manželstva, ktoré predstavujú jedny z hlavných hľadísk spojených s analýzou procesu rozvodovosti.

²⁶⁷ KALIBOVÁ, Květa. Rozvodovost. In: *Populační vývoj České republiky 2001-2006*. Praha : Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, 2007, s. 31.

²⁶⁸ Z. č. 320/1919 Sb.z. a n.

²⁶⁹ Bližšie pozri napr. LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. *Pramene práva na území Slovenska II (1790-1918)*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012, s. 300-309.

²⁷⁰ Manželia mohli kedykoľvek obnoviť manželské spolužitie, no v prípade ak separácia trvala 2 roky, mohol každý z nich podať návrh na zmenu rozsudku o separácii na rozsudok o rozluke manželstva.

²⁷¹ Určenie viny na strane muža malo význam najmä vo vzťahu k vzniku povinnosti vyživovať bývalú manželku, ak jej príjem nepostačoval na jej výživu. Tá zanikala uzavretím nového manželstva ženy. Na druhej strane tieto záväzky boli tiež predmetom dedenia v prípade úmrtia bývalého manžela.

²⁷² V niektorých prípadoch mohol sudca za vinných označiť oboch manželov.

- 3) úmyselné opustenie manžela bez toho, aby sa vrátil do 6 mesiacov po tom, ako k tomu bol súdne vyzvaný,
- 4) úklady o život alebo zdravie,
- 5) viacnásobné zlé zaobchádzanie, ťažké ubližovanie alebo opakované urážanie na cti,
- 6) zhýralý život,
- 7) trvalá alebo periodická duševná choroba trvajúca tri roky; ťažká duševná degenerácia (vrátane ťažkej hystérie, alkoholizmus, užívanie nervových jedov) trvajúca dva roky; padúcnica (epilepsia) trvajúca rok s najmenej so šiestimi záchvatmi do roka alebo s pridruženou duševnou poruchou,
- 8) hlboký rozvrat manželstva, keď nie je na manželoch možné požadovať, aby zotrvali v manželskom spoločenstve,
- 9) neprekonateľný odpor.

V súvislosti s dvojstupňovým zánikom manželstva právnou cestou na Slovensku je zaujímavá poznámka A. Štefánka²⁷³, v ktorej upozorňuje, že v praxi sa rozvod a rozluka do značnej miery kryli a aj dobová laická verejnosť tieto termíny chápala ako identické. Aj preto počet rozvodov v zmysle prvých inštancií bol na Slovensku v medzivojnovom období veľmi nízky. Vzhľadom na túto skutočnosť si dovoľíme v ďalšom texte nerozlišovať medzi termínmi a pracujeme len s označením rozvod, ktorý je dnešnému čitateľovi bližší.

K určitým úpravám manželského práva došlo tiež počas existencie Slovenskej republiky. Ich hlavnou snahou bolo predovšetkým zvýšiť ochranu manželského zväzku, čím došlo k určitému sťaženiu prístupu k rozvodu (resp. rozluke). V rokoch 1940 a 1943 právne úpravy zdôrazňovali povinnosť súdu napomôcť k zmiereniu manželov a o rozlukách rozhodoval už len senát a nie samosudca.²⁷⁴

Ako sme uviedli vyššie, počet rozvodov ako aj samotná intenzita rozvodovosti dosahovali v prvej polovici 20. storočia veľmi nízku úroveň a nezmenilo sa to ani počas existencie Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945.

Počet rozvodov síce na začiatku 20. rokov mierne vzrástol, no už v druhej polovici došlo opätovne k výraznému poklesu. Vzhľadom na rozloženie rozvodov podľa dĺžky trvania manželstva je zrejmé, že uvedený vývoj bol do značnej miery podmienený výraznou kompenzačnou fázou v procese sobášnosti hneď po skončení vojny. Veľmi vysoké počty sobášov so sebou následne priniesli aj zvýšenie počtu rozvodov s určitým časovým odstupom. Od druhej polovice 20. rokov však dochádza k reálnemu zvyšovaniu počtu rozvodov, ako aj samotnej intenzity rozvodovosti bez vplyvu predchádzajúcich zmien v sobášnosti. Naopak počty sobášov už v prvej polovici 20. rokov pomerne

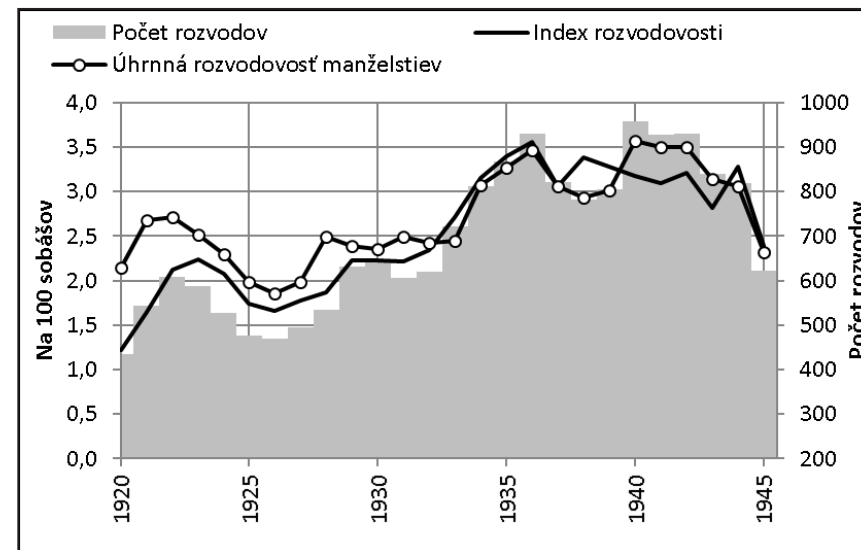
²⁷³ ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie...*, c.d., s. 188.

²⁷⁴ TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt populačnej politiky...*, c.d., s. 49.

prudko klesli a následne sa stabilizovali. Kontinuálny rast počtu rozvodov, ako aj rozvodovosti vrcholil v roku 1936, keď sa rozviedlo 930 manželských párov, čo znamenalo približne 3,6 rozvodu na 100 sobášov. Úhrnná rozvodovosť manželstiev, ktorá hovorí, koľko manželstiev by sa mohlo rozviesť, ak by zostala intenzita rozvodovosti zachovaná najbližšie tri desaťročia, dosiahla hodnotu 3,5 %. V najbližších troch rokoch sa rozvodovosť znížila na úroveň približne 3 %. Počet rozvodov sa dostal k hranici 800 za rok. Bez hlbšieho výskumu je ťažké odpovedať na otázku, prečo k tomuto javu došlo práve v období veľkého vnútro i zahraničnopolitického napätia a z neho prameniacych prelomových zmien v spoločnosti. Môžeme sa len domnievať, že určitú úlohu mohla zohrávať obmedzená činnosť súdov, čiastočná neochota párov podstupovať ďalšie riziko v problematických časoch, ako aj psychologický aspekt uzavretia sa pred nepriaznivým svetom do rodiny a zvýšená snaha riešiť si manželské problémy v rámci rodiny bez využitia legislatívneho rámca. Uvoľnenie napätia, vznik samostatného štátneho útvaru, hospodárska konjunktúra a zlepšovanie životných podmienok v prvých rokoch existencie Slovenskej republiky mohli zase pôsobiť opačne. Navyše nesmieme zabúdať aj na oživenie sobášnosti a s tým spojený nárast počtu sobášov. Určitým faktorom môže byť aj perzekúcia židovskej a cigánskej menšiny, prípadne nepriaznivé postavenie ďalších minorít, ktoré mohlo viesť k zvýšenej snahe etnicky zmiešané manželské zväzky ukončiť. Vrchol počet rozvodov, ako aj intenzita rozvodovosti dosiahli už v roku 1940, keď sa celkovo rozviedlo 959 manželských párov. Na 100 sobášov uzavretých v tomto roku pripadalo približne 3,2 rozvodu a pri zachovaní tejto intenzity rozvodovosti by sa do 30 rokov rozviedlo necelých 3,6 % manželstiev. V nasledujúcom období vidíme kontinuálny pokles, ktorý jednak mohlo zapríčiniť postupné zhoršovanie situácie a opätovné utiekanie sa do rodiny, ale aj vyššie spomínané snahy o obmedzenie dostupnosti rozvodu niektorými legislatívnymi úpravami. V roku 1945 sa rozviedlo len 623 manželstiev a intenzita rozvodovosti klesla na hranicu 2,4 rozvodu na 100 sobášov resp. 2,3 % (Graf 9). Z uvedeného vývoja je zrejmé, že ani obdobie prvej Slovenskej republiky neprinieslo žiadne významnejšie zmeny v procese rozvodovosti a takmer polstoročie existencie legislatívneho rámca umožňujúceho právne ukončenie manželstva výraznejšie neotriaslo vnímaním manželského zväzku ako nerozlučiteľného puta medzi mužom a ženou.

Jednou z dôležitých charakteristík rozvodovosti je vo všeobecnosti rozloženie rozvodov podľa doby, ktorá uplynula od vzniku manželstva. Primárnu úlohu tu zohráva riziko rozvodu meniace sa s dĺžkou trvania manželstva, počtom detí, mierou homogamie manželského páru, vekom manželov a pod.

Graf 9: Vývoj počtu rozvodov, indexu rozvodovosti a úhrnnej rozvodovosti manželstiev na Slovensku v rokoch 1920 – 1945²⁷⁵

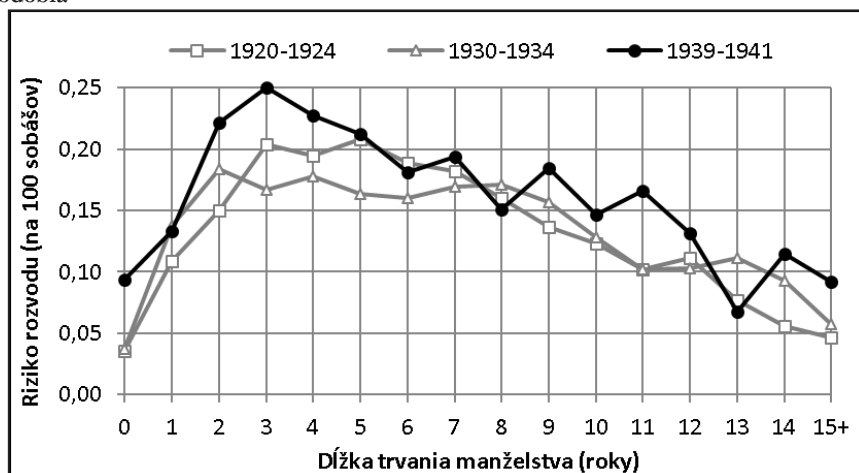

Podľa údajov publikovaných v rokoch 1939 – 1941 môžeme povedať, že asi 31 % manželstiev bolo rozlučených do 5 rokov od sobáša. Ďalšia štvrtina v dĺžke trvania 5 – 9 rokov a necelých 19 % v rozpätí 10 – 14 rokov od sobáša. Na manželstvá trvajúce 16 a viac rokov tak pripadalo takmer 25 %. Oproti medzivojnovému obdobiu sa vyrovnala váha jednotlivých intervalov, a to predovšetkým v dôsledku zvýšenia podielu dlhšie trvajúcich manželstiev na celkovom počte rozvodov.

K určitým zmenám došlo aj z pohľadu samotného priebehu rizika rozvodu. V medzivojnovom období sa postupne na celkovej intenzite vo zvýšenej miere podieľalo viac intervalov, čiže pravdepodobnosť rozvodu sa rozprestrela rovnomernejšie. Najvyššiu úroveň rozvodovosti v prvej polovici 30. rokov dosahovala približne od 3. do 9. roku existencie manželstva. Na konci 30. a na začiatku 40. rokov však došlo k posilneniu rizika v manželstvách s kratšou dĺžkou trvania, a preto šanca na rozvod prudko rástla už v prvých rokoch ich existencie. Maximum bolo dosiahnuté v 4. roku od sobáša. Mierne sa však zvýšila pravdepodobnosť rozvodu aj v 10. – 13. roku.

²⁷⁵ Zostavené z údajov publikovaných v Pohyb...1945-1948, c.d., s. 12-13; Výpočty autorov z údajov v ref. 8, 9, 11, 12, 15, 17, 18

Graf 10: Riziko rozvodu manželstva na Slovensku podľa doby uplynulej od sobáša, vybrané obdobia²⁷⁶

Vinu pri rozvrate manželstva v rokoch 1939 – 1941 súd nachádzal približne rovnako na strane mužov i žien. Len v minimálnej miere (2,5 % prípadov) boli ako vinníci označené obe strany. Hlavný dôvod rozvodu predstavovalo opustenie manžela, ktoré tvorilo asi 63 % prípadov. Ďalšia štvrtina pripadala na hrubé porušenie manželských povinností. Vo zvyšných prípadoch súd ako dôvod určil častejšie ešte kombinované kategórie, a to cudzoložstvo alebo smilstvo proti prírode (5 %), cudzoložstvo a hrubé porušenie manželských povinností (2 %) a hlboký rozvrat manželstva (2 %).

IV.3 Pôrodnosť a plodnosť

Pôrodnosť patrí spolu s úmrtnosťou k dvom základným demografickým procesom, ktoré priamo ovplyvňujú populačný vývoj. Kým úmrtím sa počet obyvateľov znižuje a postupne jednotlivé generácie (populačné ročníky) sa početne zmenšujú, až vo vysokom veku zanikajú úplne, pôrodom sa formujú nové kohorty. Pôrodnosť tak predstavuje proces zrodu generácií, ktorý je v podstate bezpodmienečným predpokladom existencie ľudskej populácie. Jeho intenzita a charakter významnou mierou ovplyvňujú celkový charakter reprodukcie, čím

sa priamo podieľajú na celkovom počte obyvateľov a jeho vývoji, ako aj na formovaní vekovej štruktúry.

Môžeme povedať, že dlhodobo je procesu pôrodnosti a plodnosti venovaná nielen v demografickej obci pomerne veľká pozornosť. Týka sa to však predovšetkým transformačných zmien v poslednom štvrtstoročí a čiastočne aj vývoja po druhej svetovej vojne, no úplne odlišná situácia je v prípade 19. a prvej polovice 20. storočia. Asi najmenej preskúmanou etapou je však obdobie oboch svetových vojen. Vzhľadom na ciele predloženej monografie sa v našej analýze zameriame predovšetkým na roky 1938 – 1945. Hneď v úvode sa však pokúsime o širšie časové zasadenie zhrnutie procesu pôrodnosti a plodnosti, pretože komplexné pochopenie predchádzajúceho vývoja nám umožní pochopiť určitú výnimočnosť sledovaného obdobia z pohľadu demografickej reprodukcie.

IV.3.1 Vývoj pôrodnosti a plodnosti na Slovensku do roku 1938

Vo väčšine štátov severnej a západnej Európy sa v druhej polovici 19. storočia presadila historicky jedinečná a z demografického hľadiska významná kvalitatívno-quantitatívna premena reprodukčného správania označovaná ako demografická revolúcia (demografický prechod, tranzícia). Jedným z jej hlavných znakov bol pokles pôrodnosti a plodnosti najmä v dôsledku vedomého obmedzovania veľkosti rodiny, resp. počtu narodených detí, ktoré sa narodili jednej žene počas reprodukčného obdobia.

Populačný vývoj na Slovensku sa síce za týmito zmenami časovo oneskoroval, no neprebíhal izolovane, a preto aj v slovenskej populácii postupne môžeme túto transformáciu identifikovať. Podľa viacerých autorov²⁷⁷ je o začiatku nástupu týchto zmien možné hovoriť s koncom 19. storočia. Potvrďuje to aj úroveň základného intenzitného indikátor – hrubej miery pôrodnosti. Tá sa až do 80. rokov 19. storočia na úrovni okolo 45 ‰ (Graf 11). Od tohto obdobia sme svedkami trvalého, sústavného a nezvratného poklesu pod hranicu 40 ‰. Pavlík a kol.²⁷⁸ za hranicu, kedy transformácia plodnosti v rámci demografickej revolúcie už bezpečne nastala, označujú úroveň hrubej miery pod 35 – 40 ‰.

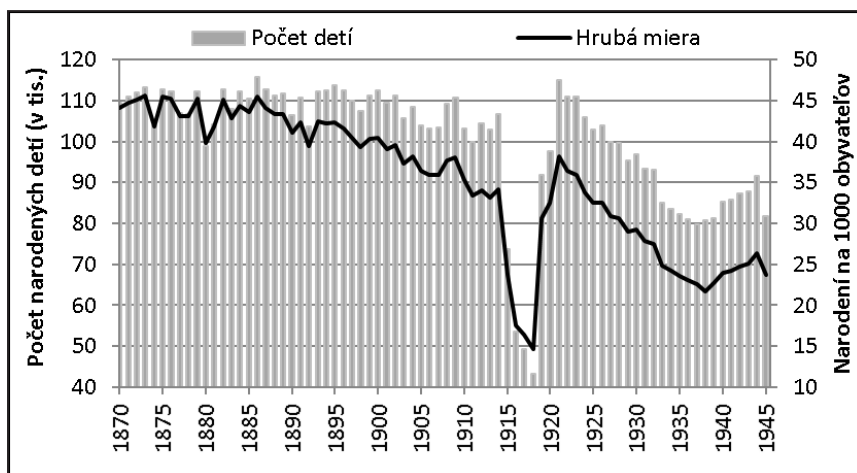
²⁷⁷ FIALOVÁ, Ludmila. Druhá fáza demografickej revolúcie ČSR a SSR. In: *Demografie*, r. 29, 1/1987, s. 3-7; FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. *Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries*. In: *Population Studies*, 1990; VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910. In: *Demografie*, r. 25, 3/1983, s. 203-208.

²⁷⁸ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTÁŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie*. Praha : Academie, 1986, s. 509.

²⁷⁶ Výpočty autorov z údajov v ref. 8, 9, 11, 12, 15, 17, 18

Z vývojového hľadiska je zrejmé, že pôrodnosť sa na Slovensku od konca 19. storočia vyznačovala pomerne prudkým poklesom. Súbežne pritom dochádzalo aj ku klesaniu úmrtnosti. Môžeme súhlasiť s predpokladom Fialovej²⁷⁹, že významnou mierou bol tento vývoj ovplyvnený pomerne vysokou trvalou i dočasnou emigráciou. V predvečer prvej svetovej vojny hodnota hrubej miery pôrodnosti na Slovensku dosahovala úroveň približne 34 živonarodených detí na 1000 obyvateľov. Dramatický pokles spôsobený nepriaznivou situáciou počas svetovej vojny vystriedala kompenzačná fáza, ktorá vyvrcholila v roku 1921, keď sa hrubá miera pôrodnosti dostala nad hranicu 38 ‰. Od tohto momentu sme svedkami neustáleho poklesu, ktorú ešte urýchlila veľká hospodárska kríza v 30. rokoch. V roku 1937 na 1000 obyvateľov nepripadalo už ani 24 narodených detí.

Graf 11: Vývoj počtu narodených detí a hrubej miery pôrodnosti na Slovensku v rokoch 1870 – 1945²⁸⁰

Údaje o počte narodených detí hovoria, že na Slovensku sa dlhodobo každoročne narodilo viac ako 100 tis. detí. Od konca 19. storočia však môžeme aj tu vidieť postupný pokles. Tento trend prerušila prvá svetová vojna, ktorá dramaticky zasiahla do procesu demografickej reprodukcie. Kombinácia veľmi nízkej sobášnosti, odvedenia viacerých populačných ročníkov mužov do armády, priame vojnové ohrozenie v rokoch 1914 – 1915, zhoršovanie životných podmienok a tým aj populačnej klímy prispeli k dynamickému poklesu počtu narodených, ktorý vyvrcholil na konci vojny v roku 1918 na úrovni len niečo viac ako 43 tis. Prvé povojnové roky sa niesli v znamení oživenia pôrodnosti

²⁷⁹ FIALOVÁ, Ludmila: Druhá fáza..., c.d., s. 4.

²⁸⁰ Zostavené z údajov publikovaných v Demografická príručka 1996..., c.d., s. 165-166.

a plodnosti, čo sa odzrkadlilo aj na počte narodených detí. Vrchol dosiahla pôrodnosť v roku 1921, keď sa narodilo takmer 115 tis. detí. Od tohto momentu sledujeme postupný pokles, ktorý bol v podstate odzrkadením kontinuálneho znižovania intenzity plodnosti. Druhý interný faktor, a to počet žien v reprodukčnom veku a najmä veku najvyššej plodnosti sa v medzivojnovom období vyvíjal naopak priaznivo, keďže kontingent týchto žien mal rastúci trend. Na konci 30. rokov pred rozpadom Československa sa tak na území Slovenska narodilo ročne len niečo viac ako 80 tis. detí, a to aj napriek tomu, že medzi rokmi 1920 – 1937 došlo k pomerne výraznému nárastu počtu žien v reprodukčnom veku z približne 776 tis. na takmer 926 tis. osôb.

Znižujúcu sa intenzitu plodnosti jednoznačne potvrdzuje vývoj hodnôt úhrnnej plodnosti. Tento asi najčastejšie používaný intenzitný indikátor hovorí, koľko priemerne by sa narodilo jednej žene detí, ak by sa nezmenila intenzita a charakter plodnosti z daného roku najbližšie tri desaťročia. Ešte na začiatku 20. storočia úhrnná plodnosť dosahovala hodnotu takmer 6 detí na ženu. Do začiatku prvej svetovej vojny došlo k poklesu na približne 5 detí na ženu. Pavlík a kol.²⁸¹ poukazujú, že v prípade dlhodobého zníženia hrubej miery reprodukcie pod hranicu 3 dievčat na ženu, môžeme už jednoznačne hovoriť o nástupe vedomého obmedzovania plodnosti v rámci demografickej revolúcie. Z vyššie uvedených hodnôt úhrnnej plodnosti by sa hrubá miera reprodukcie v prvej dekáde 20. storočia znížila z približne 2,9 dievčat na ženu na 2,4 dievčat. Aj z tohto je zrejmé, že už na prelome 19. a 20. storočia Slovensko skutočne zažívalo transformáciu reprodukčného správania a smerovalo k menším rodinám a menšiemu počtu narodených detí jednej žene. Naďalej však jednu matku nahrádzali viac ako dve jej dcéry, čo poukazovalo na výrazne rozšírenú reprodukciu.

Po prvej svetovej vojne došlo k nárastu intenzity plodnosti v rámci komplexu zmenených podmienok, ktoré môžeme súhrnne označiť ako demografická kompenzačná fáza za predchádzajúce veľmi nepriaznivé obdobie. Vrchol úhrnnej plodnosti dosiahla v roku 1921, keď sa priblížila k hranici 5 detí na ženu. Od tohto okamihu však intenzita rodenia detí na Slovensku stabilne klesala. Išlo pritom o pomerne dynamický vývoj, keďže už na začiatku 30. rokov priemerný počet detí na jednu ženu dosahoval necelých 3,5 dievčat. Ďalší pokles navyše urýchlila hospodárska kríza a s ňou spojené zhoršenie životných podmienok širokých mas obyvateľstva. Potvrdzuje to medziročný (z 1932 na 1933) prepád úhrnnej plodnosti z 3,3 dievčat na necelé 3 deti na ženu, ktorý bol v medzivojnovom období jednoznačne najväčší. V ďalších rokoch sa síce znižovanie plodnosti spomalilo, no naďalej kontinuálne pokračovalo až do rozpadu republiky. V roku

²⁸¹ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. Základy... c.d., s. 509.

1937 už úhrnná plodnosť nedosahovala ani 2,8 dieťaťa na ženu, čo by znamenalo, že jednej matke by sa narodilo len približne 1,3 dcér.

Hlbšia analýza vývoja plodnosti v medzivojnovom období²⁸² ukázala, že jej dramatický pokles bol predovšetkým výsledkom komplexnej transformácie reprodukčného správania, ktorej jedným z hlavných znakov bolo obmedzovanie veľkosti rodiny. Potvrdili to aj analýzy vývoja vekovo-špecifických mier plodnosti a tiež mier plodnosti podľa poradia. Znižovanie intenzity, s akou sa rodili deti vyšších poradií, sa odzrkadlilo aj na poklese mier plodnosti vo vyššom veku (nad 30 rokov).

IV.3.2 Pôrodnosť na Slovensku v rokoch 1938 – 1945

Primárnou informáciou, ktoré demografické štatistiky ponúkajú za obdobie rokov 1938 – 1945, sú počty narodených detí. Je potrebné si uvedomiť, že v jeho pozadí sa skrýva celý komplex vzájomne sa podmienujúcich vonkajších a vnútorných faktorov. Ak by sme vynechali externé štrukturálne faktory, nastavenie a prípadné zmeny v hodnotových a normatívnych premenných a tiež niektoré s plodnosťou preukázateľne previazané populačné štruktúry (napr. rodinný stav, vzdelanie, národnosť, náboženstvo, ekonomická aktivita a pod.), je počet živonarodených detí v podstate výslednicou intenzity plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku.

Ako sme uviedli v predchádzajúcej časti, po odznení povojnovej kompenzačnej fázy v podstate celé medzivojnové obdobie pôrodnosť a plodnosť klesali. V roku 1937 dosiahli historicky dovtedy najnižšiu zaznamenanú úroveň s výnimkou nepriaznivého obdobia prvej svetovej vojny. Počet živonarodených detí sa znížil z viac ako 100 tis. (roky 1921 – 1926) pod hranicu 80 tis. (rok 1937), a to aj napriek tomu, že počet žien v reprodukčnom veku sa zvýšil z približne 780 tis. na viac ako 900 tis. osôb. Ako bolo uvedené vyššie, na 1000 obyvateľov pripadalo necelých 24 pôrodov, pričom priemerne jednej žene by sa pri zachovaní intenzity plodnosti narodilo necelých 2,8 dieťaťa.

Pokles pôrodnosti sa však nezastavil ani v roku 1938, keďže hrubá miera pôrodnosti nedosiahla ani 22 ‰. V súvislosti s hranicou 20 ‰ je pritom potrebné povedať, že ak pôrodnosť sa nachádza dlhšie pod touto úrovňou, môžeme hovoriť o ukončení demografickej tranzície, a tým aj samotného transformačného procesu z pohľadu plodnosti. Vývoj v nasledujúcich rokoch

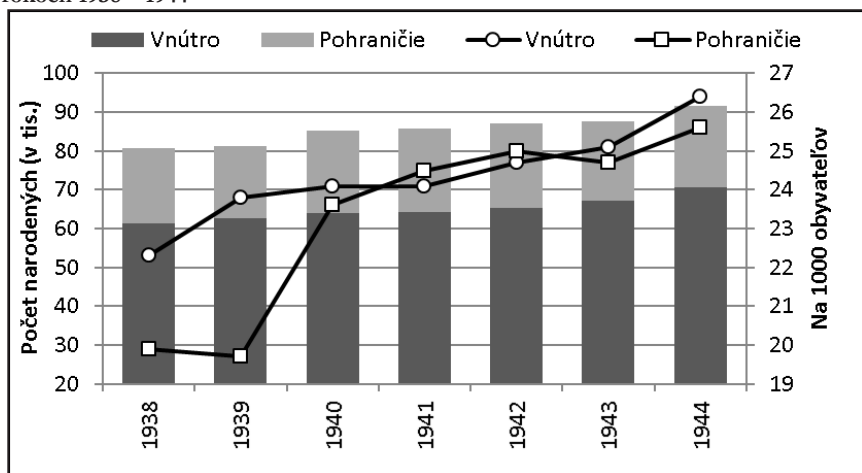
však ukázal, že uvedený stav bol len dočasným vzniknutým pravdepodobne len v dôsledku nepriaznivých spoločenských a politických podmienok vrcholiacich zabratím pohraničných oblastí, neskôr rozpadom Československa a následne vznikom samostatného Slovenska.

Už medzi rokmi 1938 a 1939 môžeme vidieť určitý nárast hodnôt hrubej miery pôrodnosti, ktorý sa v ďalšom roku ešte zvýraznil. V roku 1940 tak na 1000 obyvateľov už pripadalo viac ako 24 živonarodených detí. Rast hrubej miery pôrodnosti však v miernejšom tempe pokračoval aj v ďalšom období. Medzi rokmi 1943 a 1944 došlo k ďalšiemu medziročnému zvýšeniu tempa a v roku 1944 hrubá miera pôrodnosti prekračovala hodnotu 26 ‰. Približne rovnakú úroveň pôrodnosti Slovensko naposledy dosahovalo v prvej polovici 30. rokov pred začiatkom veľkej hospodárskej krízy. Pod vývoj v roku 1945 sa podpísali nepriaznivé okolnosti spojené s prechodom frontu a priamym zásahom územia Slovenska vojnovými udalosťami v prvých štyroch mesiacoch tohto roku. Počet živonarodených detí na 1000 obyvateľov preto klesol až na úroveň 23,5 ‰. Aj napriek tomu je však zrejmé, že stále dosahoval výrazne vyššiu hodnotu, ako tomu bolo v mierových rokoch 1937 a 1938. Oživenie reprodukcie, ku ktorému došlo počas existencie Slovenskej republiky, doznievalo aj posledný vojnový rok, kedy životné podmienky boli jednoznačne najhoršie aj vzhľadom na samotné vojnové operácie prebiehajúce priamo na našom území. O to významnejší musel byť nárast pôrodnosti a plodnosti na začiatku 40. rokov, keď ani nepriaznivé udalosti na sklonku vojny nedokázali znížiť ich úroveň pod hranicu, ktorú dosahovali pred rozpadom medzivojnového Československa.

S rastúcou intenzitou plodnosti bol spojený aj rastúci počet narodených detí. Kým spomínané minimum z roku 1937 predstavovalo menej ako 80 tis. živonarodených detí, už v roku 1940 to bolo viac ako 85 tis. Maximálny počet nachádzame v roku 1944, keď sa narodilo takmer 92 tis. detí. Následne nepriaznivé okolnosti sa odzrkadlili aj na počte narodených detí, keď v roku 1945 sa ich na celom území Slovenska narodilo menej ako 82 tis. Zaujímavou je aj nasledujúca informácia. Kým hrubá miera pôrodnosti začala rásť až medzi rokmi 1938 a 1939, v prípade počtu pôrodov to už bolo o rok skôr. Dôležitú úlohu tu zohrával predchádzajúci populačný vývoj a najmä vývoj počtu žien v reprodukčnom veku a veku najvyššej plodnosti. Málopočetné generácie narodené počas prvej svetovej vojny, ktoré do veku maximálnej plodnosti (približne 20 – 29 rokov) postupne vstupovali už v prvej polovici 30. rokov, boli nahrádzané oveľa početnejšími generáciami žien, ktoré sa narodili počas kompenzačnej fázy v prvej polovici 20. rokov. Tento jav ovplyvňoval pôrodnosť počas celej existencie Slovenskej republiky. Na konci roka 1937 bolo v reprodukčnom veku približne 926 tis. žien, no v roku 1945 to už bolo takmer 934 tis. osôb.

²⁸² Pozri napr. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková..., c.d.

Graf 12: Vývoj počtu narodených a hrubej miery pôrodnosti vo vnútrozemí a v pohraničí v rokoch 1938 – 1944²⁸³

Uvedený vývoj sa týkal v podstate nielen populácie Slovenskej republiky, ale pôrodnosť rástla aj na území, ktoré bolo od Slovenska odtrhnuté (pohraničie). Dôležitou skutočnosťou pritom je, že v rokoch 1938 a 1939 existovali v úrovni hrubej miery pôrodnosti medzi vnútrozemím a pohraničím pomerne výrazné rozdiely. Tie mohli byť výsledkom práve napätej a problematickej situácie, ktorá panovala v prihraničných regiónoch pred a najmä po Viedenskej arbitráži. Na druhej strane je však potrebné tiež podotknúť, že obyvateľstvo maďarskej národnosti dlhodobo na Slovensku vykazovalo nižšiu intenzitu plodnosti aj v normálnych spoločenských podmienkach.²⁸⁴ Do určitej miery to potvrdzuje aj pokles pôrodnosti v pohraničí v roku 1939, kým vo vnútrozemí už dochádzalo k zvyšovaniu úrovne hrubej miery pôrodnosti. Na druhej strane po odznení nepriaznivých podmienok a návratu do „normálnej situácie“ došlo práve v pohraničí medzi rokom 1939 a 1940 k pomerne dynamickému nárastu pôrodnosti. Tento trend bol tak výrazný, že hodnoty hrubých mier pôrodnosti v Slovenskej republike a v pohraničí boli v rokoch 1940 – 1944 v podstate takmer rovnaké. Pri detailnom pohľade dokonca v rokoch 1941 a 1942 vidíme, že na 1000 obyvateľov v pohraničí pripadalo o niečo viac narodených detí, ako tomu bolo v Slovenskej republike. Každopádne však je zrejmé, že v oboch územiach po odznení nepriaznivej spoločenskej, politickej a pravdepodobne aj populačnej

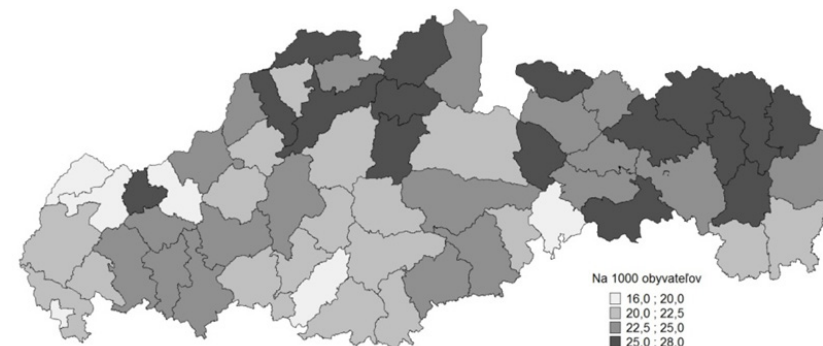
²⁸³ Zostavené z údajov publikovaných v SRB, V. Pohyb...1938-1944, c. d., s. 86-88.

²⁸⁴ ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť žien maďarskej národnosti na Slovensku v sčítaniach obyvateľov. In: *Populačné štúdie Slovenska* 6. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., s. 169-196.

klímy až do roku 1944 počet narodených detí, ako aj hrubá miera pôrodnosti vykazovali rastúcu tendenciu.

Zmeny v reprodukčnom správaní neprebiehali na celom území Slovenska naraz, ale prejavovali sa postupne v jednotlivých etnických a sociálnych vrstvách, rozdielne v meste a na vidieku, respektíve v jednotlivých regiónoch.²⁸⁵

Kartogram 4: Hrubá miera pôrodnosti v okresoch Slovenska, 1939 – 1942²⁸⁶

Rovnako na konci 30. a na začiatku 40. rokov vidíme, že značná časť okresov stredného a južnej časti stredného Slovenska mala nízke a veľmi nízke hodnoty hrubej miery pôrodnosti. Išlo o oblasť okresov od Martina, cez Banskú Bystricu, Zvolen až po Zlaté Moravce, Banskú Štiavnicu, Krupinu a Modrý Kameň na juhu. Do tejto skupiny je možné ešte zaradiť okresy Dobšiná, Revúca a Liptovský Mikuláš. Podobne nízke hodnoty dosahovali na západe Slovenska mestský okres Bratislavy a okresy v jeho najbližšom susedstve: Bratislava vidiek, Malacky a Modra. Na úrovni do 20 ‰ sa okrem Bratislavy udržiavala hrubá miera pôrodnosti predovšetkým v priestore Skalica (Holíč), Senica a Nové Mesto nad Váhom. Na druhej strane je zaujímavé, že okres Myjava naopak patril k regiónom s najvyššou hrubou mierou pôrodnosti. Nižšie hodnoty tohto ukazovateľa tiež nachádzame v niektorých okresoch na Považí (Bánovce nad Bebravou, Ilava a Veľká Bytča) a na juhovýchode v okresoch Trebišov a Michalovce. Uvedené rozloženie do veľkej miery zodpovedá vyššie spomenutému postupnému šíreniu zmien v reprodukčnom správaní z oblastí juhu stredného Slovenska ďalej na sever a západ, kým regióny Oravy (Námestovo, Dolný Kubín) a Kysúc (Čadca) a priľahlých regiónov (Žilina, Považská Bystrica a Ružomberok) a severovýchodu zostali aj v tomto období priestorom s vyššou plodnosťou. Predovšetkým druhá

²⁸⁵ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. Základy..., c. d., s. 527.

²⁸⁶ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistické zprávy* 1/1942, s. 4,5; *Štatistické zprávy* 2-3/1942, s. 22

spomínaná oblasť bola pomerne rozsiahlym a súčasne aj kompaktným súborom okresom ťahúcim sa od Sabinova cez Bardejov, Stropkov, Gíraltove až po Medzilaborce, ku ktorému sa z juhu pripájal ešte okres Vranov nad Topľou. Pomerne vysoké hodnoty hrubej miery pôrodnosti tiež vykazoval okres Spišská Stará Ves, Poprad a Gelnica.

K samotnej analýze priestorového rozloženia hrubých mier pôrodnosti na Slovensku je však potrebné podotknúť, že hrubé miery ako intenzitný ukazovateľ vo všeobecnosti predstavujú pomerne nedokonalý indikátor. Príčinou je skutočnosť, že nezohľadňujú rozdiely vo vekovej štruktúre obyvateľstva jednotlivých regiónov, a tým v prípade plodnosti, neprihliadajú na tú časť obyvateľstva, ktorá reálne mohla rodiť deti (ženy v reprodukčnom veku). Žiaľ, pre sledované obdobie nedisponujeme na regionálnej úrovni žiadnym spoľahlivejším analytickým nástrojom, preto musíme čitateľa upozorniť, aby uvedené zistenia nepreceňoval (aj keď do značnej miery korešpondujú s výsledkami z medzivojnového obdobia) a pracoval s nimi opatrne.

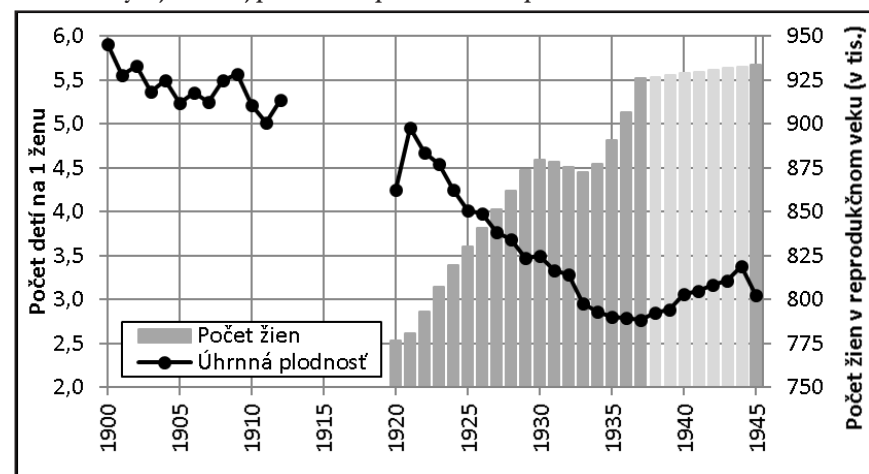
Lepšia situácia však z pohľadu dátovej základne nie je ani na republikovej úrovni. Pre obdobie rokov 1938 – 1945 za účelom hlbšej analýzy plodnosti disponujeme len veľmi obmedzeným dátovým aparátom. Napríklad pre výpočet úhrnnej plodnosti máme k dispozícii len počty narodených podľa veku matky za rok 1945. Dá sa navyše predpokladať, že tieto informácie Štátnym štatistickým úradom ani nikdy publikované neboli, keďže v Štatistických zprávach sa nikdy neobjavili. Prostredníctvom údajov o počte narodených detí v rokoch 1938 – 1945 a vekovej štruktúre žien z rokov 1937, 1940 a 1945 sme sa pokúsili predmetný intenzitný indikátor pre obdobie rokov 1938 – 1944 pomocou interpolačných metód odhadnúť. Výsledky sú zobrazené v nasledujúcom grafe 13.

Najprv sa pozastavíme nad skutočnou empiricky vypočítanou hodnotou úhrnnej plodnosti pre rok 1945. Tá hovorí, že jednej žene by sa pri zachovaní reprodukčných pomerov a intenzity plodnosti narodili počas jej reprodukčného obdobia približne 3 deti.²⁸⁷ V porovnaní s rokom 1937, keď úhrnná plodnosť dosiahla necelých 2,8 dieťaťa ide jednoznačne o pomerne výrazný nárast. Navyše pri porovnávaní oboch rokov je potrebné si uvedomiť vonkajšie súvislosti. Kým posledný vojnový rok sa niesol vo výraznom zhoršení životných podmienok obyvateľstva Slovenska, priniesol priame ohrozenie vojnovými udalosťami, v roku 1937 takéto dramatické udalosti demografickú reprodukciu neovplyvňovali. Odhadované hodnoty úhrnnej plodnosti poukazujú v súlade

²⁸⁷ Dôležitou z pohľadu reprodukcie bola tiež otázka postavenia žien v slovenskej spoločnosti. K tejto problematike sa v predmetnom období venovali napr. ŠKORVÁNKOVÁ, Eva – HRNČIAROVÁ, Daniela. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie*. Bratislava : Stimul, 2013, s. 261-298.

s vyššie uvedenými zisteniami, že v rokoch 1938 – 1944 skutočne došlo k pomerne výraznému oživeniu intenzity plodnosti. Už v roku 1940 by priemerný počet detí na jednu ženu prekročil hranicu troch detí a rastúci trend pokračoval až do roku 1944, kedy úhrnná plodnosť podľa nášho odhadu dosiahla takmer 3,4 dieťaťa na ženu. Slovensko naposledy takúto intenzitu plodnosti dosahovalo na začiatku 30. rokov. Rovnako sa potvrdzuje pomerne významný prepád plodnosti (o takmer 0,4 dieťaťa na ženu) medzi rokmi 1944 a 1945, na ktorý už poukazovala aj hrubá miera pôrodnosti. Interpoláčny odhad tiež potvrdil rastúci trend počtu žien v reprodukčnom veku, čo spolu s oživením plodnosti stálo za zvýšenou pôrodnosťou a počtom narodených detí, na čo sme upozornili už vyššie.

Graf 13: Vývoj úhrnnej plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku na Slovensku²⁸⁸

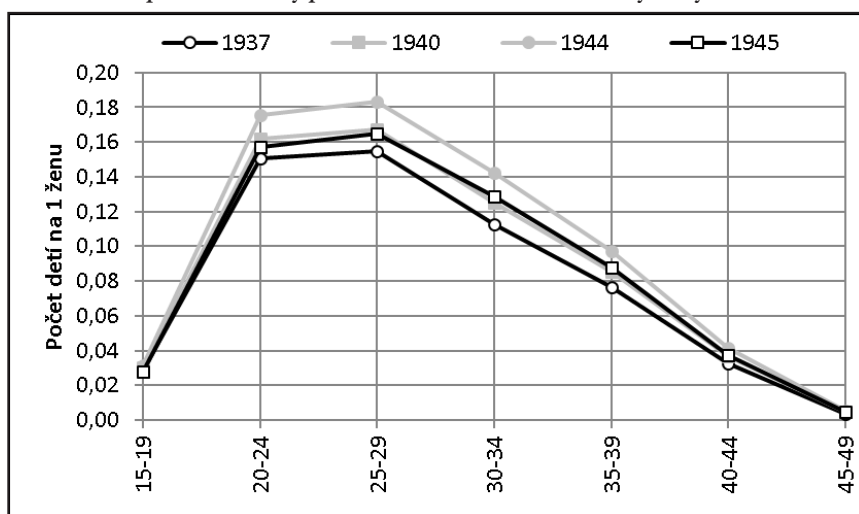

Z pohľadu časovania plodnosti vieme povedať, že v medzivojnovom období mal priemerný vek pri pôrode mierne klesajúcu tendenciu. Z pôvodných viac ako 30 rokov po prvej svetovej vojne sa do roku 1937 dostal na úroveň niečo viac ako 29 rokov. Keďže pre roky 1938 – 1944 chýbajú vstupné údaje na výpočet vekovo-špecifických mier plodnosti, a tým aj ukazovateľov jej časovania, môžeme pracovať len s predpokladaným vývojom na základe nášho interpolačného odhadu. Najprv sa však pozrieme na hodnoty priemerného veku pri pôrode v roku 1937 a 1945. Ako sme uviedli, v roku 1937 sa na Slovensku deti rodili ženám v priemere vo veku 29 rokov. Na konci sledovaného obdobia sa však priemerný vek pri pôrode mierne zdvihol na približne 29,4 roku. Medzivojnový pokles priemerného veku bol predovšetkým výsledkom obmedzovania rodenia

²⁸⁸ Výpočty autorov z údajov v ref. 8, 9, 11, 12, 15, 17, 18

detí vyšších poradií (najmä 4. a vyššieho poradia), ktoré privádzali na svet skôr ženy v druhej polovici reprodukčného veku (30 a viac rokov). Znamená to, že čoraz väčšia časť z celkovej reprodukcie sa realizovala v mladšom veku, a preto dochádzalo aj k poklesu indikátorov časovania. Napríklad v polovici 20. rokov 20. storočia sa vo veku 30 a viac rokov realizovalo takmer 46 % z celej plodnosti, v roku 1937 to už bolo len 40 %. Na druhej strane v roku 1945 váha plodnosti žien v druhej polovici reprodukčného veku mierne vzrástla na približne 43 % (pozri graf 15). S týmito zisteniami napokon korešponduje aj odhadovaný vývoj priemerného veku pri pôrode, ktorý sa v rokoch 1938 – 1944 mierne zvýšil z necelých 29,1 roku na niečo viac ako 29,3 roka.

Graf 14: Špecifické miery plodnosti žien na Slovensku vo vybraných rokoch²⁸⁹

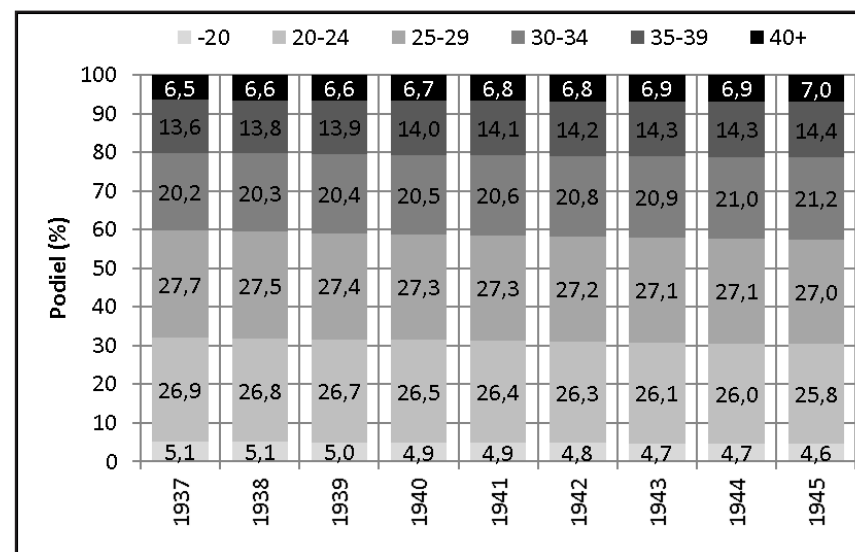
Uvedené zistenia potvrdzuje aj priebeh vekovo-špecifických mier plodnosti, keďže v roku 1945 v porovnaní s rokom 1937 došlo v podstate vo všetkých vekových skupinách k miernemu nárastu intenzity plodnosti. Z pohľadu absolútneho zvýšenia plodnosti a tým aj nárastu príspevkov k hodnote úhrnnej plodnosti pritom rozhodujúcu úlohu zohralo oživenie rodenia detí vo veku 30 – 39 rokov. Oproti roku 1937 sa v tomto intervale počet narodených detí pripadajúcich na 1000 žien zvýšil o približne 28 detí. Vo veku 25 – 29 rokov to bolo len o necelých 10 detí a v mladšom veku ešte menej (do 25. roku života o niečo viac ako 7 detí).

²⁸⁹ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyb...1945-1948, c. d., s. 97

Z charakteru priebehu mier plodnosti je zrejmé, že maximálnu úroveň plodnosti dosahovali ženy vo veku 25 – 29 rokov, pričom vysokú intenzitu rodenia detí nachádzame aj vo veku 20 – 24 rokov. Vo veku do 20 rokov a nad 40 rokov bola plodnosť na Slovensku relatívne nízka, pričom v druhej polovici reprodukčného veku pomerne prudko klesala. Z tohto pohľadu k nejakým výraznejším zmenám v tvare kriviek plodnosti v sledovanom období nedošlo.

Graf 15 zobrazuje vývoj príspevkov (v %) jednotlivých vekových skupín k úhrnnej plodnosti medzi rokmi 1937 – 1945. Ako už naznačili predchádzajúce zistenia, vo veku 20 - 29 rokov sa koncentrovala hlavná časť z celkovej úhrnnej plodnosti. V medzivojnovom období dochádzalo k posilňovaniu váhy tejto skupiny, no počas existencie Slovenskej republiky sa môžeme domnievať, že došlo k jej miernemu oslabeniu. To by bol dôsledok viackrát spomenutého nárastu plodnosti vo veku nad 30 rokov, ktorý sa odrážal aj na zvýšení váhy plodnosti žien vo veku 30 – 34 a 35 a viac rokov (pozri graf 14 a 15).

Graf 15: Príspevky vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti žien na Slovensku v rokoch 1937 – 1945²⁹⁰

Vo väčšine krajín severnej a západnej Európy začiatok demografickej revolúcie môžeme datovať do 19. storočia s tým, že bola dovŕšená pred začiatkom druhej svetovej vojny. V krajinách južnej a najmä východnej Európy k tejto kvantitatívno-kvalitatívnej transformácii začalo dochádzať neskôr, a preto do konca 30. rokov

²⁹⁰ Vypočítané z údajov publikovaných v Pohyb...1945-1948, c. d., s. 97

ešte nedošlo k jej zavŕšeniu. Preto medzi jednotlivými európskymi populáciami existovali pomerne veľké rozdiely v intenzite plodnosti. Ak za hranicu ukončenia demografickej revolúcie z pohľadu procesu plodnosti zoberieme úroveň hrubej miery pôrodnosti pod 20 ‰, potom väčšina štátov severnej, západnej a tiež niektoré populácie strednej Európy (napr. Česko, Rakúsko, Nemecko) sa v rokoch 1938 – 1945 pod ňou zväčša nachádzali. Naopak najvyššie hodnoty hrubej miery pôrodnosti nachádzame na Balkáne, v južnej Európe a tiež v niektorých krajinách strednej Európy, kde jednoznačne môžeme zaradiť aj Slovensko. Ako sme už uviedli vyššie, Slovensko si hodnoty hrubej miery pôrodnosti nad hranicou 20 detí na 1000 obyvateľov udržiavalo po celé obdobie rokov 1938 – 1945, pričom do roku 1944 ešte dochádzalo k jej oživeniu.

Okrem značných rozdielov v intenzite pôrodnosti, ktoré panovali v Európe na konci 30. a v prvej polovici 40. rokov, tabuľka 6 tiež poukazuje na epizodický pokles prípadne nárast hodnôt hrubej miery pôrodnosti v niektorých krajinách (pozri napr. Rakúsko, Česko, Nemecko, Grécko a pod.). Ten bol do značnej miery spojený s vojnovou situáciou a následnou obnovou spoločenských podmienok, prípadne so zavádzaním rôznych foriem propopulačných opatrení (napr. Švédsko).

Keďže hodnota hrubej miery pôrodnosti je ovplyvnená vekovou štruktúrou, medzinárodné porovnávanie založené na tomto indikátore má svoje úskalia. Preto lepšie možnosti poskytuje úhrnná plodnosť, ktorá je už očistená od vplyvu rozdielného zloženia podľa veku a zväčša býva bežne dostupná. To však neplatilo pre obdobie rokov 1938 – 1945, keď sme potrebnými vstupmi disponovali len za niekoľko európskych štátov. Hodnoty priemerného počtu detí pripadajúcich na jednu ženu zobrazuje v dostupných rokoch a krajinách Európy nasledujúca tabuľka 7. Je zrejmé, že už na konci medzivojnového obdobia sa vyprofilovala skupina krajín, kde plodnosť bola veľmi nízka. Išlo predovšetkým o Rakúsko, Veľkú Britániu, Švédsko, Švajčiarsko, Nórsko a Česko. V týchto štátoch úhrnná plodnosť klesla pomerne hlboko pod hranicu 2,1 dieťaťa na ženu. Nízku intenzitu plodnosti mali aj Francúzsko, Nemecko, Dánsko a pobaltské štáty Estónsko a Lotyšsko.

Tab. 6: Vývoj hrubých mier pôrodnosti v niektorých krajinách Európy v rokoch 1938 – 1945²⁹¹

Krajina	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Rakúsko	13,9	20,7	21,8	20,1	17,1	18,0	18,6	14,9
Francúzsko	14,6	14,6	13,6	13,1	14,5	15,7	16,1	16,2
Luxembursko	14,9	15,0	13,4	14,1	16,0	15,5	14,9	13,6
Švédsko	14,9	15,4	15,1	15,6	17,7	19,3	20,6	20,4
Česko	15,0	17,3	19,5	18,8	18,0	20,4	20,7	18,2
Švajčiarsko	15,2	15,2	15,2	16,9	18,4	19,2	19,6	20,1
Veľká Británia	15,5	15,2	14,6	14,4	16,0	16,6	17,9	16,2
Nórsko	15,6	15,9	16,3	15,5	17,9	19,1	20,6	20,2
Belgicko	16,0	15,5	13,6	12,2	13,2	15,0	15,3	15,7
Dánsko	18,1	17,8	18,3	18,5	20,4	21,4	22,7	23,5
Írsko	19,4	19,1	19,1	19,0	22,3	21,9	22,2	22,4
Nemecko	19,7	20,4	20,0	18,6	15,0	16,0	.	.
<i>Britská zóna</i>	<i>19,7</i>	<i>20,6</i>	.	.	.	.	.	.
<i>Francúzska zóna</i>	.	20,5	22,7	19,0	15,0	14,7	15,8	12,6
<i>Americká zóna</i>	21,1	22,2	21,5	19,5	15,4	15,8	17,2	14,8
<i>Berlín</i>	<i>14,9</i>	<i>15,7</i>	<i>16,8</i>	<i>17,2</i>	<i>15,3</i>	<i>14,7</i>	<i>8,6</i>	<i>11,1</i>
Maďarsko	19,9	19,4	20,0	19,0	19,9	18,4	.	18,1
Island	20,1	19,8	20,5	21,6	24,4	25,4	25,3	26,6
Španielsko	20,1	16,6	24,5	19,7	20,2	22,9	22,5	23,0
Holandsko	20,5	20,6	20,8	20,3	21,0	23,0	24,0	22,6
Fínsko	21,0	21,2	17,8	24,2	16,6	20,4	21,2	25,3
Slovensko	21,7	22,7	24,0	24,2	24,8	25,0	26,3	23,7
Bulharsko	22,8	21,4	22,2	21,9	22,7	21,8	22,0	24,1
Taliansko	23,8	23,6	23,5	20,9	20,5	20,0	19,4	18,5
Poľsko	24,3	.	.	.	.	.	.	.
Grécko	26,1	25,0	24,0	13,4	14,1	22,8	29,5	31,6
Portugalsko	26,6	26,2	24,3	23,7	23,8	24,9	25,0	25,7
Juhoslávia	26,7	25,9	.	.	.	.	.	.
Rumunsko	29,6	28,3	26,5	23,0	21,4	23,4	21,7	19,6
Albánsko	34,2	27,9	31,4	28,0	.	.	.	.

Na druhej strane vysokú plodnosť v európskom priestore dosahovali balkánske populácie, ďalej štáty južnej Európy ako Taliansko a Portugalsko, a tiež strednej Európy, kde spolu s Maďarskom a Poľskom patrilo aj Slovensko.

²⁹¹ Demographic Yearbook 1948..., c. d., s. 262-265.

Zaujímavou je vyššia plodnosť v 30. rokoch aj v Holandsku a Fínsku. V prvej polovici 40. rokov Slovensko so svojimi viac ako tromi deťmi na ženu spolu so Španielskom a Portugalskom naďalej patrilo ku krajinám s vysokou plodnosťou. K nim môžeme zaradiť aj Holandsko a v roku 1945 aj Dánsko, kde došlo k pomerne výraznému nárastu plodnosti v prvej polovici 40. rokov. Obdobný vývoj nachádzame aj v ďalších severských krajinách Švédsku a Nórsku. Ešte výraznejšie vzrástla plodnosť v Česku. Tu v roku 1937 pripadalo na jednu ženu len približne 1,7 dieťaťa a v roku 1944, keď plodnosť vrcholila, to už bolo 2,8 dieťaťa na ženu. Celkovo najnižšiu plodnosť spomedzi krajín, za ktoré máme z prvej polovice 40. rokov dostupné údaje, dosahovalo Francúzsko, Švajčiarsko, Belgicko a Anglicko s Walesom.

Tab. 7: Úhrnná plodnosť žien vo niektorých európskych štátoch²⁹²

Krajina	Rok	Úhrnná plodnosť	Krajina	Rok	Úhrnná plodnosť
Francúzsko	1939	2,2	Švédsko	1941	1,9
	1942	2,0		1945	2,6
Švajčiarsko	1941	2,1	Česko	1945	2,7
Belgicko	1941	1,6	Dánsko	1940	2,2
	1945	2,2		1945	2,9
Anglicko a Wales	1943	2,1	Holandsko	1943	3,0
	1945	2,2		1945	3,0
Nórsko	1941	1,8	Slovensko	1940	3,1
	1945	2,4		1945	3,0
Fínsko	1941	2,3	Španielsko	1940	3,1
	1943	2,5	Portugalsko	1940	3,2

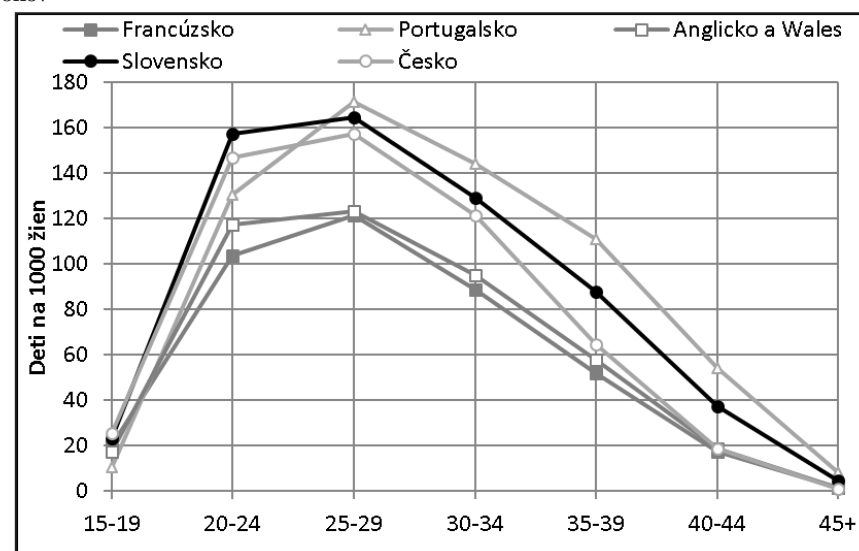
Porovnanie charakteru vekovo-súhrnnej mier plodnosti vo vybraných populáciách Európy v prvej polovici 40. rokov umožňuje graf 16. Okrem už reflektovaných rozdielov v intenzite plodnosti je zrejмый tiež odlišný priebeh z pohľadu veku. Platí, že v podstate vo všetkých vekových skupinách mali ženy zo Slovenska vyššiu plodnosť, ako tomu bolo vo Francúzsku a v Anglicku a Walesu. Najväčšie rozdiely však boli v mladom veku, čo je odrazom oveľa skoršieho začiatku reprodukčných dráh.

Vyššia intenzita rodenia detí v druhej polovici reprodukčného veku naznačuje, že proces vedomého obmedzovania plodnosti sa ešte neprehĺbil do takej miery,

²⁹² Demographic Yearbook 1948..., c. d., s. 277-279.

aby sa redukcia počtu detí v rodinách výraznejšie prejavila v charaktere mier plodnosti v tomto vekovom intervale. Je zrejмый, že ženy na Slovensku aj v prvej polovici 40. rokov nielen začínali svoju reprodukčnú kariéru v porovnaní so ženami západnej a severnej Európy výrazne skôr, ale aj samotná intenzita, s akou rodili deti bola signifikantne vyššia. Keďže tento atribút vzhľadom na častejšie rodenie detí tretích a ďalších poradi si ponechali aj v 30. rokoch života, celková úroveň plodnosti bola približne v priemere o jedno dieťa na ženu vyššia.

Graf 16: Porovnanie mier plodnosti Slovenska s vybranými krajinami Európy, prvá pol. 40. rokov²⁹³

Pozn.: vročenie jednotlivých štátov pozri tab. 2., za Francúzsko rok 1942 a Anglicko a Wales rok 1945.

IV.3.3 Deti narodené mimo manželstva

Vidiecky priestor na Slovensku v dôsledku malovýrobného hospodárenia, pre ktorý dedina poskytovala dostatočný priestor, sa vyznačoval voči okolitému svetu pomerne uzavretými, sebestačnými lokálnymi vzťahmi. Rodina voči nim bola otvorená, pričom vzťahy medzi jednotlivými osobami v takomto spoločenstve

²⁹³ Tamže.

vymedzovali susedské a kooperačné väzby, ktoré prispievali k vzájomnej závislosti rodín.²⁹⁴

Lokálna spoločnosť, spojená príbuzenskými, susedskými, priateľskými vzťahmi, bývala účinným prostriedkom spoločenskej kontroly a ochranou rodinných vzťahov. Sociálnu kontrolu nad ľúbostnými vzťahmi držali dospelávajúci členovia miestnej komunity. Za nemanželské dieťa bola pritom postihnutá nielen slobodná matka, samotné dieťa, ale prípadne aj jeho otec (ak sa vedelo o koho ide), ktorý po otehotnení partnerky neinicioval vstup do manželstva ešte pred narodením dieťaťa. K čiastočnej náprave mohlo dôjsť po dodatočnom sobášu a osvojení dieťaťa. Slobodná matka vyvolávala veľkú nevôľu nielen vo svojej vlastnej rodine, ale tiež v miestnom spoločenstve. To ostro odsudzovalo takýto poklesok.²⁹⁵ Svoju úlohu tu zohrávala aj samotná cirkev, ktorá pomerne negatívne vystupovala voči slobodným matkám a ich deťom a prispievala tak k utužovaniu ich spoločenskej izolácie.²⁹⁶

Vnímanie nevydatej matky, ako aj nemanželského dieťaťa však nebolo v slovenskej spoločnosti jednotné. Tolerantnejšie sa k tomuto fenoménu stavali odľahlé kopaničiarske oblasti, kde sa nepodarilo ešte upevniť miestnu spoločenskú kontrolu nad životom jej členov. Druhým priestorom s tradične vyšším podielom detí narodených mimo manželstva bolo južné Slovensko, kde sa presadil model s nižším počtom detí v rodine. Často dokonca išlo len o jedno dieťa.

Aj napriek tomu, že sociálny status nemanželského dieťaťa a nevydatej najčastejšie slobodnej matky nebol na Slovensku priaznivý, dlhodobo určitá pomerne malá časť detí sa narodila mimo manželstva. V medzivojnovom období sa podiel takýchto prípadov pohyboval na úrovni 6 – 9 % s mierne rastúcim trendom približne do prvej polovice 30. rokov. V súčasnosti je ťažké povedať, do akej miery sa na maxime v roku 1933 mohla podieľať celosvetová hospodárska kríza a zhoršenie životných podmienok obyvateľstva, ale vo všeobecnosti v krízových rokoch zastúpenie nemanželských detí sa zvyšuje. S týmto javom pravdepodobne súvisel aj následný pokles, ktorý sa zastavil až v roku 1943 na hranici niečo viac ako 7 %. Určitou mierou k tomu prispelo aj prijatie propopulačných a prorodinných orientovaných politík, proklamovaná vysoká hodnota manželstva, ako aj zvýšenie sobášnosti. V posledných dvoch rokoch sledovaného obdobia došlo k pomerne výraznému nárastu až nad hranicu 11 % (rok 1945). Ten bol s najväčšou pravdepodobnosťou podmienený zhoršením životných podmienok,

²⁹⁴ BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: *Tradičie slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997, s. 50, 51.

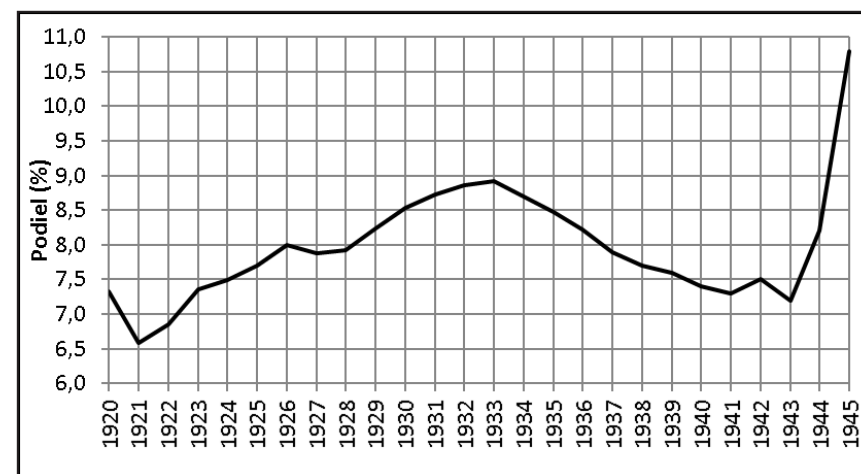
²⁹⁵ Tamže, s. 55.

²⁹⁶ Tamže s. 140.

vojenskými operáciami, ktoré prebiehali už priamo na území Slovenska. S tým mohli byť spojené viaceré negatívne situácie, ktoré mohli viesť k častejšiemu tehotenstvu nevydatej ženy a narodeniu nemanželského dieťaťa (napr. náhodné, krátke známosti, znásilnenia a pod.).

Z pohľadu miesta samotnej realizácie pôrodu obdobie konca 30. a prvej polovice 40. rokov 20. storočia sa výraznejšie neodlišovalo od predchádzajúcich. V rôznych ústavoch a nemocničných zariadeniach pod dohľadom kvalifikovaného personálu sa ročne narodilo približne 5 – 7 detí zo 100 pôrodov. Len v roku 1945 sa ich zastúpenie dostalo nad hranicu 8 %. Rovnako stabilne sa na približne 2 pôdoch zo 100 narodených detí udržiavala aj miera mŕtvorodenosti.

Graf 17: Podiel detí narodených mimo manželstva na Slovensku v rokoch 1920 – 1945²⁹⁷

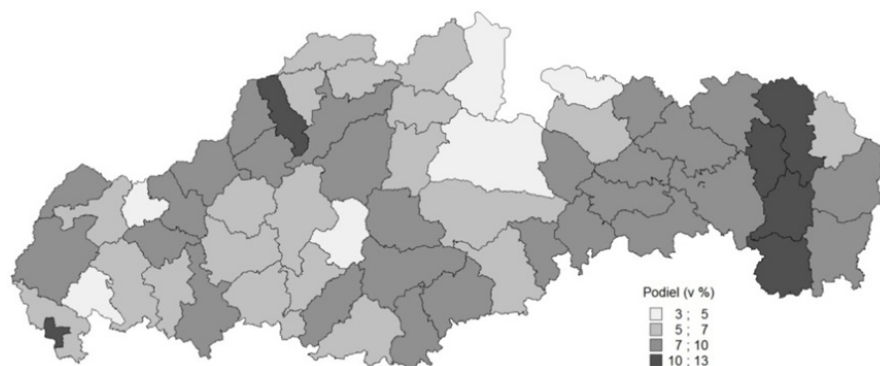
Ako sme uviedli vyššie, na Slovensku existovali určité priestory, ktoré sa vyznačovali vyšším podielom detí narodených mimo manželstva. V medzivojnovom období išlo predovšetkým o oblasť Považia, ďalej regióny juhu a stred východného Slovenska a tiež Novohrad a Gemer. Na druhej strane nízky podiel nemanželských detí nachádzame na severe Slovenska, a to predovšetkým na Orave.²⁹⁸ Toto priestorové rozloženie sa do značnej miery zachovalo aj na oklieštenom území Slovenska na konci 30. a na začiatku 40. rokov. Najväčšiu oblasť s vyšším podielom detí narodených nevydatým ženám vytvárali viaceré okresy východného Slovenska. Nad hranicou 10 % ležali predovšetkým okresy v páse od Stropkova, cez Giraltovce, Vranov nad Topľou

²⁹⁷ Zostavené z údajov publikovaných v Pohyb...1945-1948..., c. d., s. 12-13.

²⁹⁸ Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková..., c. d., s. 68-76.

po Trebišov. Okrem Medzilaboriec, Spišskej Starej Vsi a Kežmarku v podstate vo všetkých východoslovenských okresoch sa podiel detí narodených mimo manželstva udržiaval nad úrovňou 7 %. Obdobná situácia bola aj v okresoch od Martina až po Piešťany, na ktoré nadväzoval ešte okres Nitra a tiež v niektorých celkoch stredného a juhu stredného Slovenska (od Banskej Bystrice, cez Zvolen, Banskú Štiavicu, Modrý Kameň až po Lovinobaňu). Okrem nich 7% hranicu v sledovanom období prekročili na západe Slovenska ešte okresy Malacky a Skalica (Holíč) a tiež mestský okres Bratislavy. V hlavnom meste spolu s okresom Považská Bystrica pritom nemanželské deti predstavovali viac ako desatinu z celkového počtu narodených.

Kartogram 5: Podiel detí narodených mimo manželstva v okresoch Slovenska, 1939 – 1942²⁹⁹

Nízky podiel detí narodených nevydatým ženám nachádzame predovšetkým na severe Slovenska. Išlo najmä o Oravu, Kysuce a podtatranskú oblasť. Okrem toho nízky podiel nemanželských detí v rokoch 1939 – 1942 dosahovali aj celky so sídlami v Kremnici, Prievidzi, Bánovciach nad Bebravou, Topoľčanoch, Zlatých Moravciach a Novej Bani. Tretí súvislejší región s nízkym zastúpením detí narodených mimo manželstva vytvárali čiastočne okresy v zázemí Bratislavy (Bratislava vidiek, Modra), na ktoré sa smerom na východ a severovýchod napájali okresy Trnava, Hlohovec, Senica a najmä Myjava.

²⁹⁹ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistických správach* 1/1942, s. 6,7 a *Štatistických správach* 3/1943, s. 31.

IV.4 Úmrtnosť

Úmrtnosť predstavuje spolu s pôrodnosťou jeden zo základných demografických procesov, ktorý priamo ovplyvňuje populačný vývoj a štruktúru obyvateľstva. Úmrtie je pritom neodvratiteľnou udalosťou, ktorú podstúpi každá osoba. Ide pritom o biosociálny proces, ktorý je značne zotrvačný, a preto k jeho zmene dochádza za normálnych podmienok len v dlhšom časovom horizonte. Kučera³⁰⁰ v tomto smere uvádza, že v podstate od narodenia na každého jednotlivca vplýva celý rad vnútorných a vonkajších faktorov, ktorých vplyv na organizmus sa časom akumuluje. To sa spolu s odlišnými rizikami úmrtia a individuálnou starostlivosťou o svoje zdravie následne premieta na hodnotách pravdepodobnosti prežitia a v syntetickej podobe na strednej dĺžke života. Dá sa preto povedať, že intenzita a charakter procesu úmrtnosti sú podmienené predchádzajúcim vývojom a kumuláciou určitého generačného zaťaženia, ktorého vplyv nie je možné eliminovať v priebehu krátkého času.

Počet zomretých mal na Slovensku od konca 19. storočia klesajúci trend. Kým na začiatku 80. rokov ročne zomieralo priemerne 95 tis. osôb, na začiatku 20. storočia to už bolo len približne 75 tis. Pozitívny trend však pokračoval aj v ďalších rokoch a po odznení nepriaznivého obdobia prvej svetovej vojny (s dočasným miernym zvýšením úmrtnosti) sa počet zomretých priblížil k hranici 60 tis. osôb. Na začiatku 30. rokov to už bolo len približne 55 tis., a do roku 1937 počet zomretých klesol pod hranicu 50. tis. V nasledujúcom období došlo k pomerne značnému nárastu, ktorý vyvrcholil v roku 1942, kedy na celom území Slovenska (aj so zabraným pohraničím) zomrelo takmer 56 tis. osôb. Medziročný pokles v roku 1943 na necelých 51 tis. osôb, rýchlo vystriedal ďalší dramatický nárast v rokoch 1944 a 1945. Na konci sledovaného obdobia v roku 1945 na Slovensku zomrelo viac ako 67,5 tis. osôb.

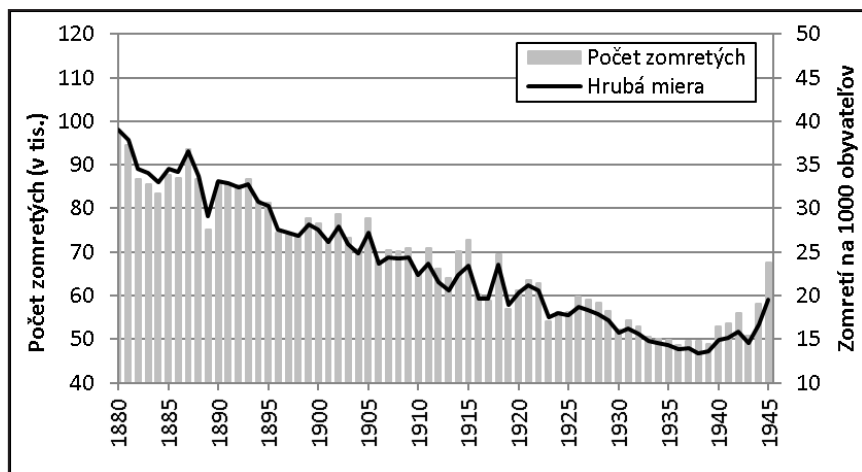
Keďže počet zomretých v jednotlivých rokoch je v podstate výsledkom intenzity a vekového rozloženia procesu úmrtnosti, je ovplyvnený viacerými faktormi. K nim jednoznačne môžeme zaradiť počet obyvateľov, vekovú štruktúru, samotnú intenzitu úmrtnosti, epidemiologickú situáciu a pod. Vzhľadom na vstupné údaje, ktorými sme disponovali, sú pri vysvetľovaní vyššie uvedeného však naše možnosti značne obmedzené. Preto nebolo možné využiť viaceré na tieto účely v podstate štandardne používané analytické nástroje. Okrem toho pripomíname čitateľovi obmedzenia súvisiace s exponovanou

³⁰⁰ KUČERA, Milan. Populace České republiky 1918-1991. In: *ACTA DEMOGRAPHICA* XII., Česká demografická společnost. Sociologický ústav AV ČR, Praha, 1994.

populáciou, na ktorú sa získané výsledky budú vzťahovať. Pre celé územie Slovenska (vrátane pohraničia) disponujeme len základným údajom o počte zomretých a počte obyvateľov za obdobie rokov 1938 – 1945, z ktorých bola následne konštruovaná hrubá miera úmrtnosti (pozri graf 18). Ďalej sme disponovali počtom zomretých detí do prvého roku života, do 28 dní a počtom živonarodených, takže bolo možné počítať úroveň dojčenskej a novorodeneckej resp. ponovorodeneckej úmrtnosti.

Rovnako ako počet zomretých, aj hodnota hrubej miery úmrtnosti mala na Slovensku dlhodobý klesajúci trend. Z viac ako 35 ‰ sa do začiatku 20. storočia trvalo dostala pod hranicu 30 ‰. Po prvej svetovej vojne sa pohybovala na hranici 20 ‰ a do roku 1937 klesla dokonca na úroveň 14 zomretých na 1000 obyvateľov. Aj nasledujúci vývoj prebiehal v súlade s vyššie spomínaným vývojom počtu zomretých. Keďže do roku 1942 sa úmrtnosť mierne zhoršovala, hrubá miera dosiahla hodnotu približne 16 ‰. V roku 1943 došlo k poklesu pod hranicu 15 ‰, aby sme v posledných dvoch rokoch boli svedkami značného nárastu až nad úroveň 19 ‰.³⁰¹

Graf 18: Vývoj počtu zomretých a hrubej miery úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1880 – 1945³⁰²

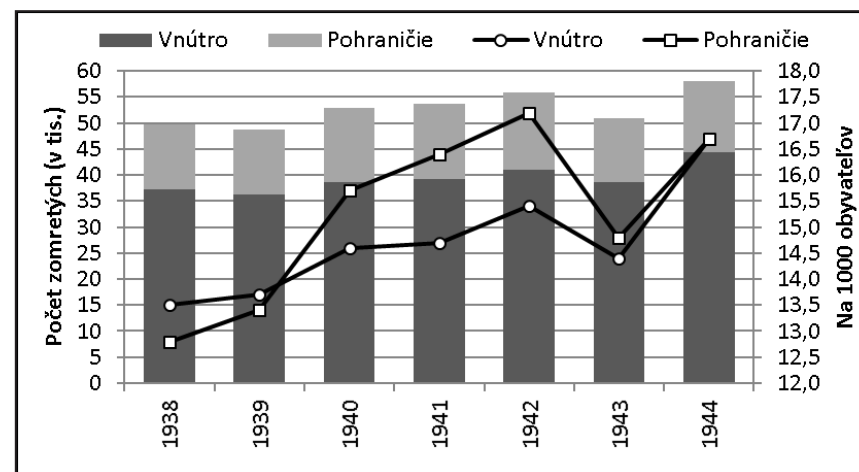
Zvyšovanie hrubej miery úmrtnosti v rokoch 1938 – 1942 môžeme sledovať nielen na území Slovenskej republiky (tzv. vnútrozemie), ale aj v oddelených pohraničných oblastiach. Je pritom zaujímavé, že kým na konci 30. rokov

³⁰¹ Na tejto úrovni bolo Slovensko naposledy v prvej polovici 20. rokov.

³⁰² Zostavené z údajov publikovaných v Demografická príručka...1996, c. d., s. 165-166.

mierne horšie úmrtnostné pomery malo vnútrozemie Slovenska, po roku 1939 došlo k obráteniu a vyššou intenzitou úmrtnosti meranou hrubou mierou sa vyznačovala populácia odtrhnutých oblastí. Príčinou bolo jednoznačne dynamickejšie zhoršovanie úmrtnostných pomerov, a to až do roku 1942, keď rozdiely vyvrcholili. V posledných dvoch rokoch, za ktoré máme údaje k dispozícii, sa však sledované rozdiely výrazne zmenšili a v roku 1944 dokonca došlo k vyrovnaniu hodnôt hrubej miery úmrtnosti. Bez hlbšej regionálnej zameranej analýzy úmrtnosti a epidemiologickej situácie v týchto dvoch celkoch však nie sme schopní jednoznačne odpovedať na príčiny tohto vývoja.

Graf 19: Vývoj počtu zomretých a hrubej miery úmrtnosti vo vnútrozemí a v pohraničí Slovenska v rokoch 1938 – 1944³⁰³

Analýza regionálnej úrovne úmrtnosti v medzivojnovom období ukázala, že na Slovensku dlhodobo existovali oblasti s horšími úmrtnostnými charakteristikami a súčasne tiež regióny, ktorých hodnoty hrubej miery dosahovali podpriemernú úroveň.³⁰⁴ Do prvej skupiny môžeme zaradiť predovšetkým okresy na severe Slovenska (Orava, Kysuce), oblasť severného Spiša či severovýchodného Zemplína. Naopak najlepšia situácia bola na juhu Slovenska v regióne Tekova, Hontu a Novohradu.³⁰⁵

Intenzitu úmrtnosti meranú hrubou mierou v okresoch Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1942 znázorňuje kartogram 6. Vyššiu úmrtnosť si čiastočne

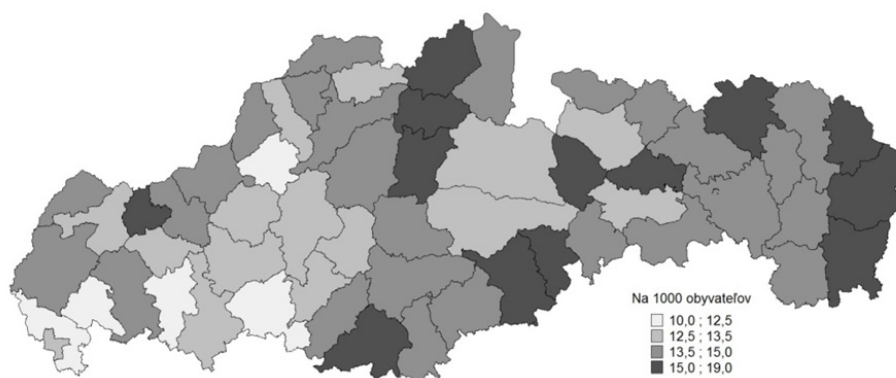
³⁰³ Zostavené z údajov v SRB, Vladimír. Pohyb...1938-1944, c. d., s. 86-88.

³⁰⁴ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Vývoj úmrtnosti..., c. d., s. 20-26.

³⁰⁵ Tamže.

zachovali okresy Námestovo, Dolný Kubín a Ružomberok na severe Slovenska. Do skupiny okresov s viac ako 15 zomretými na 1000 obyvateľov patrili v tomto období však predovšetkým východoslovenské celky s centrami v Poprade, Levoči, Bardejove, Medzilaborciach, Humennom a Michalovciach. Podobnú úroveň úmrtnosti nachádzame tiež v niektorých okresoch (Revúca, Hnúšťa, Krupina) na juhu Slovenska, a tiež okrese Myjava na západnom Slovensku. Naopak najnižšiu úmrtnosť môžeme na základe dostupných údajov identifikovať v páse okresov od Bratislavy, Bratislavy vidiek, Modru, Hlohovec až po okres Ilava, Prievidza, Kremnica, Nová Baňa a Zlaté Moravce. Nižšou úmrtnosťou sa tiež vyznačovali niektoré celky (Liptovský Mikuláš, Brezno a Kežmarok) v podtatranskej oblasti.

Kartogram 6: Hrubá miera úmrtnosti v okresoch Slovenska, 1939 – 1942³⁰⁶

Podobne, ako v prípade regionálnej analýzy pôrodnosti, si dovoľíme čitateľa upozorniť, aby vyššie uvedené rozdiely nepreceňoval, interpretoval ich s najvyššou opatrnosťou, pretože vzhľadom na pomerne krátky časový úsek môžu byť získané výsledky do určitej miery zaťažené určitou štatistickou chybou. Navyše je potrebné mať na zreteli, že ukazovateľ hrubej miery úmrtnosti nezohľadňuje vplyv rozdielnej vekovej štruktúry miestnych populácií. Na druhej strane však použitie hrubých mier bolo jediným možným východiskom, ako analyzovať proces úmrtnosti na nižšej ako národnej úrovni na konci 30. a začiatku 40. rokov 20. storočia na Slovensku.

³⁰⁶ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistických správach* 1/1942, s. 4-5; *Štatistických správach* 4/1942 s. 60 a v *Štatistických správach* 3/1943, s. 28.

IV.4.1 Dojčenská úmrtnosť

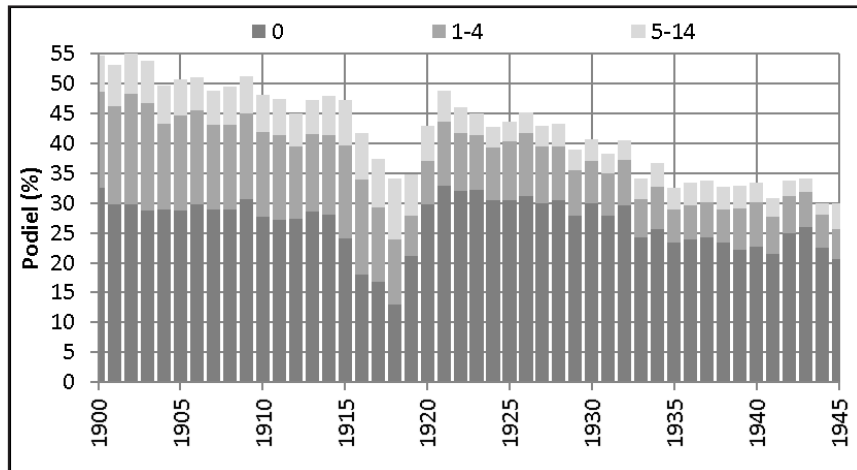
Úmrtnosť najmenších detí patrí medzi dôležité ukazovatele socioekonomickej vyspelosti jednotlivých krajín. Keďže dojčenská a detská úmrtnosť dlhodobo zohrávali kľúčovú úlohu v procese úmrtnosti, ich prípadný pokles významnou mierou prispieval k predlžovaniu strednej dĺžky života pri narodení.

Slovensko sa spolu s ďalšími krajinami východnej a juhovýchodnej Európy radilo v medzivojnovom období k populáciám s pomerne vysokou intenzitou úmrtnosti detí v prvom roku života a tiež nepriaznivou detskou úmrtnosťou. Veľký vplyv týchto dvoch zložiek úmrtnosti môžeme vidieť už pri pohľade na podiel úmrtí detí a dojčiat z celkového počtu zomretých. Na začiatku 20. storočia predstavovali zomreté deti do 1. roka života približne 30 % a deti vo veku 1 – 4 roky ďalších 16 – 18 %. Celkovo detská zložka tvorila približne polovicu zo všetkých zomretých. So zlepšovaním dojčenskej a detskej úmrtnosti postupne dochádzalo k poklesu váhy týchto zložiek z celkovej úmrtnosti. Ak budeme abstrahovať od špecifického obdobia prvej svetovej vojny, keď sa z logických dôvodov zvýšil podiel zomretých v produktívnom veku, v druhej polovici 30. rokov zomretí v detskom veku tvorili ešte stále viac ako jednu tretinu. Hlavným faktorom poklesu bolo predovšetkým zníženie zastúpenia úmrtí detí vo veku 1 – 4 roky. Vysokú váhu si úmrtia v dojčenskom a detskom veku zachovali aj v rokoch 1938 – 1945. Podiel zomretých do jedného roka života mal až do roku 1942 mierne klesajúcu tendenciu, keď z pôvodných viac ako 23 % (v roku 1938) sa znížil až na 21,5 %. V ďalšom období vidíme opačný trend a váha úmrtí dojčiat sa zvýšila až na hranicu 26 % (rok 1943). V posledných dvoch rokoch sledovaného obdobia opäť dochádza k poklesu a v roku 1945 už len približne každé piate úmrtie predstavovalo zomreté dieťa do jedného roka. Výsledky za roky 1944 a 1945 je však potrebné brať v spojitosti s danou situáciou na Slovensku. Vojnové operácie počas SNP a následný prechod frontu zvýšili počet úmrtí predovšetkým u dospelých osôb. Potvrdil to aj vývoj po roku 1945, keď podiel zomretých dojčiat z celkového počtu zomretých sa opäť zvýšil na hodnoty pozorované do roku 1943.

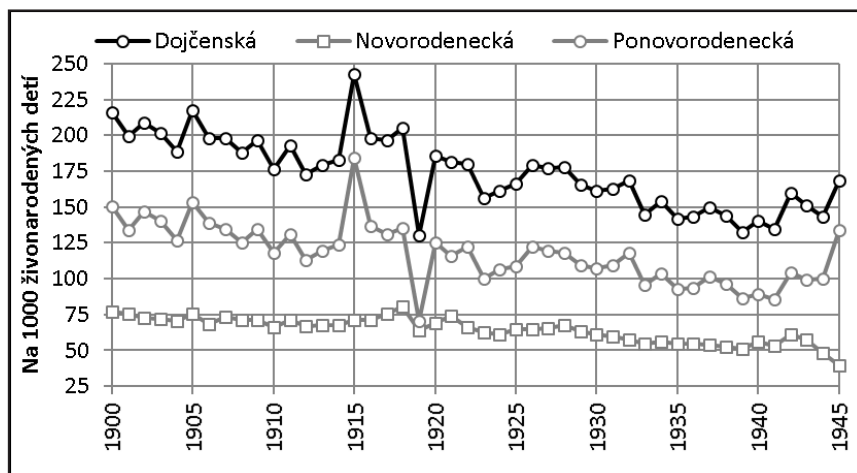
Najčastejšie používaný ukazovateľ pri hodnotení úmrtnosti detí do jedného roka života predstavuje kvocient dojčenskej úmrtnosti. Vo svojej najjednoduchšej podobe vyjadruje počet zomretých dojčiat na 1000 živonarodených detí daného roku. Aj keď v medzivojnovom období došlo k určitému poklesu dojčenskej úmrtnosti (z viac ako 180 ‰ na približne 150 ‰), naďalej išlo o veľmi nepriaznivú situáciu. Tá sa výraznejšie nezmenila ani v rokoch 1938 – 1945, aj keď na začiatku sledovaného obdobia (do roku 1941) došlo k miernemu poklesu až na úroveň

133 – 135 ‰. Už v rokoch 1942 a 1943 na 1000 živonarodených detí pripadalo viac ako 150 zomretých dojčiat. Nasledujúci mierny pokles vystriedal výrazný nárast v nepriaznivých podmienkach roku 1945, keď dojčenská úmrtnosť dosiahla takmer 169 ‰ a priblížila sa tak hodnotám z druhej polovice 20. rokov.

Graf 20: Podiel zomretých v detskom veku z celkového počtu zomretých na Slovensku v rokoch 1900 – 1945³⁰⁷

Graf 21: Vývoj dojčenskej, novorodeneckej a ponovorodeneckej úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1900 – 1945³⁰⁸

³⁰⁷ Výpočty autorov z údajov v ref. 8, 9, 11, 12, 15, 17, 18

³⁰⁸ Tamže.

Tab. 8: Dojčenská úmrtnosť vo vybraných štátoch (a územiach) Európy v rokoch 1938-1945³⁰⁹

Krajina	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Island	28	37	36	33	52	30	39	34
Holandsko	37	34	39	44	40	40	46	80
Nórsko	37	37	39	43	36	35	37	36
Švédsko	43	40	39	37	29	29	31	30
Švajčiarsko	43	43	46	41	38	40	42	41
Lichtenštajnsko	52	39	53	56	63	53	61	53
Veľká Británia	56	54	61	63	53	52	48	49
Dánsko	59	58	50	55	47	45	48	48
Nemecko	60	72	64	.	.	.	.	.
Britská zóna	57	58	63	62	68	.	.	.
Francúzska zóna	.	61	.	62	55	76	78	142
USA zóna	73	76	78	75	82	94	108	166
Francúzsko	66	64	91	73	71	75	78	108
Írsko	67	66	66	74	69	83	79	71
Fínsko	68	70	88	59	67	50	69	63
Rakúsko	80	73	74	70	74	79	88	162
Belgicko	81	82	93	92	84	75	83	100
Luxembursko	82	69	66	83	78	65	86	120
Česko	93	83	83	86	90	92	95	123
Grécko	99	118	101	.	.	.	.	.
Taliansko	106	97	103	115	112	113	102	98
Španielsko	124	140	114	149	109	104	98	90
Maďarsko	131	121	130	116	133	116	.	169
Portugalsko	137	120	126	151	131	133	122	115
Poľsko	140	.	.	.	.	.	.	.
Juhoslávia	140	132	.	.	.	.	.	.
Slovensko	144	133	140	135	160	151	143	168
Bulharsko	144	139	136	125	131	130	121	145
Rumunsko	183	176	188	166	178	184	162	188

Pozn.: (.) údaj nebol dostupný

O tom, že dojčenská úmrtnosť na Slovensku bola v sledovanom období stále veľmi vysoká, svedčí aj nasledujúce porovnanie s niektorými európskymi

³⁰⁹ Year-book of League of Nations 1941 – 1942, c. d., s. 40-41.

štátmi. Podľa údajov Ročenky Ligy národov³¹⁰ a OSN v Demographic Yearbook³¹¹ najnižšiu úmrtnosť detí do jedného roku života dosahovali predovšetkým niektoré populácie severnej a západnej Európy (napr. Island, Holandsko, Nórsko, Švédsko, Švajčiarsko, Veľká Británia, Dánsko a pod.). V porovnaní s nimi bola dojčenská úmrtnosť na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 približne troj- až štvornásobne vyššia. Vo väčšine štátov, na ktorých prebiehali vojnové operácie, došlo k jej výraznému nárastu. Nepriaznivú úroveň úmrtnosti detí do prvého roku života nachádzame tiež v niektorých krajinách Stredomoria (Španielsko, Taliansko a Portugalsko) a strednej Európy (Maďarsko, Poľsko, Česko). Ešte horšia situácia ako na Slovensku panovala na Balkáne (najmä v Rumunsku).

Intenzita dojčenskej úmrtnosti nie je v prvom roku života rozložená rovnomerne, ale najvyššie riziko úmrtia hrozí novonarodeným deťom v prvých dňoch a potom s rastúcim vekom sa znižuje. V súlade s tým je potrebné pracovať s niektorými jemnejšími indikátormi, ktoré rozdeľujú prvý rok života na kratšie úseky a umožňujú hlbšie analyzovať dôvody vyššej intenzity dojčenskej úmrtnosti. K najčastejšie používaným patrí kvocient novorodeneckej a ponovorodeneckej úmrtnosti. Prvý hodnotí úmrtnosť detí do 28. dňa života a druhý umožňuje analyzovať úmrtnostné pomery starších dojčiat (od 28. dňa do 1. roku života). Okrem toho, že tieto indikátory hovoria o štruktúre a intenzite úmrtnosti v prvom roku života, nepriamo poukazujú aj na dominantné kategórie príčin smrti. Vo všeobecnosti platí, že úmrtnosť v novorodeneckom veku je z veľkej miery zapríčinená vrozenými príčinami, kým u starších dojčiat je to skôr pôsobenie celej škály vonkajších faktorov. Kým medzi biologické faktory patria najmä vek matky, poradie dieťaťa, dĺžka tehotenstva, pôrodná hmotnosť, genetické predispozície, do druhej skupiny môžeme zaradiť predovšetkým hospodársku úroveň, dostupnosť a kvalitu lekárskej starostlivosti, mieru a stupeň informovanosti, s čím súvisí tiež prevalencia výskytu rizikového správania (napr. fajčenie, požívanie alkoholických nápojov, výskyt infekcií a tiež ťažká manuálna práca počas tehotenstva a dojčenia). Okrem toho dôležitým faktorom je tiež dĺžka a frekvencia dojčenia. Práve ten spolu s niektorými sociálnymi a ekonomickými podmienkami označil v medzivojnovom období Alojz Chura³¹² za hlavné príčiny vysokej dojčenskej úmrtnosti na Slovensku. Do určitej miery to potvrdzujú aj empirické údaje, ktoré nielen pre obdobie 30. rokov, ale aj prvej polovice 40. rokov poukazujú na pomerne vysokú intenzitu ponovorodeneckej

úmrtnosti. Navyše je zjavné, že so zhoršujúcou sa situáciou na Slovensku, a to predovšetkým v spojitosti s vojnovými operáciami v rokoch 1944 a 1945, sa váha ponovorodeneckej úmrtnosti ešte zvýraznila. Na 1000 živonarodených detí preto v rokoch 1938 – 1943 pripadalo približne 51 – 61 detí zomretých vo veku do 28. dňa života a 81 – 98 vo veku od 28. dňa do prvého roku. V posledných dvoch rokoch sledovaného obdobia sme svedkami poklesu novorodeneckej úmrtnosti na 48 ‰ (1944) a necelých 40 ‰ (1945) a výrazného nárastu ponovorodeneckej úmrtnosti na 95 ‰ resp. takmer 129 ‰. Ak sa pozrieme na podiel zomretých starších dojčiat, zistíme, že z celkového počtu úmrtí do jedného roku života predstavovali v rokoch 1938 – 1943 približne 60 – 64 %, no v roku 1944 sa ich váha zvýšila na takmer 67 % a v roku 1945 už predstavovali viac ako tri štvrtiny z celkového počtu zomretých dojčiat (76 %).

Informácie o príčinách smrti detí do prvého roku života nám poskytlo len Pramenné dielo z roku 1945.³¹³ Hlavnú skupinu príčin smrti detí do prvého roku života predstavovala kategória označená v medzinárodnej klasifikácii chorôb ako zvláštne choroby dojčenského veku. Z celkového počtu zomretých dojčiat do tejto skupiny bolo zaradených takmer 38 % úmrtí. Dominantné postavenie pritom mala vrozená slabosť donosených detí a až s veľkým odstupom za ňou nasledovalo predčasné narodenie. Druhou najvýznamnejšou skupinou príčin smrti dojčiat boli choroby tráviacich ústrojov (viac ako 23 %), kde hlavnú úlohu zohrávala hnačka a črevný katar u detí do 2 rokov. Len o niečo nižšiu váhu nachádzame v skupine príčin smrti označených ako choroby dýchacích ústrojov (22,5 %). V tomto prípade bol najčastejšie uvádzaný zápal pľúc. Poslednou významnejšou skupinou boli choroby nákazlivé a cudzopasné, ktoré predstavovali niečo viac ako 7 % z celkového počtu zomretých v prvom roku života. Najväčšiu váhu z nich mali predovšetkým čierny kašeľ, záškrt a čiastočne tiež tuberkulóza a chrípka. Celkovo tieto štyri skupiny príčin smrti pokrývali viac ako 90 % všetkých úmrtí detí do prvého roku života.

Rozdiely v intenzite dojčenskej úmrtnosti medzi jednotlivými populáciami, prípadne v rámci nich môžu byť pomerne dôležitým ukazovateľom sociálnych nerovností v dôsledku pôsobenia rozličných príčin. Nedostatočný prístup určitých skupín obyvateľstva k zdravotnej starostlivosti, k primeraným životným podmienkam, k informáciám týkajúcich sa rôznych aspektov života detí v prvom roku života a s tým súvisiace rozdiely v ekonomickom a sociálnom postavení, môžu vplývať na vznik pomerne značných disproporcií v úrovni dojčenskej úmrtnosti. Vo všeobecnosti sa pritom ukazuje, že samotná úmrtnosť v prvom roku života sa môže líšiť podľa pohlavia dieťaťa, rodinného stavu matky, úrovne jej vzdelania, ekonomického a spoločenského postavenia, veku matky, poradia

³¹⁰ Year-book of League of Nations 1941 – 1942, c. d., s. 40-41

³¹¹ Demographic Yearbook 1948, c. d., s. 406

³¹² CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol: *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939, s. 881 a. n.

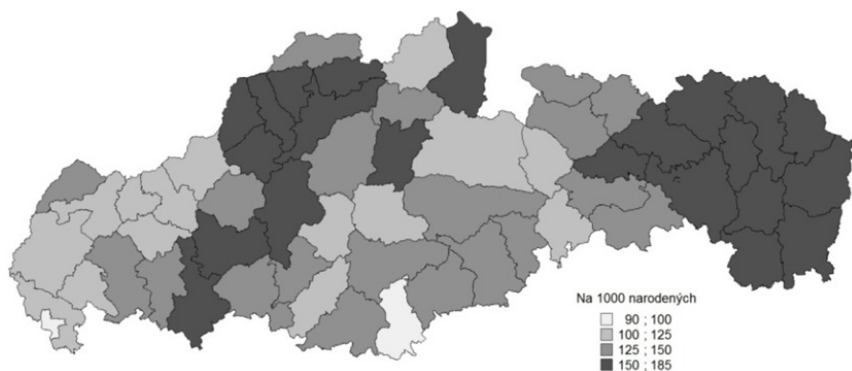
³¹³ Pohyb...1945 – 1948, c. d., s. 170-188.

narodeného dieťaťa a pod. Dostupné údaje pre roky 1938 – 1945 nám umožnili sledovať len niektoré z vyššie uvedených znakov.

Prvý pohľad na rozdiely v intenzite doječenskej úmrtnosti ponúka jej rozloženie podľa pohlavia živonarodeného dieťaťa. Údaje za roky 1939 – 1942 a 1945 potvrdzujú, že chlapci boli na Slovensku vystavení vyššiemu riziku úmrtia, ako tomu bolo u dievčat. Priemerná úroveň doječenskej úmrtnosti za roky 1939 – 1942 sa u chlapcov pohybovala na hodnote 154 ‰, kým na 1000 živonarodených dievčat pripadalo necelých 128 zomretých dočiat.

Pravdepodobnosť prežitia prvého roku života úzko súvisela aj s legitimitou narodeného dieťaťa. Zhoršenie životnej situácie slobodnej matky bez partnera, ktorý by sa o dieťa i matku postaral, spolu s prevládajúcim negatívnym pohľadom spoločnosti na slobodné materstvo významnou mierou znižovali šance dočiatťa na prežitie prvého roku života. Ako ukázali naše zistenia z obdobia rokov 1939 – 1942 a za rok 1945, uvedená situácia sa nezmenila ani počas existencie Slovenskej republiky. Doječenská úmrtnosť detí narodených mimo manželstva sa v priemere za roky 1939 – 1942 pohybovala na úrovni takmer 204 ‰, kým u detí narodených v manželstve dosahovala „len“ niečo viac ako 136 ‰.

Kartogram 7: Doječenská úmrtnosť v okresoch Slovenska, 1939 – 1942, (v ‰)³¹⁴

Regionálne rozdiely v sociálnych, ekonomických, zdravotníckych, hygienických, demografických a kultúrnych podmienkach postupne podmienili vznik pomerne výrazných diferenciácií nielen v celkovej úmrtnosti, ale aj úmrtnosti najmladších detí. Údaje z medzivojnového obdobia hovoria predovšetkým o vyššej doječenskej úmrtnosti v oblasti Považia a Kysúc, ku ktorým sa pripojila oblasť západného Tekova, severnej a strednej Oravy, ale tiež južná a východná časť Nitry a niektoré

³¹⁴ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistických správach* 4/1942, s. 63-65.

regióny východného Slovenska.³¹⁵ Zaujímavou je tiež skutočnosť, že Pavel Vereš vyššiu doječenskú úmrtnosť v Trenčianskej a Nitrianskej župe našiel už v prvej dekáde 20. storočia, kým v oblastiach juhu stredného Slovenska bola intenzita úmrtnosti detí do prvého roku života najnižšia.³¹⁶

Z kartogramu 7 je zrejmé, že vyššie riziko úmrtia dočiat dosahovali jednak oblasti Považia s Kysucami (okresy Ilava, Púchov, Považská Bystrica, Žilina, Veľká Bytča a Kysucké Nové Mesto, ku ktorým sa od juhu pripájala Prievidza a okres Topoľčany s Nitrou) a najmä hlavnou oblasťou s vysokou úrovňou doječenskej úmrtnosti bol súvislý priestor okresov východného Slovenska. V páse okresov od Sabinova, Levoče a Prešova až po najvýchodnejšie regióny intenzita úmrtnosti detí do prvého roku života v rokoch 1939-1942 prekračovala hranicu 150 ‰. Okrem týchto dvoch oblastí ešte nad touto úrovňou nachádzame doječenskú úmrtnosť v okrese Ružomberok a Trstená.

Najnižšie riziko úmrtia detí v prvom roku života nachádzame v mestskom okrese Bratislavy a v okrese Modrý Kameň. V nich sa priemerná hodnota doječenskej úmrtnosti v rokoch 1939 – 1942 pohybovala pod hranicou 100 ‰. Nižšiu úmrtnosť najmenších detí nachádzame aj v relatívne súvislom priestore okresov tiahnucich sa od Trenčína, cez Nové Mesto nad Váhom, Myjavu, Piešťany, Senicu, Malacky, Modru až po vidiecky okres Bratislavy na západe Slovenska, ako aj v niektorých okresoch stredného Slovenska (Banská Bystrica, Kremnica, Banská Štiavnica, Liptovský Mikuláš, Poprad, Dobšiná a na severe v okrese Námestovo). Naopak najhoršie šance na prežitie detí mali dočiatá na východe Slovenska a vo viacerých okresoch Považia, kde z 1000 živonarodených v priemere rokov 1938 – 1942 do jedného roku života zomieralo viac ako 150 detí.

Vzhľadom na uvedený priestorový obraz je zrejmé, že aj na konci 30. a v prvej polovici 40. rokov existoval medzi pôrodnosťou a doječenskou úmrtnosťou relatívne úzky vzťah. Na túto skutočnosť už na začiatku 20. storočia poukázal Pavel Vereš³¹⁷ a v medzivojnovom období ju potvrdila aj naša analýza.³¹⁸ Platilo pritom, že kde zmeny v charaktere reprodukcie začali najskôr (juh stredného Slovenska), resp. sa následne rýchlo presadili (napr. oblasť Bratislavy a okolia), bola aj intenzita doječenskej úmrtnosti nižšia ako v regiónoch s vyššou pôrodnosťou a plodnosťou (sever a východ Slovenska).

³¹⁵ K tejto problematike pozri bližšie ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Vývoj úmrtnosti..., c. d., s. 45-49.

³¹⁶ VEREŠ Pavel. Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku v letech 1900-1912. In: *Historická demografie*, 9/1985, s. 175-183.

³¹⁷ VEREŠ, Pavel. Vývoj kojenecké..., c. d., s. 175-183.

³¹⁸ ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Vývoj úmrtnosti..., c. d., s. 46.

IV.4.2 Stredná dĺžka života

Komplexný nástroj na hodnotenie intenzity a rozloženia úmrtnosti podľa veku a pohlavia poskytuje demografický model úmrtnostných tabuliek. Z nich syntetizujúcu informáciu o úrovni procesu úmrtnosti podáva stredná dĺžka života a najmä stredná dĺžka života pri narodení. Jej hodnota hovorí, koľko rokov potenciálne by sa pri zachovaní intenzity a charakteru úmrtnosti z daného roku malo šancu v priemere dožiť práve narodené dieťa. Vzhľadom na gendrový aspekt úmrtnosti sú tabuľky počítané zvlášť pre mužskú a zvlášť pre ženskú populáciu.

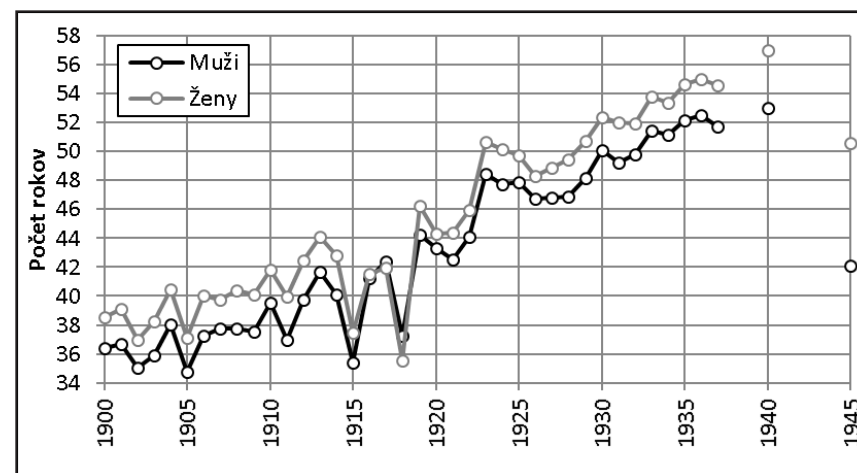
Populácia Slovenska dlhodobo v európskom priestore patrila ku krajinám s relatívne nízkou strednou dĺžkou života pri narodení, aj keď od druhej polovice 19. storočia dochádzalo jednoznačne k postupnému zlepšovaniu úmrtnostných pomerov. Podľa údajov pre začiatok 20. storočia sa potenciálny počet rokov života na Slovensku pohyboval na úrovni 36,4 roku pre mužov a 38,6 roku pre ženy. Do začiatku 1. svetovej vojny stredná dĺžka života vzrástla u mužov na takmer 41,7 roka a niečo viac ako 44 rokov u žien. Nepriaznivé životné podmienky, priame ohrozenie časti východného Slovenska vojnovými operáciami priniesli výrazný medziročný prepád, ktorý sa opakoval na sklonku vojny v dôsledku veľkej epidémie španielskej chrípky (rok 1918). Od tohto momentu dochádza k zrýchleniu znižovania úmrtnosti a dĺžka života na Slovensku sa kontinuálne zvyšuje. Podľa údajov z roku 1937 by sa pri zachovaní úmrtnostných pomerov mal šancu priemerný muž dožiť takmer 52 rokov a žena dokonca niečo viac ako 54,5 roka. Pre obdobie konca 30. a prvej polovice 40. rokov bola vzhľadom na dostupné údaje zostavená úmrtnostná tabuľka za priemer rokov 1939 – 1941 pre populáciu Slovenskej republiky bez zabraných pohraničných oblastí a a zvlášť pre rok 1945 už pre celé územie Slovenska. Pre zostávajúce roky 1942 – 1944 však neboli potrebné údaje nikdy publikované, a preto nebolo možné predmetnú tabuľku zostaviť.

Podľa získaných výsledkov a predpokladu, že rozdiel v strednej dĺžke života pri narodení pre oklieštenú Slovenskú republiku a celé medzivojnové územie Slovenska by nebol signifikantný, sa hodnota strednej dĺžky života ďalej zvyšovala. U mužov v priemere rokov 1939 – 1941 dosiahla už viac ako 53 rokov a u dievčat to bolo viac ako 57 rokov. Rok 1945 je vzhľadom na špecifickú situáciu končiaceho vojnového konfliktu na území celého Slovenska špecifický. Zhoršenie úmrtnostných pomerov sa premietlo do dramatického poklesu strednej dĺžky života, a to u mužov približne o 11 a u žien o 7 rokov. Stredná

dĺžka života pri narodení tak dosiahla v mužskej populácii len približne 42 rokov a v ženskej 50,5 roka.

Výrazný vplyv vojnového stavu a s ňou súvisiacich strát na živote potvrdila aj nižšie diskutovaná štruktúra zomretých podľa príčin smrti, keďže primárnu úlohu na dramatickom náraste počtu zomretých tvorili úmrtia civilných a vojenských osôb pri vojenských operáciách. Ako ukázal ďalší vývoj, tento efekt však bol samozrejme len dočasný a v ďalšom povojnovom období sa Slovensko vrátilo ku klesajúcemu trendu intenzity úmrtnosti.

Graf 22: Vývoj strednej dĺžky života pri narodení mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900 – 1945³¹⁹

Veľmi dôležitou pre naše účely je aj zasadenie úmrtnostných pomerov Slovenska do širšieho európskeho kontextu. Podrobne je možné hodnoty a v mnohých prípadoch aj vývoj strednej dĺžky života pri narodení sledovať v nasledujúcej tabuľke 8. Aj keď za Slovensko nedisponujeme ucelenou časovou radou, je zrejmé, že tak ako v prípade hrubých mier a dojčenskej úmrtnosti, aj hodnoty strednej dĺžky života jednoznačne rámcujú slovenskú populáciu do pozície krajiny so značne nepriaznivou úrovňou úmrtnosti. Najvyššiu strednú dĺžku života mali pred sebou práve narodení chlapci a dievčatá na severe (Nórsko, Švédsko, Dánsko, Island) a tiež v niektorých štátoch západnej Európy (Holandsko, Švajčiarsko). Na opačnej strane stáli predovšetkým krajiny

³¹⁹ Výpočty autorov z údajov v ref. 8, 9, 11, 12, 15, 17, 18

Stredomoria (Španielsko, Portugalsko) a Slovensko.³²⁰ Oproti demograficky najvyspelejším štátom Európy zaostávali o približne 15 rokov u oboch pohlaví. Údaje z tabuľky 8 tiež poukazujú na skutočnosť, že Slovensko nebolo jedinou krajinou v Európe, v ktorej sa vojenské operácie podpísali pod úroveň strednej dĺžky života pri narodení (pozri napr. Holandsko, Taliansko, Francúzsko, Fínsko).

Zaujímavým aspektom úmrtnostných pomerov na Slovensku, ktorý môžeme identifikovať aj prostredníctvom dostupných údajov v rokoch 1939 – 1941 a 1945, je paradox strednej dĺžky života. Potvrďuje tak značný efekt nepriaznivej úrovne dojčenskej úmrtnosti na celkovú intenzitu úmrtnosti u oboch pohlaví. Znamená to, že deti, ktoré prežili vysoko rizikové obdobie prvého roku života, mali v presnom veku 1 rok o niekoľko rokov dlhšiu strednú dĺžku života ako novorodenci. Napríklad u mužov a žien v roku 1945 sa hodnota paradoxu pohybovala na úrovni niečo viac ako 8 rokov, o ktoré sa im v priemere predĺžil život, ak sa dožili svojich prvých narodenín.

Tab. 9: Stredná dĺžka života pri narodení v niektorých európskych populáciách, 1938-1945³²¹

Krajina	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Muži								
Holandsko	66,5	66,9	63,6	63,8	64,1	62,7	59,1	50,6
Nórsko	65,2	65,6	63,2	63,3	62,9	63,3	63,1	66,0
Švédsko	64,0	65,1	65,4	65,8	67,6	67,3	66,2	67,2
Dánsko	63,9	64,7	65,3	64,9	66,1	66,4	65,4	65,0
Island	62,0	63,9	62,9	59,5	62,3	63,8	64,5	65,8
Švajčiarsko	62,0	61,9	61,4	62,8	63,4	63,5	62,6	63,3
Veľká Británia	61,0	61,4	58,2	58,1	60,7	60,7	61,4	62,8
Belgicko	57,9	57,8	51,8	56,1	56,5	57,8	53,5	55,6
Česko	56,5	56,7	57,1	56,7	55,9	56,8	56,9	51,0
Francúzsko	55,9	56,6	52,5	53,7	54,5	54,7	48,4	53,7
Taliansko	54,7	56,2	54,9	51,3	47,9	43,6	48,0	51,3
Maďarsko				54,9				
Fínsko	54,7	50,0	38,6	37,1	47,4	51,1	39,5	53,3
Slovensko	51,7*		53,3**					42,0
Španielsko	43,4	43,1	44,7	43,4	49,5	52,1	53,3	55,0
Portugalsko			49,1	45,9	47,7	48,7	49,6	51,1
Ženy								
Nórsko	69,0	69,0	68,6	68,3	68,6	69,1	68,7	70,5
Island	68,3	68,0	68,7	67,1	66,0	66,7	69,0	69,2
Holandsko	68,2	68,6	67,3	66,9	67,6	66,2	63,6	61,1
Švédsko	67,1	67,7	68,1	68,3	70,4	70,1	69,3	69,5
Dánsko	66,1	66,9	67,2	67,1	68,2	68,4	67,4	67,2
Švajčiarsko	65,6	66,1	65,7	67,0	67,8	68,0	67,0	67,4
Veľká Británia	65,4	65,8	63,5	64,2	66,8	66,6	67,6	68,3
Belgicko	62,5	62,3	60,7	61,9	62,0	63,0	60,7	61,3
Francúzsko	62,0	62,6	58,9	61,4	61,8	61,8	59,6	60,3
Česko	60,8	60,5	61,3	60,7	60,2	60,3	61,0	59,0
Fínsko	59,8	59,8	57,9	60,8	61,5	61,9	59,2	61,1
Taliansko	57,5	59,0	59,0	58,2	57,6	56,2	57,3	58,6
Maďarsko				58,2				
Slovensko	54,6*		57,1**					50,5
Španielsko	52,2	51,8	52,5	51,4	55,6	57,6	59,2	60,6
Portugalsko			53,6	49,9	51,9	53,3	55,0	56,4

* údaj za rok 1937, ** priemer za roky 1939-1941

³²⁰ Pre ďalšie populácie strednej a východnej Európy však údaje o strednej dĺžke života pri narodení v rokoch 1938-1945 neboli dostupné. Môžeme sa však domnievať, vzhľadom na rozdiely, ktoré nachádzame v medzivojnovom období, že ešte horšia situácia ako na Slovensku panovala najmä na Balkáne a v ZSSR.

³²¹ Zostavené podľa údajov z Human Mortality Database, dostupné na <http://www.mortality.org/>; za Slovensko vlastné výpočty z údajov publikovaných v *Štatistických zprávach* 8 – 9/1942, s. 131 a z Pohybu...1945 – 1948, c.d., s. 141-146, údaje za Česko dostupné z http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/oby_cr; údaj za Maďarsko získaný z *Demographic Yearbook 1948*, s. 518.

IV.4.3 Príčiny smrti

V pozadí samotnej intenzity úmrtnosti sa skrývajú zložité vzťahy viacerých navzájom podmienených faktorov rôznej povahy a pôvodu, ktoré sa v čase a priestore významne menia. Jedným z dôležitých aspektov pri analýze procesu úmrtnosti je poznanie príčin smrti. Tie na jednej strane sami ovplyvňujú celkový charakter a intenzitu úmrtnosti a na druhej sú dôležitým (aj keď nepriamym) zdrojom informácií o zdravotnom stave a epidemiologickej situácii v sledovanej populácii.

Dlhodobu hlavnú úlohu v procese úmrtnosti na Slovensku zohrávali ochorenia epidemické, endemické a infekčné (choroby nákazlivé a cudzopasné), pričom v tesnom závese za nimi nasledovali ochorenia tráviacej a dýchacej sústavy. Potvrdila to aj analýza situácie z medzivojnového obdobia.³²² Tá však tiež poukázala na začiatok významných zmien v epidemiologickej situácii. Do popredia sa postupne začali dostávať kardiovaskulárne a nádorové ochorenia, čo je v súlade s teóriou epidemiologickej revolúcie Abdela R. Omrana.³²³

Uvedená teória vysvetľuje a snaží sa zachytiť celý komplex zmien vo vývoji chorobnosti a príčin smrti v histórii ľudstva v závislosti na ich interakcii s demografickými, sociologickými, ekonomickými podmienkami.³²⁴ Epidemiologická revolúcia má paralelu v ostatných transformáciách (demografická, priemyselná, technická, vedecká, informačná, spoločenská a pod.), a preto je potrebné ju chápať ako plne integrovaný proces v rámci globálnej revolúcie modernej doby. Jednou z jej základných téz je postupná premena vzorcov mortality a chorobnosti obyvateľstva, kde do popredia sa na úkor epidemických a infekčných ochorení dostávajú degeneratívne a civilizačné ochorenia.³²⁵

Na konci 30. a v prvej polovici 40. rokov sa situácia na Slovensku v porovnaní s medzivojnovým vývojom výraznejšie nezmenila. Naďalej je možné identifikovať, že dôležitý vplyv na úmrtnosť mali nákazlivé a cudzopasné ochorenia (13 – 15 %). Ak však odhliadneme od neurčito definovanej kategórie staroba (starecká zošlosť, pozri nižšie), najvyšší podiel zomretých pripadal na vrub dýchacej sústavy

³²² Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Vývoj úmrtnosti..., c. d., s. 121-130.

³²³ OMRAN Abdel Rahim: *The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change*. The Milbank Quarterly, Vol. 83, No. 4, 2005, s.731 (dostupné na: <http://www.milbank.org/quarterly/830418omran.pdf>)

³²⁴ Tamže s.732

³²⁵ Tamže, s.736-737

(16 – 19 %). Z civilizačných ochorení išlo predovšetkým o kardiovaskulárne ochorenia (viac ako 11 %). V súvislosti s nimi a pri porovnaní s klasifikáciou príčin smrti platnou od roku 1968 je potrebné ešte jedno upozornenie. V rokoch 1938 – 1945 platila V. revízia medzinárodnej klasifikácie príčin smrti (Bertillon 1938), pričom do kategórie príčin smrti „*choroby nervového systému a zmyslových ústrojov*“ bola zaradená aj príčina „*mozgové krvácanie a ostatné poruchy mozgu cievného pôvodu*“, ktorá predstavuje dôležitú kategóriu kardiovaskulárnych ochorení. Po úprave podiel srdcovocievnych ochorení by v predmetnom období sa zvýšil o približne 4 p.b. na 15 %. Onkologické ochorenia aj vzhľadom na problematiku diagnostiku aj vzhľadom na samotnú vekovú štruktúru a vek zomretých predstavovali len približne 5 – 6 %. Môžeme sa však domnievať, že značná časť z nich by mohla byť schovaná v neurčito definovanej kategórii staroba, starecká zošlosť. Aj napriek tomu je zrejmé, že váha civilizačných ochorení sa skutočne postupne zvyšovala a na začiatku 40. rokov tieto sa podieľali už na niečo viac ako pätine zo všetkých úmrtí. Okrem vyššie menovaných častejšie sa v štatistikách príčin smrti tiež objavovali ochorenia tráviacej sústavy (6 – 8 %) a zvláštne ochorenia útleho veku (niečo viac ako 9 %).

Ako sme už spomenuli, z pohľadu etológie špecifickou príčinou smrti bola staroba. Išlo o kategóriu s približne päťtinovým zastúpením medzi úmrtiami v rokoch 1939 – 1941, pričom jej vysoká váha signalizuje na problémy s presnosťou a kvalitou vykazovaných údajov a vôbec samotnej kvalifikácie príčin smrti. Súčasne upozorňuje na určité limity využitia týchto údajov na účely analýz úmrtnosti. Je to výsledok vtedajšej úrovne lekárskej vedy, príslušnej spoločenskej situácie, a tiež to, kým boli príčiny smrti identifikované. V podstate ešte v polovici 30. rokov takmer tretinu príčin smrti klasifikoval laik³²⁶, čiže osoba bez lekárskeho vzdelania, nemôžeme predpokladať, že v rokoch 1938 – 1945 by bola kvalita dostupných údajov výrazne lepšia.

³²⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Vývoj úmrtnosti..., c. d., s.118.

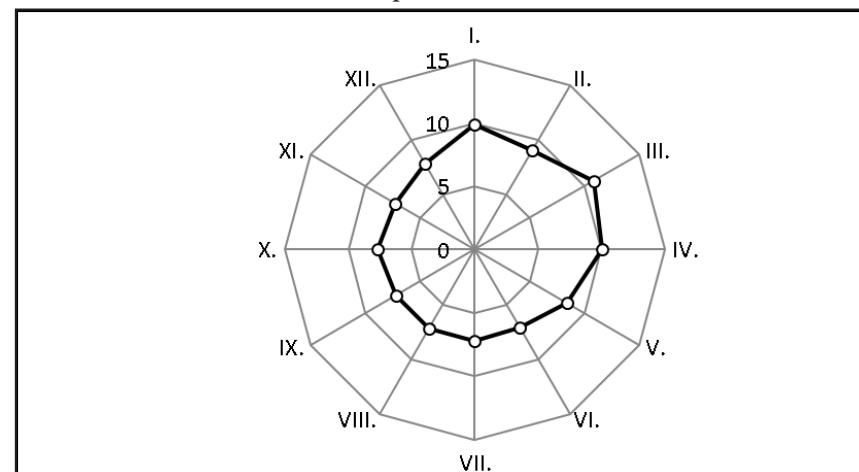
Tab. 10: Štruktúra úmrtí v rokoch 1939-1941 a v roku 1945 podľa príčin smrti³²⁷

Príčina smrti	Abs. počty udalostí				Podiel (v %)			
	1939	1940	1941	1945	1939	1940	1941	1945
Choroby nákazlivé a cudzopasné	4044	5271	5815	8206	14,1	13,6	14,8	12,2
Rakovina a iné nádory	1693	2080	2140	2422	5,9	5,4	5,5	3,6
Reumatizmus, choroby z poruchy výživy a z porúch činnosti žliaz s vnútornou sekréciou a iné generalizované choroby	352	451	506	483	1,2	1,2	1,3	0,7
Choroby krvi a krvotvorných orgánov	86	92	105	124	0,3	0,2	0,3	0,2
Chronické a akútne otravy	25	39	27	108	0,1	0,1	0,1	0,2
Choroby nervových a zmyslových orgánov	2230	2826	2609	3415	7,8	7,3	6,7	5,1
Choroby ústrojenstva krvného	3228	4385	4336	6783	11,2	11,3	11,1	10,0
Choroby dýchacieho ústrojenstva okrem TBC	4624	7244	6916	7478	16,1	18,7	17,6	11,1
Choroby zažívacieho ústrojenstva	2223	2390	2443	5715	7,7	6,2	6,2	8,5
Močového a pohlavného ústrojenstva	492	609	589	927	1,7	1,6	1,5	1,4
Materstva, pôrodu a šestonedelia	136	169	159	208	0,5	0,4	0,4	0,3
Choroby kože a podkožného tkaniva	159	221	233	326	0,6	0,6	0,6	0,5
Choroby kostí a orgánov pohybu	64	96	92	143	0,2	0,2	0,2	0,2
Vrodené vady	22	44	66	128	0,1	0,1	0,2	0,2
Zvláštne choroby útleho veku	2653	3613	3620	5207	9,2	9,3	9,2	7,7
Staroba	5422	7815	8135	11798	18,9	20,2	20,7	17,5
Smrť z násilia a úrazov	1300	1331	1306	13846	4,5	3,4	3,3	20,5
Zle definované príčiny a neurčené			115	188	0,0	0,0	0,3	0,3
Spolu	28753	38676	39212	67505	100,0	100,0	100,0	100,0

³²⁷ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistických správach* 2-3/ 1942, s. 24-25; 7/1942, s. 103; 11-12/1942, s. 176-179; 3/1943, s. 33-40 a v publikácii *Pohyb...1945-1948*, s. 170-188.

Samotný rok 1945 hodnotíme zvlášť, keďže ako je zrejme z tabuľky 10, štruktúra úmrtí v tomto roku bola výrazne poznačená vysokým podielom kategórie „smrť z násilia a úrazov“ (viac ako 20 %). Pri detailnejšom pohľade vidíme, že hlavnú zložku predstavovali už spomínané úmrtia osôb v dôsledku vojenských operácií³²⁸ a s nimi úzko súvisiacimi následkami.³²⁹ Celkovo tieto príčiny predstavovali na strane mužov viac ako pätinu a na strane žien to bola takmer desatina všetkých zomretých v tomto roku. Na základe týchto informácií môžeme opatrne povedať, že Slovensko sa na konci 30. a v prvej polovici 40. rokov postupne presúvalo z druhej do tretej fázy epidemiologickej revolúcie.³³⁰

IV.4.4 Sezónnosť úmrtí

Graf 23: Rozloženie úmrtí podľa mesiacov v roku, 1939 – 1942³³¹

Rozloženie úmrtí počas roka na Slovensku dlhodobo vykazuje výrazné sezónne trendy. Nerovnomerné zastúpenie jednotlivých kalendárnych mesiacov na celkovom počte zomretých v príslušnom roku je podmienené celým súborom faktorov, ktoré v rozličných ročných obdobiach zvyšujú alebo znižujú riziko úmrtia. V podstate môžeme hovoriť o dvoch hlavných maximách. Prvé

³²⁸ Ide o príčinu smrti označenú ako „úmrtie civilných osôb pri vojenských operáciách“ a „úmrtie vojenských osôb pri vojenských operáciách“.

³²⁹ Príčina smrti označená ako „poranenie strelnými zbraňami“.

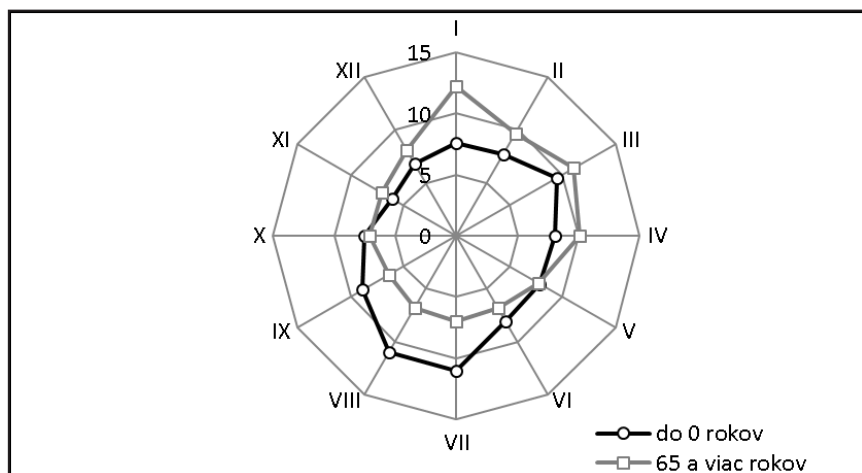
³³⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Vývoj úmrtnosti..., c. d., s. 124.

³³¹ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistických správach* 1/1942, s. 3; 3/1943, s. 26.

na začiatku roka v zimných a skorých jarných mesiacoch sa týkalo prevažne starších osôb. Druhý vrchol z prelomu leta a jesene bolo typické vyššou úmrtnosťou najmenších detí. Vzhľadom na vyššie reflektovaný pokles podielu zomretých dojčiat a detí do 15 rokov sa postupne do popredia dostávali najmä úmrtia starších osôb, čo čiastočne modifikovalo uvedený obrazec. Z grafu 23 napríklad môžeme vidieť, že v rokoch 1939 – 1942 už druhé maximum v letných mesiacoch nenachádzame a vieme identifikovať len vyšší podiel úmrtí v prvých štyroch mesiacoch v roku.

Pre rok 1945 sme urobili ešte podrobnejšiu analýzu sezónnosti kombináciou veku pri úmrtí, mesiaca úmrtia a príčiny smrti. Je zrejmé, že aj napriek zníženiu frekvencie úmrtí v letných mesiacoch, toto ročné obdobie zostávalo kľúčovým pre úmrtnosť najmenších detí. Vysvetlenie je najčastejšie spájané s vrcholiacimi poľnohospodárskymi prácami a nedostatočnou starostlivosťou o malé deti, kombináciou ukončenia dojčenia, prechodom na nevhodnú stravu pripravovanú za použitia vody nízkej kvality, vyššou prevalenciou a incidenciou ochorení tráviaceho traktu a pod. Potvrďuje to aj nižšie uvedené rozloženie úmrtí na ochorenia tráviaceho traktu (graf 26), kde dominantné postavenie mali práve črevné katary detí a dojčiat.

Graf 24: Rozloženie úmrtí detí do jedného roka a osôb vo veku 65 a viac rokov podľa kalendárnych mesiacov na Slovensku v roku 1945³³²

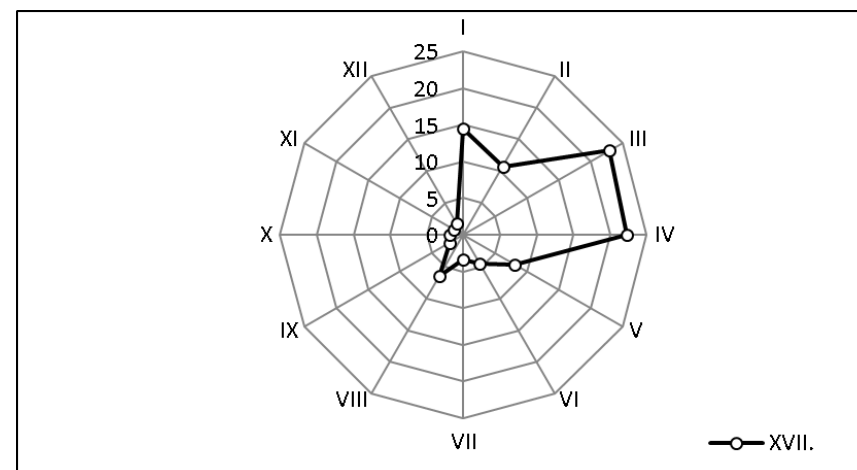

U starších osôb počet úmrtí vrcholil v zimných a prvých jarných mesiacoch. Značné vyčerpanie organizmu, horšia potravinová situácia, chlad, výskyt rôznych

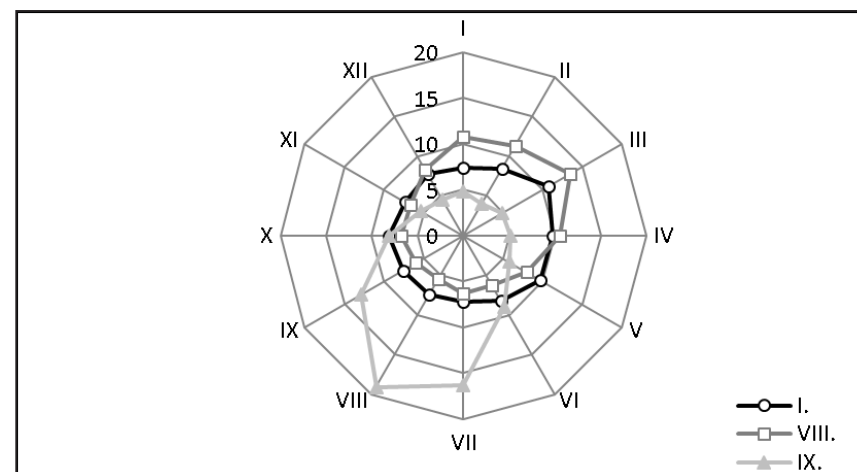
³³² Tamže.

infekčných (najmä respiračných) ochorení viedli k zvýšeniu rizika úmrtia (pozri graf 24). Rok 1945 bol ovplyvnený zvýšenou úmrtnosťou vojenských a civilných osôb v dôsledku prebiehajúcich vojnových operácií na Slovensku, čo je možné vidieť na grafe 25 v mesiacoch marec a apríl.

Graf 25: Rozloženie úmrtí na násilné príčiny smrti podľa kalendárnych mesiacov na Slovensku v roku 1945³³³

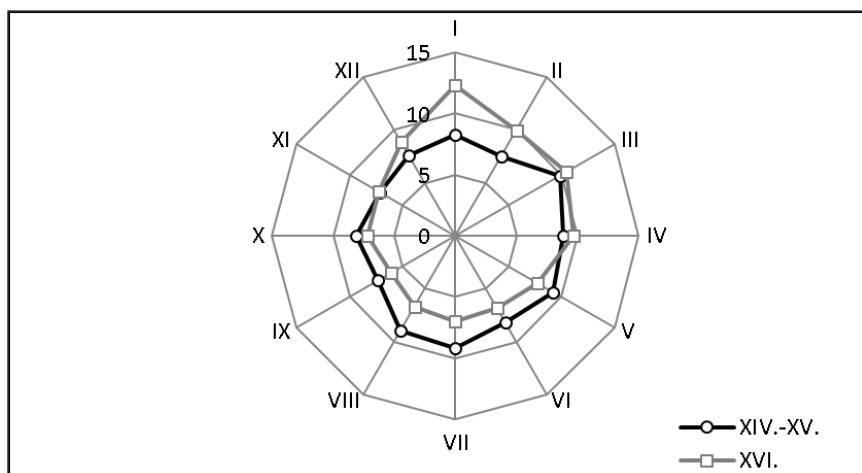

Graf 26 a 27: Rozloženie úmrtí na vybrané príčiny smrti podľa kalendárnych mesiacov na Slovensku v roku 1945³³⁴

³³³ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v Pohyb...1945 – 1948, c.d., s. 137 a 211.

³³⁴ Tamže s. 210-211.

Vysvetlivky: I. Choroby nákazlivé a cudzopasné; VIII. Choroby dýchacích ústrojov; IX. Choroby tráviacich ústrojov; XIV.-XV. Vrodené chyby vývojové a zvláštne choroby dojčenského veku; XVI. Starecká zošlost'

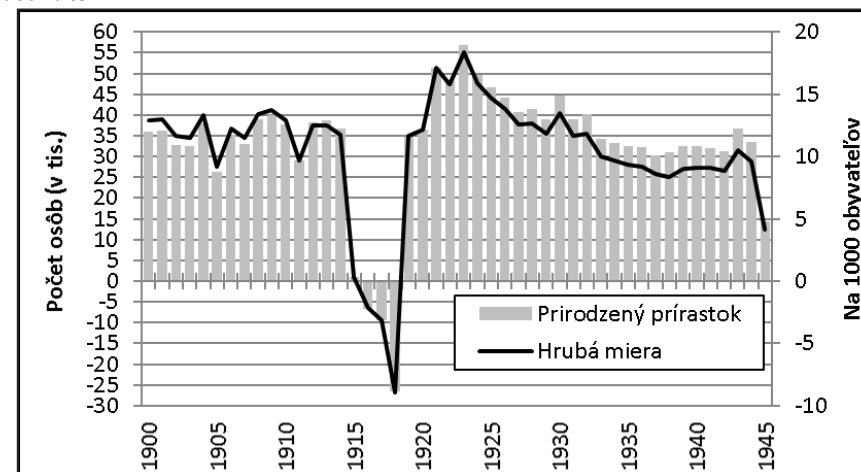
IV.5 Celkový pohyb obyvateľstva

Pôrodnosť spolu s úmrtnosťou predstavujú dva základné demografické procesy, ktoré priamo ovplyvňujú prirodzenú reprodukciu obyvateľstva. Od začiatku 20. storočia do prvej svetovej vojny počet živonarodených detí prevládala nad počtom zomretých o približne 30 – 40 tis., čo znamenalo, že ročne na 1000 obyvateľov Slovenska prirodzenou menou pribúdalo 10 – 14 osôb. Dramatický pokles pôrodnosti a určité zhoršenie úmrtnosti spôsobili prepad prirodzených prírastkov, ktoré v rokoch 1916 – 1918 prešli dokonca do úbytkov. Najmä v poslednom roku, keď sa počet zomretých výrazne zvýšil v dôsledku epidémie španielskej chrípky, dosiahol úbytok obyvateľstva viac ako 26 tis. osôb čiže približne 9 ‰. Povojnová kompenzačná fáza a s ňou spojené oživenie pôrodnosti a plodnosti prispela k rapidnému nárastu prirodzených prírastkov až na hranicu 50 – 57 tis. osôb na začiatku 20. rokov. Na 1000 obyvateľov Slovenska v tomto období ročne pribúdalo 16 – 18 osôb. Postupne s vyprchaním kompenzačných účinkov klesala aj úroveň hrubej miery a absolútnych populačných prírastkov prirodzenou menou. V polovici 30. rokov už na 1000 obyvateľov pribúdalo ročne menej ako 10 ľudí a v roku 1937 to bolo dokonca menej ako 9 osôb. V absolútnom vyjadrení to znamenalo prírastok približne 30 tis. ľudí. Pokles hrubej miery pôrodnosti pokračoval aj v roku 1938, keď na 1000

obyvateľov pribudlo len približne 8 ľudí. Oživenie pôrodnosti v ďalších rokoch prispelo aj k nárastu prirodzených prírastkov. V roku 1943 už opäť presahovali hranicu 10 osôb na 1000 obyvateľov (10,5 ‰). Počet narodených presahoval počet zomretých o takmer 37 tis. detí. Rok 1944 priniesol mierny pokles (33,5 tis.; 9,6 ‰), no najhoršia situácia vznikla v roku 1945. Kombinácia zníženia pôrodnosti spolu s nárastom úmrtnosti spôsobili, že prirodzený prírastok dosiahol len niečo viac ako 14 tis. osôb, čo predstavovalo približne 4 osoby na 1000 obyvateľov.

Obyvateľstvo prirodzenou menou rástlo nielen vo vnútrozemí, ale aj v zabratých pohraničných regiónoch. Rozdiel bol len vo vývoji a samotnej intenzite prírastkov. Počas celého sledovaného obdobia rokov 1938 – 1944 platilo, že prevaha pôrodov nad úmrtiami bola väčšia vo vnútrozemí. Hrubá miera prirodzených prírastkov sa tu s výnimkou prvého roku pohybovala nad hranicou 9 ‰. Naopak v pohraničí po poklese medzi rokmi 1938 a 1939 a náraste do roku 1940 sa stabilizovala na úrovni 8 ‰, aby medzi rokmi 1942 a 1943 došlo k ešte výraznejšiemu nárastu až takmer k 10 osobám na 1000 obyvateľov. Obdobný vývoj nachádzame vo vnútrozemí, no tu prirodzené prírastky rástli už medzi rokmi 1938 a 1939, potom nasledoval mierny pokles a stabilizácia, ktorú vystriedal opätovne spomínaný nárast až nad úroveň 10,5 ‰. Posledný rok priniesol v oboch prípadoch pokles hrubej miery prirodzených prírastkov, keď vo vnútrozemí na 1000 obyvateľov pripadlo niečo viac ako 9,5 osoby a v pohraničí to bolo necelých 9 osôb.

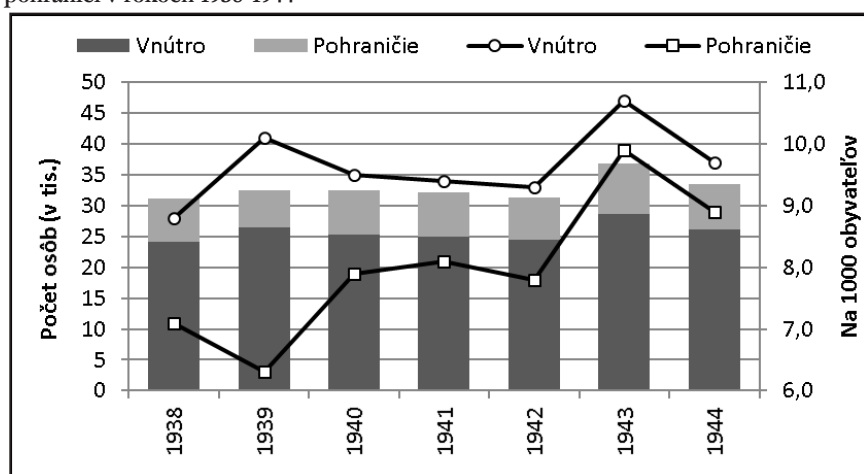
Graf 28: Prirodzené prírastky a hrubá miera prirodzených prírastkov na Slovensku v rokoch 1900-1945³³⁵

³³⁵ Vypočítané z údajov publikovaných v Demografická príručka...1996, c.d., 165-166.

V období rokov 1938-1945 tak ani raz nedošlo na Slovensku k úbytku obyvateľstva prirodzenou menou. Rozdiel medzi počtom narodených a zomretých v tomto období predstavoval približne 244 tis. Medzi koncom roka 1937 a 1945 však došlo k úbytku o viac ako 129 tis. osôb. Znamená to, že aj napriek významným prirodzeným prírastkom, celkový počet obyvateľov v predmetnom období klesol z 3 555 157 na 3 425 775. Rozdiel bol spôsobený migráciou, nútenými odsunmi, deportáciami, ako aj neevidovaným počtom zomretých. Predpokladané populačné straty by tak migračnou zložkou (vrátane nútených) mali predstavovať približne 373 tis. osôb.

Graf 29: Prirodzené prírastky a hrubá miera prirodzených prírastkov vo vnútrozemí a pohraničí v rokoch 1938-1944³³⁶

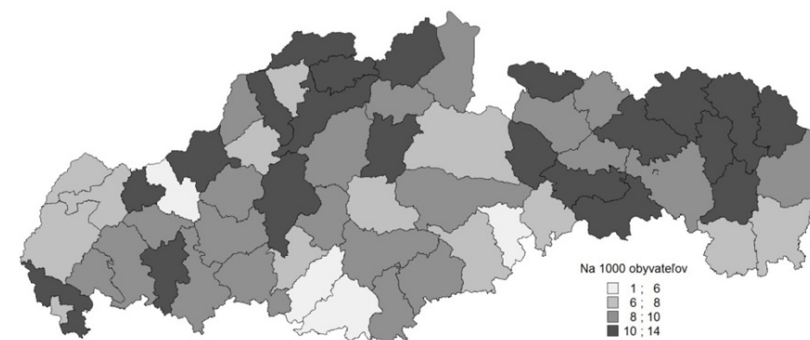

Priestorové rozmiestnenie hrubej miery prirodzených prírastkov na oklieštenom území Slovenska zobrazuje nasledujúci kartogram 8. Už v 30. rokoch medzivojnového obdobia sa postupne vyprofiloval priestor, v ktorom na 1000 obyvateľov pribúdalo ročne najviac osôb. Išlo predovšetkým o sever a severovýchod Slovenska. Koniec 30. a začiatok 40. rokov uvedené rozloženie v podstate potvrdil. Najvyššie hodnoty hrubá miera prirodzeného prírastku dosahovala na Kysuciach (okresy Čadca, Kysucké Nové Mesto), na Orave (Námestovo) a v priľahlých okresoch (Žilina, Považská Bystrica, Ružomberok), ku ktorým sa ešte pripájala aj Prievidza z juhu. Ďalší priestor s vyššou hrubou mierou sa nachádzal na severovýchode Slovenska v pásme okresov: Sabinov, Bardejov, Stropkov, Medzilaborce, ku ktorým sa z juhu pripájali Gíraltove

³³⁶ Zostavené z údajov v SRB, Vladimír. Pohyb...1938-1944, c. d., s. 86-88.

a Vranov nad Topľou. Okrem nich na východe republiky sem ešte spadali Spišská Stará Ves, Poprad, Spišská Nová Ves a Gelnica. Na západe Slovenska to boli len osamotené regióny: Trenčín, Myjava, Bratislava vidiek a okres Hlohovec. Vo všetkých týchto okresoch na 1000 obyvateľov v rokoch 1939-1942 pribudlo ročne v priemere viac ako 10 osôb.

Kartogram 8: Hrubá miera prirodzeného prírastku v okresoch Slovenska, 1939 – 1942³³⁷

Naopak najnižšie hodnoty hrubá miera prirodzených prírastkov dosahovala na juhu stredného Slovenska (Nová Baňa, Banská Štiavnica, Krupina, Hnúšťa, Revúca, Dobšiná) a tiež v prihraničných regiónoch na západe republiky: Nové Mesto nad Váhom, Skalica, Senica a Malacky. Nízke prírastky tiež nachádzame v juhovýchodných okresoch: Trebišov a Michalovce. Je zrejmé, že aj keď prirodzené prírastky ovplyvňuje nielen pôrodnosť, ale aj úmrtnosť, práve prvý spomínaný demografický proces zohrával na konci 30. a na začiatku 40. rokov v regionálnom pohľade hlavnú úlohu. Práve v regiónoch s nižšou pôrodnosťou boli prirodzené prírastky nižšie, kým oblasti s vyššou pôrodnosťou boli prirodzenou menou viac ziskové. Ani jeden z okresov v tomto období, za ktoré máme údaje, sa nevyznačoval prevahou úmrtnosti nad pôrodnosťou.

³³⁷ Zostavené z údajov publikovaných v *Štatistických zprávach* 1/1942, s. 4-5; 2-3/1942, s. 22; 4/1942, s. 60 a 3/1943 s. 28.

V. Demografický obraz Slovenska v sčítaní ľudu 1940

V.1 Počet a rozmiestnenie obyvateľstva Slovenska podľa sčítania ľudu 1940

Hlavným účelom každého sčítania je predovšetkým priniesť aktuálne informácie o počte obyvateľov, ich priestorovom rozmiestnení a vybraných populačných štruktúrach a tým aktualizovať existujúce poznatky. V prípade sčítania ľudu 1940 však odpovedať na v podstate triviálnu otázku, a to koľko obyvateľov bolo v Slovenskej republike, nie je úplne jednoduché. Štatistické zprávy³³⁸ z marca 1941 vydávané Štátnym štatistickým úradom uvádzajú, že k 15. decembru 1940 bolo na území Slovenskej republiky prítomných 2 653 564 osôb. Tento údaj bol následne prebraný a publikovaný aj v periodickej tlači.³³⁹ V skutočnosti však išlo len o predbežné údaje, keďže v nich neboli zahrnuté informácie získané dodatočným sčítaním v januári.³⁴⁰ *Lexikón obcí Slovenskej republiky* vydaný Štátnym štatistickým úradom v roku 1942 uvádzal, že na Slovensku v čase sčítania bolo prítomných 2 655 053 osôb. Aj toto číslo však pochádza z predbežných údajov. Pri detailnejšom výskume tiež Tišliar³⁴¹ poukázal na niektoré nezrovnalosti v sumároch v prípade niektorých okresov (Trenčín, Nová Baňa a Zlaté Moravce). Podľa jeho výpočtov by správny súčet mal byť 2 655 628 osôb, resp. podľa archívneho výskumu 2 655 627 osôb³⁴². V roku 1944 Anton Štefánek v diele Slovenská vlastiveda III.³⁴³ pracuje s údajom 2 655 953 osôb. Štátny plánovací a štatistický úrad uvádza sumár počtu obyvateľov

³³⁸ Štatistické zprávy, č. 6, roč. II/1941, séria A, 1.

³³⁹ Išlo napríklad o: *Slovenská pravda* 23. marec 1941, s. 1; *Slovák* 23. marca 1941, s. 4; *Slovák* 24. apríl 1941, s. 6.

³⁴⁰ TIŠLIAR, Pavol Národnostný kataster..., c.d., s. 19.

³⁴¹ Tamže.

³⁴² Tamže.

³⁴³ ŠTEFÁNEK, Anton. Základy sociografie..., c.d., s.178.

za Slovensko 2 655 596 osôb.³⁴⁴ Na záver ešte doplníme informáciu o počte obyvateľov za celé Slovensko vrátane zabratých obcí. Podľa údajov publikovaného v Štatistickom lexikóne 1947³⁴⁵ by k 15. 12. 1940 resp. k 31.12.1941 malo byť prítomných 3 538 709 osôb.

Najviac obyvateľov bolo v čase sčítania ľudu 1940 prítomných v mestskom okrese Bratislavy (takmer 139 tis. osôb) a v okrese Nitra (100,8 tis.). Išlo o jediné dva celky, v ktorých počet obyvateľov prekročil hranicu 100 tis. Medzi veľké okresy (s 50 – 100 tis. obyvateľmi) môžeme zaradiť ešte ďalších 14 regiónov (pozri kartogram 9). Naopak k populačne malým okresom sa radili najmä niektoré prihraničné celky na severovýchode a juhu Slovenska. Menej ako 30 tis. obyvateľov malo celkovo 14 okresov.

Medzi rokmi 1930 a 1940 len dva okresy Slovenska boli populačne stratové. Išlo o Myjavu a Banskú Štiavnicu. Minimálne (prírastok 50 osôb na 1000 obyvateľov) sa počet obyvateľov zvýšil v ďalších 11 administratívnych celkoch. Išlo skôr o prihraničné regióny na juhu a západe Slovenska a tiež niektoré okresy na Liptove (pozri kartogram 9). Naopak najväčšiu mieru rastu nachádzame v niektorých okresoch Považia (Ilava, Považská Bystrica), ďalej na Kysuciach (najmä okres Čadca) a tiež na východe Slovenska (najmä Giraltovce, Stropkov). Viac ako 100 osôb na 1000 obyvateľov pribudlo aj v niektorých okresoch s veľkými hospodárskymi centrami Slovenska (napr. Bratislava, Prešov, Trenčín, Banská Bystrica, Nitra).

Pomer medzi mužskou a ženskou časťou populácie je vo všeobecnosti formovaný tromi základnými faktormi. Prvý predstavuje biologická zákonitosť, keď počet narodených chlapcov prevyšuje počet narodených dievčat. V rokoch 1939-1942, za ktoré máme informácie o pohlaví narodených detí vieme, že na 1000 dievčat pripadalo približne 1072 chlapcov. V roku 1945 to bolo niečo viac ako 1060 chlapcov.

Druhým faktorom je diferenčná úmrtnosť medzi pohlaviami. Vo všeobecnosti platí tendencia, že v demograficky vyspelých populáciách je vo všetkých vekových skupinách vyššia úmrtnosť mužov ako žien, a preto sa prevaha mužov vznikajúca od narodenia postupne znižuje, až sa pomer pohlaví vyrovnáva a vo vyššom veku naopak majú vyššie zastúpenie ženy. Okrem úmrtnosti je dôležitým procesom tiež migrácia. Tá je nielen vekovo, ale často aj pohlavne selektívna. V prípade napríklad ekonomickej migrácie sa môže stať, že z určitej populácie častejšie odchádzajú za prácou mladí muži, prípadne v prvej fáze sú to práve otcovia rodín a až po stabilizácii podmienok v novom prostredí dochádza k zjednoteniu rodiny. K ďalším premenným, ktoré ovplyvňovali pomer medzi

³⁴⁴ Sčítanie ľudu na Slovensku..., c.d., s. III.

³⁴⁵ Štatistický lexikón 1947..., c.d., s.6.

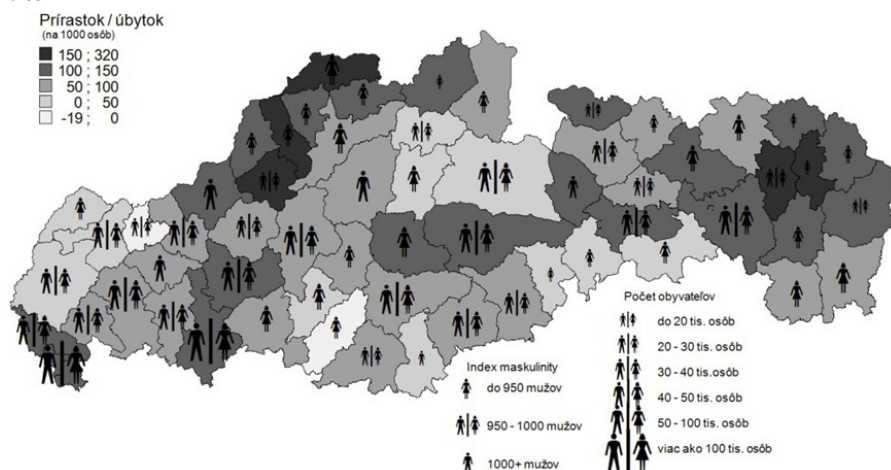
mužmi a ženami v populácii Slovenska na konci 30. a v prvej polovici 40. rokov, patrili dôsledky vojnového konfliktu z prvej a čiastočne aj druhej svetovej vojny. Na regionálnej úrovni tiež svoju úlohu mohla zohrávať dislokácia vojenských posádok, prítomnosť veľkých hospodárskych centier a pod.

Prevaha žien na Slovensku mala dlhodobý rastúci trend. Predovšetkým v poslednom desaťročí 19. a v prvej dekáde 20. storočia najmä v dôsledku masovej emigrácie (hlavne z ekonomických príčin) sa index maskulinity dynamicky znižoval. Po vzniku Československa sme svedkami postupného nárastu jeho hodnôt. Podľa výsledkov sčítaní 1921 a 1930 na Slovensku pripadalo na 1000 žien 933 respektíve 947 mužov. Sčítanie ľudu z roku 1940 z okliešteného územia Slovenska hovorí o 957 mužoch pripadajúcich na 1000 žien a údaj z roku 1945 o 959 mužoch. Postupné zvyšovanie celkového indexu maskulinity je do značnej miery výsledkom rýchlejšieho zlepšovania úmrtnostných pomerov v mužskej časti populácie, a tým zmenšovania mužskej nadúmrtnosti. Na druhej strane po prvej svetovej vojne postupne došlo k značnému obmedzeniu zahraničného vystažovalectva, čo tiež prispievalo k vyrovnávaniu váhy oboch pohlaví v populácii Slovenska.

Z regionálneho hľadiska aj sčítanie 1940 potvrdilo niektoré oblasti s výraznou prevahou žien. Išlo predovšetkým o okresy severného Slovenska (najmä Čadca, Kysucké Nové Mesto, Veľká Bytča), ďalej súvislú oblasť Banská Štiavnica, Kremnica, Zlaté Moravce, Nová Baňa a tiež o prihraničný priestor Revúca, Dobšiná, Gelnica. Na Orave a Kysuciach je prevahu žien možné identifikovať dlhodobo. Išlo nielen o tradičný emigračný priestor, ale aj o oblasť s časťami dočasnými odchodmi za prácou napríklad do priľahlého Ostravska. Podobne aj vo zvyšných dvoch regiónoch výsledky sčítania poznačil častý odchod za prácou predovšetkým do Nemecka. Veľká časť z nich bola v sčítaní síce zapísaná ako dočasne neprítomná, ale tieto osoby sa nezapočítavali. Išlo predovšetkým o okresy Bánovce nad Bebravou (3,2 tis. osôb), Gelnica (628 osôb), Hlohovec (viac ako 1 tis. osôb), Kremnica (4,6 tis.), Malacky, Kysucké Nové Mesto, Liptovský Svätý Mikuláš a predovšetkým okres Prievidza (takmer 13 tis. osôb).

Prevahu mužov nachádzame len v štyroch okresoch: Piešťany, Trenčín, Turčiansky Svätý Martin a Poprad. Okrem dislokácie vojenských posádok (najmä Trenčín, Martin) ide aj o hospodárske centrá krajiny a v prípade Piešťan môže zohrávať úlohu aj prítomnosť kúpeľných hostí. Takmer vyrovnaný podiel mužov a žien nachádzame aj v niektorých ďalších hospodárskych centrách krajiny a v niektorých okresoch v ich zázemí. Išlo napríklad o Bratislavu, okres Prešov, Brezno nad Hronom.

Kartogram 9: Počet a prírastok obyvateľov a index maskulinity v okresoch Slovenska, SR 1940³⁴⁶

Pozn.: prírastok / úbytok je konštruovaný medzi SR 1940 a 1930

V.2 Cudzinci a neprítomné osoby

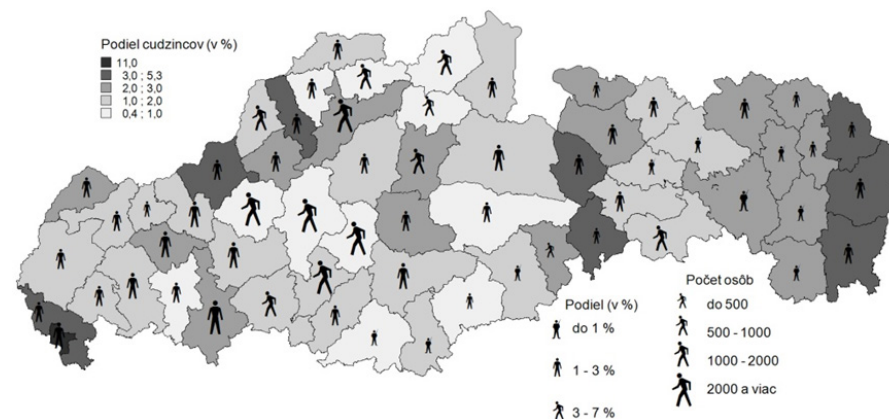
Sčítanie ľudu 1940 bolo založené na prítomnom obyvateľstve. Znamená to, že okrem štátnych príslušníkov (prítomných v čase sčítania na Slovensku) sa do počtu obyvateľov zahŕňali aj cudzinci. Ich najväčší podiel nachádzame predovšetkým v hlavnom meste Bratislava, kde tvorili až 11 % z miestnej populácie. Vyšší podiel dosahoval aj okres Bratislava vidiek (4 %) a na západe ešte okres Považská Bystrica, Trenčín a Ilava. Na východe išlo najmä o prihraničné regióny Medzilaborce, Michalovce a Humenné. K nim môžeme zaradiť aj okres Poprad a Dobšiná, kde podiel cudzincov presahoval hranicu 3 % z prítomnej populácie (kartogram 10).

Publikované boli aj informácie o dočasne neprítomných osobách. Išlo o ľudí, ktorí mali bydlisko v mieste sčítania, no z rôznych dôvodov v rozhodujúcom okamihu neboli prítomní. Získané výsledky potvrdili niektoré priestorové vzorce vyššieho podielu dočasne odchádzajúcich osôb (najmä mužov) do zahraničia. Najväčšiu váhu tieto osoby mali v okresoch Kremnica a Bánovce nad Bebravou, kde tvorili viac ako 6 %. Nad 5% hranicou sa nachádzal okres Kysucké Nové

³⁴⁶ Zostavené z údajov publikovaných v *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu* 1946, Bratislava, s. 15

Mesto. Viac ako 4% podiel sčítanie ľudu 1940 odhalilo v okresoch Zlaté Moravce, Dolný Kubín a Nová Baňa. Celkovo najväčší počet dočasne neprítomných osôb (viac ako 2 tis.) malo 6 okresov ležiacich najmä na strednom Slovensku: Nitra, Bánovce nad Bebravou, Prievidza, Kremnica, Nová Baňa, Žilina (pozri kartogram 10).

Kartogram 10: Podiel cudzincov, počet a podiel neprítomných osôb v okresoch Slovenska, SR 1940³⁴⁷

V.3 Hustota obyvateľstva a počet osôb pripadajúcich na 1 dom a byt

Najväčšiu hustotu obyvateľstva Slovensko dlhodobo dosahovalo v západných okresoch. Podľa údajov sčítania ľudu 1940 išlo predovšetkým o regióny ležiace od mestského okresu Bratislava (1900 osôb na 1 km²), cez vidiecky okres Bratislavy, do priestoru okresov Trnava, Piešťany, Hlohovec, Nitra. Nad hranicou 100 osôb na 1 km² sa nachádzali aj niektoré okresy Považia s veľkými hospodárskymi centrami (Trenčín, Žilina) a tiež okres Čadca na Kysuciach.

Najnižšiu hustotu obyvateľstva dosahoval pás najmä horských a podhorských okresov Stredného Slovenska od Námestova a Trstenej na severe až po Revúcu, Dobšínú a Modrý Kameň na juhu. Do tejto skupiny patrili tiež niektoré ďalšie okresy juhu stredného Slovenska (Krupina, Hnúšťa) a región krajného severovýchodu (Medzilaborce, Stropkov, Giraltovce, Humenné). Okrem nich

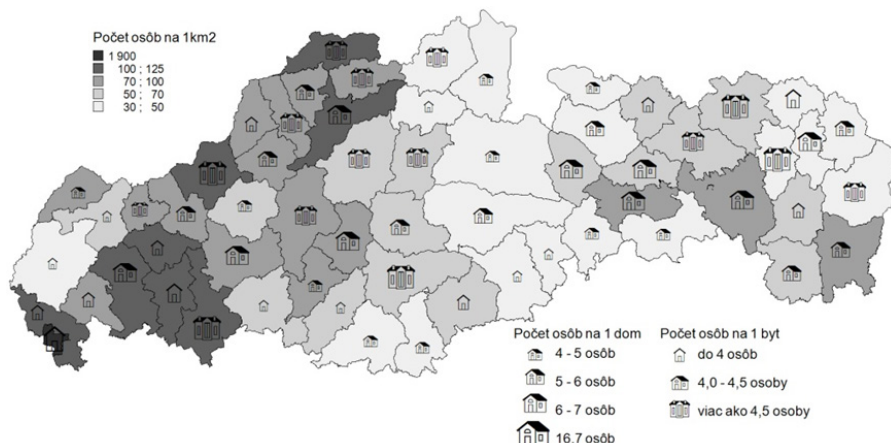
³⁴⁷ Tamže.

hustotu obyvateľstva do 50 osôb na 1 km² nachádzame aj v okresoch Spišská Stará Ves a Kežmarok. Zo západoslovenských okresov sem patrili len Malacky (pozri kartogram 11).

Najmenšie bytové strany sa nachádzali predovšetkým na západe republiky. Priemer do 4 osôb na jeden byt dosahovali bytové domácnosti v okresoch Bratislava mesto, Bratislava vidiek, Malacky, Senica, Modra, Piešťany a Hlohovec. Ďalej išlo o niektoré juhoslovenské regióny (Zlaté Moravce, Banská Štiavnica, Hnúšťa a Revúca). Na východe Slovenska sa do tejto kategórie zaradil okres Vyšný Svidník a Stará Ľubovňa, ktoré jediné mali priemer nižší dokonca ako 3 osoby na byt. Najväčšie bytové strany nachádzame jednak v niektorých okresoch s významnejšími hospodárskymi centrami (Nitra, Trenčín, Prievidza, Martin, Ružomberok, Zvolen), ale aj v okresoch severu stredného (Čadca, Kysucká Nová Ves, Námestovo) a východného Slovenska (Giraltovce, Bardejov, Humenné, Sabinov, Vranov nad Topľou).

Jednoznačne najväčší počet osôb na jeden dom pripadal v priemere v mestskom okrese Bratislavy (16,7 osoby). Aj v ďalších okresoch s väčšími mestami nachádzame vyššie priemerné hodnoty, keďže hlavnú úlohu tu zohrávali nájomné domy s viacerými bytmi. Napríklad v okresoch Prešov, Trnava a Poprad sa priemer pohyboval na úrovni 6,5 – 6,9 osoby. Naopak najmenší počet osôb na dom pripadal v niektorých okrajových regiónoch južného a západného a severného Slovenska (kartogram 11).

Kartogram 11: Hustota obyvateľstva a priemerný počet osôb na dom a byt v okresoch Slovenska, SL 1940³⁴⁸

³⁴⁸ Zostavené z údajov publikovaných v: *Štatistické zprávy* 1941, r. II., č.6.

V.4 Zloženie obyvateľstva podľa veku

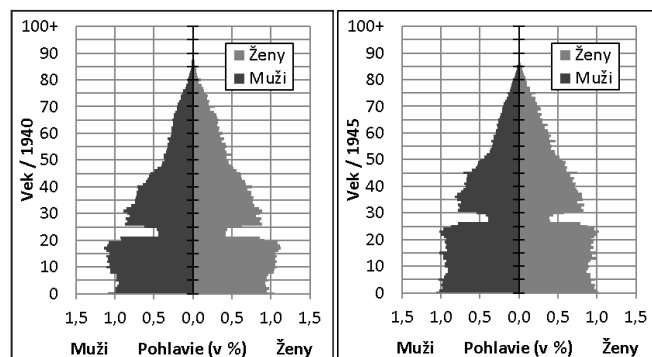
Pohlavie a vek predstavujú dve hlavné demografické štruktúry, ktoré prinášajú samotnej demografickej analýze nielen základné vstupy, bez ktorých by hodnotenie reprodukčného správania nebolo možné, ale súčasne sami predstavujú nástroj prostredníctvom, ktorého si dokážeme urobiť predstavu o charaktere predchádzajúceho populačného vývoja a jeho prípadných zmenách. Samotná vekovo-pohlavná štruktúra nielenže ovplyvňuje súčasný a budúci populačný vývoj, ale je výsledkom toho predchádzajúceho. Tento obojstranný vzťah však má viaceré závažné spoločenské dôsledky, a preto majú spomínané populačné štruktúry nezastupiteľné miesto v širšom spoločenskom kontexte.

Ako je zrejmé zo zastúpenia sledovaných vekových skupín, populácia Slovenska dlhodobo vykazovala známky progresívnej vekovej štruktúry. Postupný pokles intenzity plodnosti a zlepšovanie úmrtnostných pomerov prispeli k naštartovaniu zmien, ktoré sa pomaly odrážali aj na charaktere vekovej štruktúry. Môžeme vidieť pokles detskej zložky, určité zvyšovanie reprodukčnej a čiastočne tiež poreprodukčnej zložky, ktoré predznamenáva presun z progresívneho typu populácie do stacionárneho. Detailne zastúpenie jednotlivých vekových skupín zobrazuje tabuľka 11.

Pravdepodobne najvýraznejším znakom vekových pyramíd z prvej polovice 40. rokov je už výrazné opustenie trojuholníkového (pyramidálneho) charakteru, existencia pomerne výrazného zárezu vo veku 22-26 resp. 27-31 rokov a pomerne rýchlo sa zužujúci vrchol vo veku nad 45 resp. 50 rokov. Spomínaný zárez vo vekových pyramídach bol výsledkom nepriaznivej situácie, ktorá vznikla počas prvej svetovej vojny. Jej odozva v reprodukčnom správaní v podobe poklesu sobášnosti, pôrodnosti sa odzrkadlila na vzniku len málo početných generácií. Tie sa postupne dostávali do vyššieho veku, aby v 30. rokoch vstúpili do reprodukčného veku a začali ovplyvňovať reprodukciu slovenskej populácie. Okrem výrazného zárezu sa prvá svetová vojna podpísala pod zníženie prevahy mužskej časti populácie vo veku približne 40-60 (sčítanie 1940 a 1945). Na konci 30. a v prvej polovici 40. rokov čoraz významnejšie začali ovplyvňovať reprodukciu početné generácie narodené v kompenzačnej fáze po prvej svetovej vojne. Ich účinok na pôrodnosť môžeme vidieť lepšie už na vekovej pyramíde z roku 1945. Práve oživenie plodnosti a pôrodnosti v rokoch 1939-1943 (pozri nižšie) spôsobilo mierne rozšírenie základne vekovej pyramídy

Tab. 11: Vývoj zastúpenia hlavných vekových skupín v populácii Slovenska³⁴⁹

Vek	15. 2. 1921			1. 12. 1930		
	Muži	Ženy	Spolu	Muži	Ženy	Spolu
0-14	33,8	31,7	32,7	33,2	30,7	31,9
15-49	49,7	50,6	50,2	50,6	51,3	51,0
15-60	58,7	60,2	59,5	58,7	60,4	59,5
15-64	61,1	62,7	62,0	61,2	62,9	62,1
50+	16,5	17,7	17,1	16,2	18,0	17,1
60+	8,3	9,1	8,7	8,8	9,9	9,4
65+	5,1	5,6	5,3	5,6	6,4	6,0
Vek	15. 12. 1940			31. 12. 1945		
	Muži	Ženy	Spolu	Muži	Ženy	Spolu
0-14	31,8	29,6	30,7	29,8	27,6	28,7
15-49	52,8	51,9	52,3	53,7	52,9	53,3
15-60	60,2	60,8	60,5	62,1	62,5	62,3
15-64	62,4	63,4	62,9	64,3	65,2	64,8
50+	15,4	18,5	17,0	16,5	19,5	18,0
60+	8,6	10,3	9,4	8,8	10,6	9,7
65+	5,8	7,0	6,4	5,9	7,2	6,6

Graf 30 a 31: Veková štruktúra obyvateľstva Slovenska v roku 1940 a 1945³⁵⁰

Pozn.: údaje sú k rozhodujúcemu okamihu sčítania 15.12.1940 a k 31.12.1945

³⁴⁹ Zostavené z údajov publikovaných v Sčítaní ľudu v republike Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In: *Československá statistika* sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : Státní úřad statistický, 1934, 139-140; Sčítání ľudu v republike Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924., s.202-203; Štatistická príručka..., c. d., s. 7-8 a Věkové..., c. d., s. 114-115.

³⁵⁰ Zostavené z údajov publikovaných v Štatistická príručka..., c. d., s. 7-8 a Věkové..., c. d., s. 114-115.

V.5 Národnostný obraz Slovenska v sčítaní ľudu 1940

Národnostná štruktúra populácie Slovenska je výsledkom dlhých a zložitých historických procesov, vývoja sídelnej štruktúry ako aj viacerých politicko-spoločenských faktorov a zmien. Zisťovanie etnicity pritom patrilo a naďalej patrí asi k najcitlivejším otázkam v sčítaniach ľudu od ich zavedenia v roku 1880. Môžeme sa domnievať, že bez tohto znaku by pravdepodobne politika do sčítaní ľudu vôbec nezasahovala, prípadne by záujem sledoval len hospodárske ciele a populačnú politiku v širšom slova zmysle, najmä ako prípravu pre súbor sociálnych a zdravotných opatrení.

Medzinárodný vývoj na konci 30. rokov dramaticky ovplyvnil aj československú a slovenskú politickú scénu. V prvej fáze, ktorá nastala po Mníchovskom rokovaní, došlo k menším územným zmenám aj na Slovensku. K Nemeckej ríši, ktorá už na jar 1938 anektovala Rakúsko, bola pripojená Petržalka a Devín.³⁵¹ Väčšie zmeny prinieslo až „vzájomné vyrovnanie“ so severným a južným susedom. Na severných hraniciach s Poľskom došlo k odstúpeniu niektorých častí Kysúc, Oravy a Spiša, o ktoré mali Poľiaci záujem už po vzniku Československej republiky.³⁵² Najväčšie zmeny však nastali na juhu Slovenska.³⁵³ Tie rozhodujúcou mierou prispeli k transformácii etnickej skladby populácie žijúcej na území Slovenskej republiky, a preto aj získané výsledky z krajinského súpisu a sčítania ľudu 1940 nie je možné porovnávať s predchádzajúcimi cenami.

Najpočetnejšou minoritou sa stala nemecká menšina, nasledovaná židovskou a ruskou, resp. ukrajinskou (rusínskou). Osoby maďarskej národnosti, ku

³⁵¹ Pozri bližšie JANAS, Karol. K problematike hraničných sporov s Nemeckou ríšou v rokoch 1938 – 1943 v Bratislave a okolí. In: *Bratislava*, r. 16, 2004, s. 121-128.

³⁵² Bližšie pozri práce TIŠLIAROVÁ, Ingrid. *Severné hranice Slovenska v rokoch 1918 – 1924 : Spor o územia na Orave a Spiši*. Diplomová práca. Bratislava : FiF UK, 2004, JANAS, Karol. Slovensko-poľské územné spory a spôsoby ich riešenia v severozápadnom Slovensku v rokoch 1938 – 1939. In: *Vlastivedný zborník Považia*, r. XXII, 2004, s. 93-103; JANAS, Karol. Poľské požiadavky voči Československu v roku 1938 a ich dopad na poľsko-moravsko-slovenské pomedzie. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. století: Osudové osmičky v našich dejinách*. Zost. J. Mervart, J. Štěpán. Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2008, s. 171-178.

³⁵³ K tejto problematike existuje množstvo odborných prác, napr. HETÉNYI, Martin. *Slovensko-maďarské pomedzie...*, c.d.; HETÉNYI, Martin. *Život obyvateľov na slovensko-maďarskom pohraničí po viedenskej arbitráži v roku 1938*. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. století: Osudové osmičky v našich dejinách*. Zost. J. Mervart, J. Štěpán. Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2008, s. 149-160; HETÉNYI, Martin. *Perzekučné zásahy...*, c.d.

ktorej sa v medzivojnovom období hlásilo približne 600 tis. a bola jednoznačne najpočetnejšou etnickou menšinou, boli až na 4. mieste. Navyše postavenie osôb maďarskej menšiny bolo poznačené zásadou prísnej reciprocitu, čo znamenalo, že ten istý prístup k Slovákom v Maďarsku mal byť aplikovaný na Maďarov v Slovenskej republike.³⁵⁴

Hneď na úvod je potrebné čitateľa upozorniť, že obe sčítacie akcie v rokoch 1938 a 1940 z pohľadu zisťovania etnickej štruktúry už boli poznamenané pocitom strachu a neistoty a s tým súvisiaceho dvojitého metra používaného vo vzťahu k jednotlivým etnikám. Išlo pritom nielen o izraelitov, Cigánov, ale aj osoby pochádzajúce z českých krajín. Už po vyhlásení autonómie bol na Čechov vyvíjaný tlak snažiaci sa o ich odchod zo Slovenska. Ten vrcholil po vzniku samostatnej Slovenskej republiky. Vzor a samotný vplyv Nemecka sa v tomto období naplno prejavili aj v oblasti populačnej politiky a v chápaní etnicity obyvateľstva. Sem môžeme plne zahrnúť angažovanosť štátu pri prenasledovaní osôb židovského a cigánskeho pôvodu.³⁵⁵

Komplikovanosť údajov o národnosti obyvateľstva sa prejavila aj zvýšeným záujmom o osobitné osvedčenia o národnosti. Vydával ich Slovenský štatistický úrad od 11. decembra 1940.³⁵⁶ Základnú databázu pritom tvorili sčítacie hárky z cenzu 1930, ktoré boli po rozdelení Československa prevezené z Prahy na Slovensko.

Výsledky krajinského súpisu 1938, ako aj nasledujúceho sčítania ľudu 1940 potvrdili po zmene hraníc Slovenska dominantnú pozíciu osôb hlásiacich sa k slovenskej národnosti. Viac ako 85 resp. 86 % sčítaných štátnych príslušníkov deklarovali sčítaciemu komisárovi, že patria k slovenskej národnosti. Je zrejmé, že kým v medzivojnovom období približne každý tretí občan na území Slovenska bol inej ako slovenskej národnosti, v rokoch 1938 – 1945 to bolo už len približne 14 – 15 % osôb. Najpočetnejšiu minoritu predstavovali osoby hlásiace sa k nemeckej národnosti. Ich početnosť, ako aj zastúpenie sa medzi krajinským súpisom a sčítaním ľudu výraznejšie nezmenili. Celkovo išlo o 128,3 – 129,6 tis. osôb s približne 5% podielom na celej populácii Slovenska. Vzhľadom na nariadenia týkajúce sa vykazovania židovskej národnosti, tretou najväčšou minoritou sa stali v roku 1940 Židia. Oproti súpisu 1938, v ktorom

³⁵⁴ Podrobnejšie pozri HETÉNYI, Martin. (Zjednotená) Maďarská strana..., c.d..

³⁵⁵ Existuje množstvo odbornej literatúry na túto problematiku. Bližšie pozri napr. JANAS, Karol. Zabudnuté tábory. Trenčín : Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008; JANAS, Karol. Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII.* Bratislava : ÚPN, 2008, s. 329-341.

³⁵⁶ Štatistický úrad začne vydávať osvedčenia o národnosti. In: *Slovenská pravda*, 8. decembra 1940, s. 3.

metodika zisťovania etnickej skladby bola postavená na dobrovoľnosti, sa ich počet zvýšil z necelých 29 tis. na viac ako 74,4 tis. Z niečo viac ako 1 % tak v roku 1940 osoby židovskej národnosti predstavovali na Slovensku takmer 3 %. Počet Rusínov mierne klesol z viac ako 69 tis. na necelých 62 %, čo znamenalo, že toto etnikum tvorilo 2,6 resp. 2,4 % z celej populácie Slovenska. Pokles osôb hlásiacich sa k maďarskej národnosti pokračoval aj medzi rokmi 1938 a 1940. V absolútnom vyjadrení to znamenalo zníženie z necelých 58 tis. na 46,7 tis., čo v relatívnej podobe bol pokles pod 2 %. Rovnako ako v prípade židovskej národnosti, aj u cigánskej sledujeme pomerne značný nárast počtu jej príslušníkov. Opätovne hlavný dôvod môžeme hľadať v špecifickej koncepcii identifikácie osoby cigánskej národnosti, ktorú síce štátny štatistický úrad deň pred začiatkom terénneho zberu údajov stiahol, ale s najväčšou pravdepodobnosťou sa v praxi k nej prihliadalo. Preto podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1940 bolo na území Slovenskej republiky prítomných niečo viac ako 37 tis. osôb (1,4 %) deklarujúcich cigánsku národnosť, kým v roku 1938 to bolo 26 tis. (1 %). Dramatický prepád počtu osôb českej národnosti súvisel so zhoršením jej pozície na Slovensku, nahrádzaním štátnych úradníkov, lekárov, učiteľov a v ďalších profesiách slovenským elementom, čo sa odzrkadlilo v následnom odchode aj s rodinami do českých krajín. Počet a podiel iných národnostných skupín bol v oboch sčítacích akciách veľmi nízky.

Tab. 12: Národnostná štruktúra Slovenskej krajiny podľa výsledkov krajinského súpisu z roku 1938³⁵⁷ a Slovenskej republiky podľa sčítania ľudu 1940³⁵⁸

Národnosť	Krajinský súpis 1938		Sčítanie ľudu 1940	
	Počet osôb	Podiel (%)	Počet osôb	Podiel (%)
slovenská	2 260 894	85,1	2 214 475	86,2
nemecká	128 347	4,8	129 552	5,0
židovská	28 763	1,1	74 438	2,9
rusínska (ruská)	69 106	2,6	61 762	2,4
maďarská	57 897	2,2	46 689	1,8
cigánska	26 265	1,0	37 098	1,4
česká	77 488	2,9	3 024	0,1
iná	7 666	0,3	517	0,0
Spolu	2 656 426	100,0	2 567 555	100,0

Pozn.: výsledky sčítania ľudu 1940 sa vzťahujú len na štátnych príslušníkov a zachytávajú stav pred januárovým dodatočným sčítaním a revíznymi konaniami v roku 1941; zoradené zostupne podľa výsledkov SE 1940

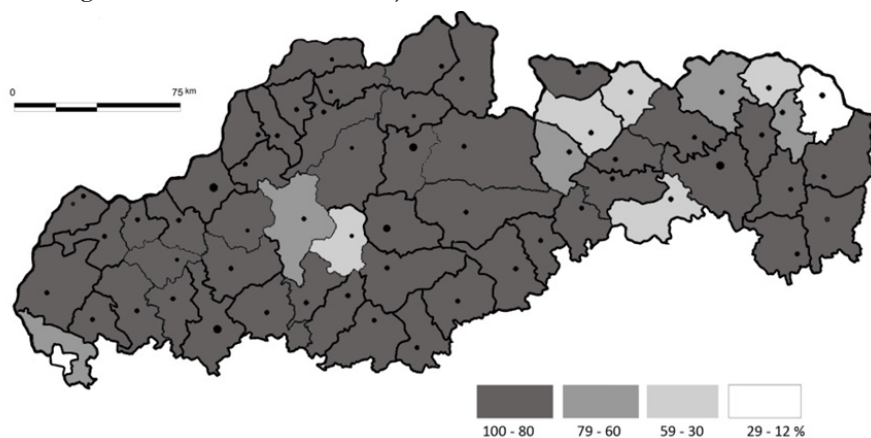
³⁵⁷ Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky..., c. d., s. 16-17.

³⁵⁸ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d., s. 38.

V.5.1 Slovenská národnosť

Vo väčšine okresov Slovenska tvorili v roku 1940 osoby slovenskej národnosti viac ako 80 % z prítomných štátnych občanov. Len v 12 okresoch bola situácia iná. Išlo o Bratislavu a okolie, ďalej dva stredoslovenské okresy (Prievidza a Kremnica) a najmä severovýchod Slovenska v prihraničnom páse od okresu Kežmarok, cez Starú Ľubovňu, Bardejov, Vyšný Svidník, Stropkov a Medzilaborce. Posledným okresom s nižším zastúpením Slovákov bola Gelnica na juhu Slovenskej republiky (kartogram 12). Odlišný obraz nepriniesla ani obecná úroveň, keďže osoby slovenskej národnosti mali prevahu v 9 z 10 obcí.

Kartogram 12: Podiel osôb slovenskej národnosti v okresoch Slovenska; SĽ 1940³⁵⁹

V.5.2 Nemecká národnosť

Predstavovala najpočetnejšiu a politicky najvýznamnejšiu etnickú minoritu v Slovenskej republike. V roku 1940 sa k nej prihlásilo takmer 130 tis. osôb (viac ako 5 % populácie). Dá sa povedať, že u viacerých osôb išlo o pragmatické rozhodnutie, reakciu na vzniknuté pomery, keďže byť príslušníkom nemeckej menšiny na začiatku 40. rokov prinášalo viaceré výhody, pričom k tomuto kroku nebolo potrebné splniť žiadnu ďalšiu podmienku (napr. znalosť nemčiny a pod.).

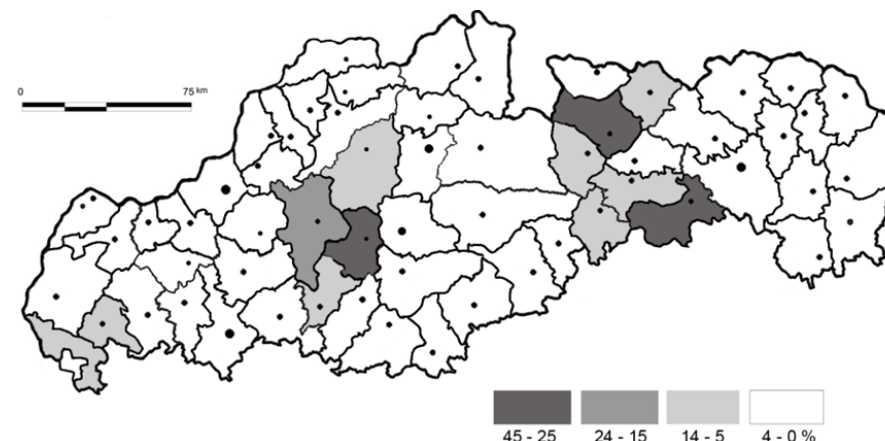
Celkovo môžeme hovoriť o troch základných nemeckých jazykových oblastiach, ktoré mali hlboký historický základ v podstate už od čias nemeckej

³⁵⁹ SNA, f. Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945 – 1951 (1952) (ďalej: f. ŠPŠÚ), škat. č. 38, bez sign.

kolonizácie v 14. storočí. Napriek tomu, že dlhodobo podliehali značnému asimilačnému tlaku slovenského a maďarského jazykového a kultúrneho prostredia, dokázali si udržať vlastnú kultúru, jazyk a povedomie. Výraznejší pokles počtu tohto obyvateľstva bol badateľný najmä od druhej polovice 19. storočia.³⁶⁰

Prvý nemecký jazykový ostrov vznikol v Bratislave a okolí, najmä v malokarpatskej oblasti, kde sa toto obyvateľstvo už tradične zaoberalo najmä vinohradníctvom a obchodom. V roku 1940 však už bolo nemecké osídlenie v tomto regióne zreteľne na ústupe. Druhým a v 40. rokoch pravdepodobne najdôležitejším jazykovým ostrovom bola Hornonitriansko-kremnická oblasť spojená s nemeckým osídlením na južnom Turci, tzv. *Hauerland*. V Kremnickom okrese mali Nemci početnú prevahu s vyše 51% zastúpením. Koncentrovaní boli najmä v severnej časti tohto regiónu.³⁶¹ Tretou oblasťou bol napokon severný a južný Spiš, kde sa v okresoch Kežmarok a Gelnica k tejto národnosti v roku 1940 prihlásila viac ako tretina prítomných osôb.³⁶² Osoby nemeckej národnosti mali v roku 1940 prevahu celkovo v 58 obciach Slovenska, ktorých priestorové rozmiestnenie kopírovalo vyššie uvedené historicky podmienené etnické jazykové oblasti.

Kartogram 13: Podiel osôb nemeckej národnosti v okresoch Slovenska; SĽ 1940³⁶³

³⁶⁰ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali vo viacerých prácach, napr. TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy..., c. d., 89-118; tiež ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Štruktúry obyvateľstva..., c. d.

³⁶¹ TIŠLIAR, Pavol. Národnostný kataster..., c. d., s. 415.

³⁶² Tamže, s. 307 a 401. V okrese Kežmarok 36,01 %, v Gelnici 37,47 %.

³⁶³ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

V.5.3 Židovská národnosť

Osoby židovskej národnosti podľa výsledkov sčítania ľudu 1940 predstavovali druhú najpočetnejšiu etnickú skupinu na Slovensku, aj napriek tomu, že v ani jednej obci nemali prevahu. Primárnym znakom tohto etnika bola značný priestorový rozptyl. Nevytvárali žiadne prirodzené historické koncentrácie v niektorých súvislejších regiónoch Slovenska. Na západe tvorili skôr mestský prvok, kým na východe boli častejšie zastúpení aj v rurálnom prostredí.

Židovská národnosť nebola v medzivojnovom období viazaná prakticky na žiadny ďalší znak, čiže pri sčítaní nebol oporným prvkom ani materinský jazyk ani náboženské vyznanie. Napriek tomu však platilo, že väčšina osôb hlásiacich sa v medzivojnovom období k židovskej národnosti uvádzala aj izraelitské vierovyznanie. Paradoxne to neplatilo aj opačne.

Z celkového počtu obyvateľov spolu s cudzincami sa k židovskej národnosti prihlásilo takmer 87,5 tis. osôb.³⁶⁴ Ako sme uviedli vyššie, v porovnaní s krajiniským súpisom, keď židovskú národnosť deklarovalo necelých 29 tis. osôb,³⁶⁵ to bol nárast o takmer 60 tis. Po územných a politických zmenách, ku ktorým došlo v roku 1938, a vyhlásení slovenského štátu bolo židovské obyvateľstvo prenasledované a perzekvované. Osoby izraelitského vierovyznania, ale aj osoby, ktoré konvertovali zo židovskej viery na inú, mali povinnosť hlásiť sa k židovskej národnosti.³⁶⁶ Tieto nariadenia tak nezaručovali slobodnú voľbu národnosti.

Výsledky sčítania ľudu potvrdili vyššie koncentrácie židovského obyvateľstva na východnom Slovensku, najmä v okresoch Stropkov (9 %), Michalovce (8,5 %), Bardejov (viac ako 8 %), Humenné (7,5 %), Medzilaborce (6,5 %) a Prešov (takmer 6,5 %).

Z pohľadu korelácie medzi židovskou národnosťou a izraelitským vierovyznaním sa dá povedať, že v medzivojnovom období na Slovensku možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti využila asi polovica osôb izraelitského vierovyznania.³⁶⁷ Inú situáciu prinieslo sčítanie 1940. Keďže k izraelitskej viere sa hlásilo približne 86,5 tis. osôb³⁶⁸. Vzhľadom na počet osôb židovskej národnosti (vrátane cudzincov) by to znamenalo, že v podstate všetci izraeliti deklarovali židovskú národnosť.

³⁶⁴ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 1, bez sign.

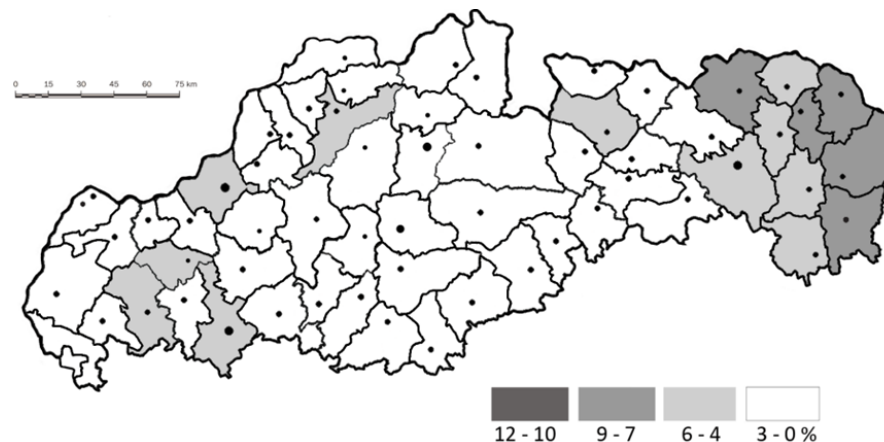
³⁶⁵ Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky..., c. d., s. 11.

³⁶⁶ ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, škat. č. 65, sign. č. D – 1732/44.

³⁶⁷ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska... c. d., s. 185.

³⁶⁸ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 1 a 38, bez sign. K dispozícii z roku 1940 nemáme kombinované údaje o štátnej príslušnosti a náboženstve osôb. ŠPŠÚ ich zostavil iba za celkové prítomné obyvateľstvo vrátane cudzincov.

Kartogram 14: Podiel osôb židovskej národnosti v okresoch Slovenska; SČ 1940³⁶⁹

V.5.4 Maďarská národnosť

Obyvateľstvo maďarskej národnosti predstavovalo po vzniku Československej republiky najpočetnejšiu minoritu na Slovensku. Postupne však jeho zastúpenie klesalo. V roku 1919 tvorili takmer 24 % z populácie Slovenska, kým v roku 1921 to bolo už len 21,5 % a v roku 1930 dokonca necelých 18 %. Najväčšiu koncentráciu malo maďarské etnikum v južnej prihraničnej oblasti s Maďarskom. Išlo v podstate o tri súvislé historicky sa formujúce maďarské etnické priestory.³⁷⁰

Najväčšia začínala pod Bratislavou. Tvoril ju Žitný ostrov a k nemu prislúchajúca značná časť Podunajskej nížiny. Druhá kompaktnejšia oblasť osídlená maďarským obyvateľstvom sa tiahla východne pozdĺž južných hraníc Slovenska od Slovenských Ďarmot (okres Veľký Krtíš) až po okres Košice-vidiek. Posledná tretia maďarská oblasť vyplňala celý juhovýchodný cíp Slovenska a pokračovala ďalej smerom na juhovýchodnú Podkarpatskú Rus

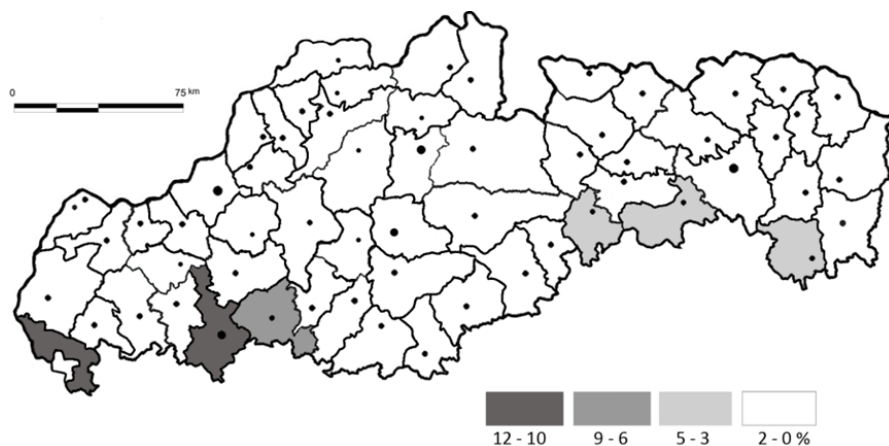
Po arbitrážnom rozhodnutí vo Viedni z 2. novembra 1938 sa prevažná časť z týchto maďarských etnických priestorov stala integrálnou súčasťou Maďarska. Na území okliešteného Slovenska tak ostala oproti medzivojnovému obdobiu len početne menšia časť Maďarov (58 tis., resp. 47 tis. osôb) sústredená najmä v okresoch Nitra ako pozostatok maďarského jazykového výbežku ležiaceho

³⁶⁹ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

³⁷⁰ Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska..., c.d., s. 166-172.

severovýchodne od Nitry, Bratislava-vidiek a Zlaté Moravce (pozri kartogram 15). Na obecnej úrovni malo maďarské obyvateľstvo prevahu len v 19 obciach. Početnejší boli aj v nemeckom jazykovom prostredí, najmä na južnom Spiši. Išlo o už spomínaný dôsledok nesúhlasu tamjšej časti nemeckej minority s politikou Nemeckej strany (Deutsche Partei) v kombinácii s promaďarskou orientáciou miestneho nemecky hovoriaceho obyvateľstva (tzv. mantácka oblasť). Prispievala tomu aj pomerne účinne riadená maďarská propaganda, ktorej základnou ideou bola myšlienka pripojenia celého južného Spiša na konci 30. rokov k Maďarsku.³⁷¹

Kartogram 15: Podiel osôb maďarskej národnosti v okresoch Slovenska; SE 1940³⁷²

V.5.5 Rusínska - ruská národnosť

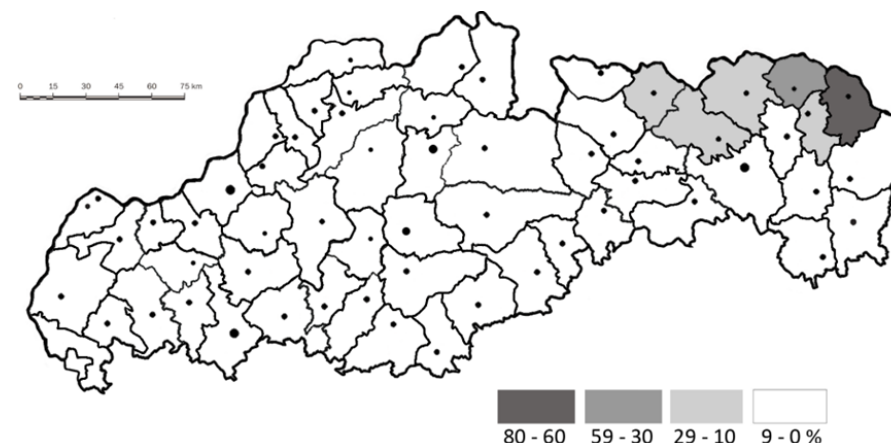
Obyvateľstvo rusínskej, ruskej alebo tiež maloruskej národnosti malo svoj historický etnický priestor predovšetkým na severovýchodnom Slovensku. Pri sčítaniach ľudu však nebolo jeho postavenie jednoznačne dané. Dôvodom boli dve odlišné koncepcie zisťovania etnicity. Uhorské sčítania boli založené na rusínskej materinskej reči, no pritom často dochádzalo k stotožňovaniu Rusínov a Rusov (*ruthén, orosz*). V sčítaní v roku 1919 došlo zvlášť k definovaniu rusínskej

³⁷¹ Išlo najmä o oblasť Štósu a Medzeva, hoci „promaďarskí“ Nemci žili aj v okolí Smolníka. HETÉNYI, Martin. (Zjednotená) Maďarská strana..., c. d., s. 51 a n.; tiež SCHVARC, Michal. Guľka pre štátneho tajomníka..., c. d.

³⁷² SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

národnosti, čo sa však nevyhlo značnej kritike.³⁷³ Silnejúca ruská imigrácia prispela v cenzu 1921 k definícii novej ruskej národnosti, ktorá zastrešovala Karpatorusov, Veľkorusov a Ukrajincov. V roku 1930 bola definovaná ruská a maloruská národnosť.³⁷⁴ Rozdiel medzi rusínskou a ruskou národnosťou však bol pomerne veľký a samotní Rusi sa distancovali od Rusínov, a ak to spôsob zisťovania údajov dovolil, zapisovali sa osobitne (napr. v sčítaní ľudu 1919). Krajinský súpis z roku 1938 priniesol návrat ku konceptu rusínskej národnosti. V sčítaní ľudu 1940 boli Rusíni najprv terminologicky identifikovaní ako príslušníci ruskej v praxi skôr ukrajinskej národnosti a až po skončení samotného zberu sa prešlo do polohy rusínskej národnosti.³⁷⁵ Ako sme uviedli vyššie, nebola to však jednoduchá záležitosť. Konečným výsledkom však nakoniec bolo, že termín Rus zastrešoval len ľudí pochádzajúcich z Ruska, kým rodákov označoval ako Rusínov.

Kartogram 16: Podiel osôb rusínskej národnosti v okresoch Slovenska; SE 1940³⁷⁶

Podiel osôb ruskej (rusínskej) národnosti v medzivojnovom období vo všeobecnosti stagnoval. V roku 1921 sa k nej prihlásilo približne 86 tis. osôb (2,9 %) a v sčítaní 1930 to bolo niečo viac ako 91 tis. (2,8 %). Na zmenšenom území Slovenska v roku 1938 súpis našiel niečo viac ako 69 tis. osôb hlásiacich sa k rusínskej národnosti. V Medzilaboreckom okrese, ktorý tradične mal najvyššiu koncentráciu tohto obyvateľstva, tvorili Rusíni podľa oficiálnych

³⁷³ PETROV, Alexej. K otázke slovensko-ruské etnografické hranice. In: *Česká revue* XVI/1923, č. 5-6, s. 115-119 a 234-243.

³⁷⁴ ČSS zvr. 98, c.d., s. 46*.

³⁷⁵ SNA, f. MV, škat. č. 1885, sign. č. 5668/1941.

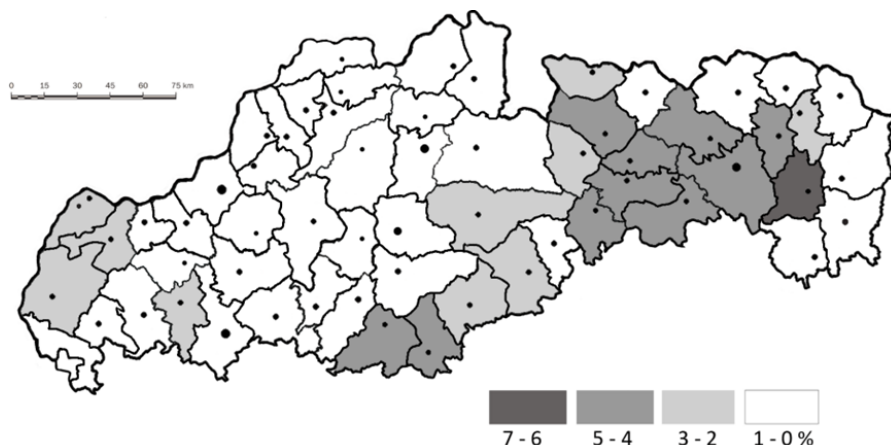
³⁷⁶ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

výsledkov približne 71 % z miestnej populácie. V okrese Stropkov ich váha dosiahla necelých 40 % a v Sninskom predstavovali necelú štvrtinu. V sčítaní ľudu 1940 sa k ukrajinskej (resp. rusínskej) národnosti prihlásilo približne 61,3 tis. osôb. Z priestorového hľadiska sa potvrdila koncentrácia tohto etnika do severovýchodných oblastí Slovenska (pozri kartogram 16).

V.5.6 Cigánska národnosť

Osoby cigánskej národnosti boli rozptýlené prakticky po celom území Slovenska. Častou však bola ich identifikácia s etnickým prostredím, v ktorom žili, preto sa k cigánskej národnosti hlásil v medzivojnovom období len pomerne malý počet osôb. V roku 1921 to bolo menej ako 8,5 tis. osôb, v roku 1930 už skoro 31 tis.³⁷⁷ a v roku 1938 vyše 26 tis. Cigánov, no na oklieštenom území Slovenska. Nárast počtu osôb cigánskej národnosti bol preukázateľný najmä na východnom Slovensku. Podľa pôvodného zámeru sa mal podľa vopred stanoveného kľúča povinne k cigánskej národnosti hlásiť každý, kto danú definíciu spĺňal, no deň pred začiatkom terénneho zberu bola táto povinnosť zrušená. Aj napriek tomu však môžeme predpokladať, že dlhodobo plánovaný metodický koncept identifikácie osôb cigánskeho etnika bol aj tak v praxi do značnej miery uplatňovaný a prispel k zvýšeniu počtu sčítaných Cigánov až nad hranicu 37 tis.

Kartogram 17: Podiel osôb cigánskej národnosti v okresoch Slovenska; SL 1940³⁷⁸

³⁷⁷ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Štruktúry obyvateľstva..., c. d., s. 130.

³⁷⁸ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č 38, bez sign.

Hlavné koncentrácie cigánskeho etnika census odhalil na začiatku 40. rokov na východnom Slovensku, a to na Spiši, Šariši a na Zemplíne. Vyšší počet a podiel je tiež možné nájsť aj pozdĺž južných hraníc Slovenska od Hontu po severný Gemer. Na západnom Slovensku išlo najmä o oblasť Záhoria.³⁷⁹

V.6 Náboženská štruktúra Slovenska v sčítaní ľudu 1940

Zloženie obyvateľstva Slovenska podľa vierovyznania sa tak dramaticky a dynamicky nemenilo ako v prípade etnicity. Môžeme povedať, že náboženská štruktúra bola pomerne stabilným prvkom s len malými zmenami.

Väčšina populácie Slovenska sa dlhodobo hlásila k rímskokatolíckemu vierovyznaniu. Ich podiel sa v medzivojnovom období udržiaval na úrovni 71 – 72 %. V sčítaní ľudu 1940 ich podiel vďaka územným zmenám a strate väčšiny osôb maďarskej národnosti, ktoré sa hlásili často k protestantským cirkvám, vzrástol až nad hranicu 74 %.

Druhou najpočetnejšou náboženskou skupinou bola dlhodobo evanjelická cirkev augsburského vyznania (luteránska viera). V medzivojnových sčítaniach sa k nej hlásilo približne 12 – 13 % obyvateľov Slovenska. V roku 1940 došlo k určitému posilneniu jej váhy na takmer 15 %.

Gréckokatolíci ako tretie najpočetnejšie vierovyznanie boli často úzko spájaní s ruským alebo rusínskym etnikom. V sčítaniach 1919, 1921 a 1930 ich podiel mierne klesal z takmer 7 % na niečo viac ako 6 %. Tento trend bol dávaný do súvislosti s postupným presadzovaním sa pravoslávneho vierovyznania najmä na úkor gréckokatolíkov. Pravoslávie sa na Slovensko šírilo cez Podkarpatskú Rus a uchytilo sa predovšetkým na východnom Slovensku.³⁸⁰

Zastúpenie osôb hlásiacich sa k reformovanému evanjelickému vierovyznaniu vzhľadom na klesajúci počet a podiel Maďarov na Slovensku malo v medzivojnovom období znižujúci sa trend. Ešte výraznejšie sa to prejavilo po zabratí pohraničných území Slovenska Maďarskom. Kým v roku 1930 sa k reformovaným prihlásilo niečo viac ako 4 % populácie Slovenska, v roku 1940 to už bolo len približne 0,5 %.

³⁷⁹ Podrobne sme priestorové rozloženie rómskej populácie riešili v TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*. r. 21, 4/2011, s. 3-21.

³⁸⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj I..., c.d., s. 126 a n.

Poslednou početnejšou náboženskou skupinou bolo izraelitské vierovyznanie, ku ktorému sa po prvej svetovej vojne hlásilo takmer 5 % obyvateľstva. Podiel izraelitov postupne mierne klesal až v roku 1930 sa k nim prihlásili len približne 4% prítomných osôb na Slovensku. Na oklieštenom území Slovenskej republiky to v roku 1940 bolo približne 86,6 tis. osôb, ktoré predstavovali niečo viac ako 3 %.

Podiel iných vierovyznaní bol dlhodobo veľmi nízky a podľa cenzu 1940 tvorili len približne 0,4 %. ako minimálny. Rovnako veľmi nízky počet a podiel dosiahli osoby bez vyznania a bez udaného vyznania (necelých 4,4 tis. osôb, 0,3 %).

Tab. 13: Náboženská štruktúra Slovenska podľa sčítania ľudu 1940³⁸¹

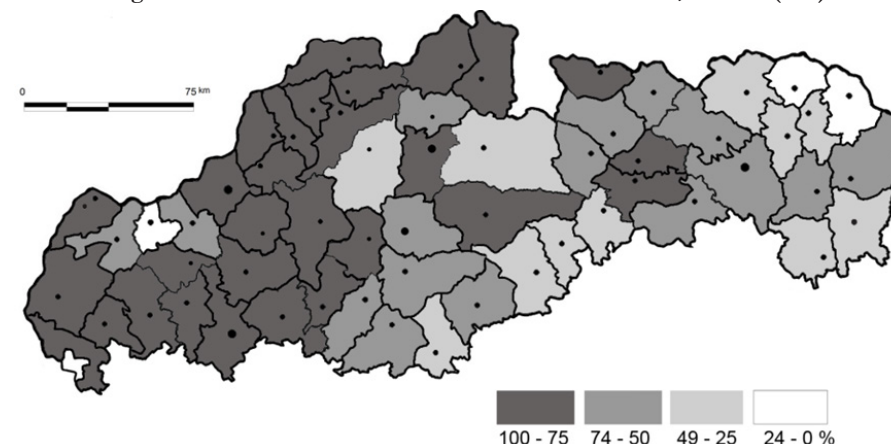
Vierovyznanie	Počet osôb	Podiel (%)
rímskokatolícke	1 968 241	74,1
evanjelické a.v.	388 723	14,6
gréckokatolícke	183 129	6,9
izraelitské	86 629	3,3
reformované	12 921	0,5
iné	11 559	0,4
bez vyznania a neudané	4 394	0,2
Spolu	2 655 596	100,0

V.6.1 Rímskokatolícke vierovyznanie

Rímskokatolícke obyvateľstvo bolo na Slovensku sústredené najmä v oblastiach s prevahou osôb slovenskej národnosti. Typickými regiónmi s najvyšším podielom tohto náboženstva bolo najmä severozápadné Slovensko a sever jeho strednej časti. Išlo o silne veriace obyvateľstvo okresov Oravy a Kysúc. Nadpriemerné zastúpenie rímskokatolíckych veriacich nachádzame v sčítaní ľudu 1940 aj na strednom a dolnom Považí. Naopak nižšie zastúpenie tejto konfesie možno badať na strednom a ešte výraznejšie na východnom a severovýchodnom Slovensku. Do tejto skupiny je možné zaradiť aj okres Myjava a mesto Bratislava na západe Slovenska.

³⁸¹ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

Kartogram 18: Podiel rímskokatolíkov v okresoch Slovenska; SE 1940 (v %) ³⁸²

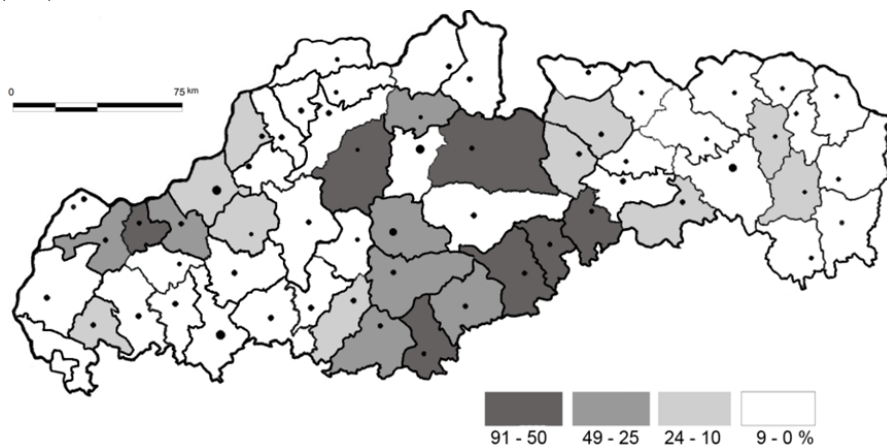
V.6.2 Evanjelici augsburského vyznania

Evanjelici augsburského vyznania vytvárali na Slovensku niekoľko historických priestorov. Na západnom Slovensku to na začiatku 40. rokov 20. storočia bola oblasť Myjavy, Nového Mesta nad Váhom a Senice. Tento evanjelický ostrov na západnom Slovensku sa udržal počas celého medzivojnového obdobia, a aj preto v roku 1940 sa podiel evanjelikov augsburského vyznania v Myjavskom okrese pohyboval na úrovni 86 %, v okresoch Senica 30 % a v Novom Meste nad Váhom skoro 37 %.

Druhým dôležitým priestorom bol Liptov (okres Liptovský Mikuláš), dolná Orava (okres Dolný Kubín) a horný Turiec (okres Turčiansky svätý Martin). Na druhej strane horná Orava, okres Ružomberok boli v tomto priestore takmer výlučne rímskokatolícke. Podobne aj dolný Turiec viac inklinoval k rímskokatolíkom. Na uvedený priestor z juhu nadväzovali ďalšie celky s vyšším zastúpením evanjelikov. Prepojené boli cez okres Banská Bystrica a Zvolen s viac ako štvrtinovým podielom tohto vierovyznania. Tretiu významnú oblasť evanjelikov tvorili v roku 1940 pozostatky južných okresov tvoriace prihraničný pás od Dobšinej, cez Revúcu, Hnúšťu až po Modrý Kameň a Krupinu (kartogram 19).

³⁸² Tamže.

Kartogram 19: Podiel evanjelikov augsburského vyznania v okresoch Slovenska; SE 1940 (v %)³⁸³

Na Spiši boli evanjelici augsburského vyznania koncentrovaní najmä v okresoch Poprad, Kežmarok a Gelnica. Spiš predstavoval jednu z konfesiónálne najpestrejších oblastí Slovenska, kde bolo okrem spomenutých luteránov častejšie zastúpené aj rímskokatolícke a gréckokatolícke obyvateľstvo. Východnejšie bolo evanjelické obyvateľstvo koncentrovanejšie už len v okresoch Vranov nad Topľou a v Gíraltovskom okrese.

V.6.3 Gréckokatolícke vierovyznanie

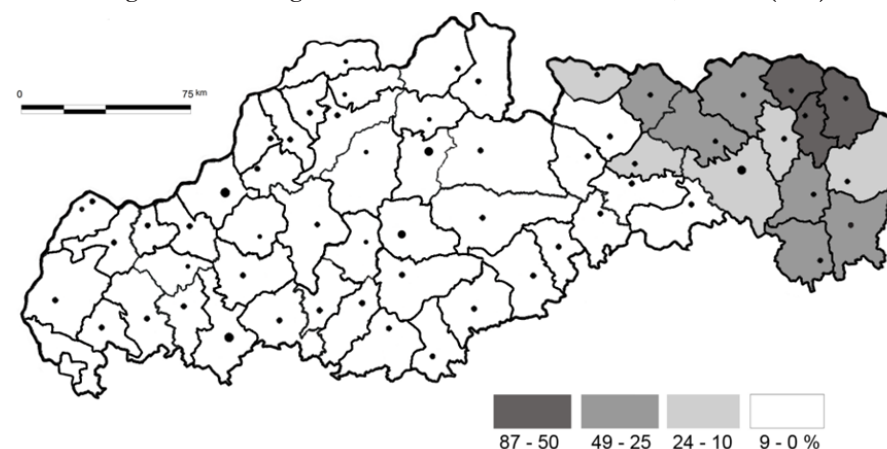
Ku gréckokatolíckemu vierovyznaniu sa v medzivojnových sčítaniach ľudu hlásilo približne 200 tis. osôb, čo predstavovalo približne 6,4 – 6,9 % z celkovej populácie Slovenska. Obdobná situácia bola aj podľa výsledkov sčítania ľudu 1940, keď počet gréckokatolíkov prekročil 183 tis. osôb, čo znamenalo, že tvorili necelých 7 %.

Dominantným priestorom ich výskytu boli aj na začiatku 40. rokov viaceré okresy východného Slovenska. Išlo predovšetkým o trojicu okresov Vyšný Svidník, Medzilaborce a Stropkov v severovýchodnom cípe, kde osoby hlásiace sa v sčítaní 1940 ku gréckokatolíckemu vierovyznaniu mali prevahu. K nim sa smerom na západ prímýkala ďalšia trojica východoslovenských celkov: Bardejov, Sabinov a Stará Ľubovňa a smerom na juh Vranov nad Topľou, Trebišov a Michalovce s viac ako štvrtinovým zastúpením. Viac ako desatinu miestnej

³⁸³ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

populácie tvorili stúpcenci gréckokatolíckeho vierovyznania aj v Humennom, Gíraltovciach a Prešove. Na Spiši sa k nim pridával okres Levoča a Spišská Stará Ves (kartogram 20).

Kartogram 20: Podiel gréckokatolíkov v okresoch Slovenska; SE 1940 (v %)³⁸⁴

V.6.4 Izraeliti

K izraelitom sa po prvej svetovej vojne na Slovensku prihlásilo približne 136 – 139 tis. osôb, ktoré tak predstavovali 4 – 5 % z celkovej populácie. Početnejšie náboženské obce vznikali najmä v mestskom prostredí. Na východe krajiny však častejšie osoby izraelského vierovyznania žili vo vidieckych obciach, čo súviselo s ich príchodom koncom 18. a začiatkom 19. storočia po pripojení poľskej Haliče k monarchii.³⁸⁵ Počas Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa izraeliti dostali na okraj spoločnosti.³⁸⁶ Rasistické a šovinistické postoje vládnej garnitúry, arizácie majetkov, dehonestácia tejto skupiny obyvateľstva, ktoré napokon vyvrcholili do nepochopiteľného násilného vystaňovania vlastných štátnych občanov, viedli v priebehu druhej svetovej vojny k výraznému zníženiu počtu obyvateľov izraelského vierovyznania na Slovensku. Pritom ešte na začiatku 40. rokov

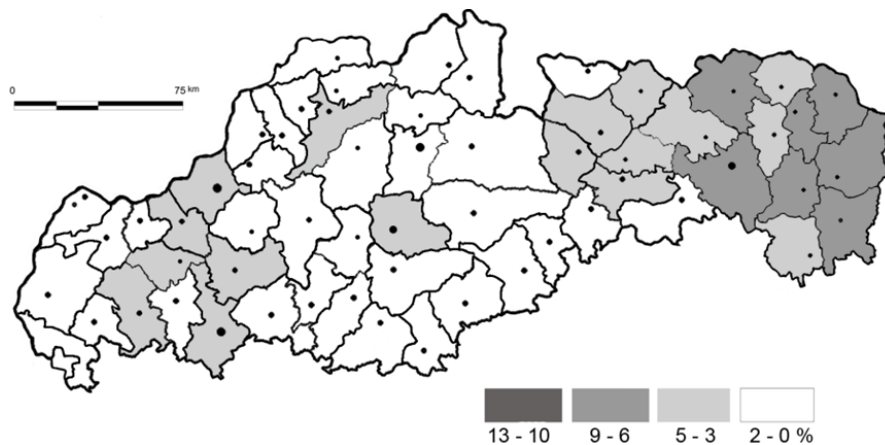
³⁸⁴ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

³⁸⁵ HESSE, Vladimír. *Národný štát Slovensko a národnostné menšiny*. [10. 6. 2012] <http://www.voltaire.netkosice.sk/archive/slovensko/Narodny%20stat%20Slovensko%20a%20narodnostne%20mensiny.doc>

³⁸⁶ Prvé zásahy proti tejto skupine obyvateľstva sa uskutočnili už v roku 1938, pozri napr. MEDVECKÝ, Matej – SCHVARC, Michal. Juloslav Jane – dobrodruh v osídľach spravodajských služieb. In: *Pamäť národa*, roč. 4, 2008, č. 2, s. 36-49.

sčítanie odhalilo, že tu žilo niečo viac ako 86,6 tis. izraelitov, ktorí predstavovali približne 3,3 % z celej populácie okliešteného Slovenska. Najväčšie zastúpenie (viac ako 10 %) mali vo viacerých východoslovenských okresoch. Išlo najmä o Michalovce, Humenné, Medzilaborce, Stropkov, Vranov nad Topľou, Bardejov a Prešov

Kartogram 21: Podiel izraelitov v okresoch Slovenska; SE 1940 (v %) ³⁸⁷

V.6.6 Reformované vierovyznanie

Kalvínske obyvateľstvo sa priestorovo na Slovensku sústreďovalo najmä v južnej prihraničnej oblasti. Hlásili sa k nemu najmä osoby s maďarským materinským jazykom, resp. s maďarskou národnosťou. Po vzniku Československa sa počet kalvínov výrazne znížil. Spôsobil to odchod početnej skupiny osôb maďarskej národnosti do Maďarska. Po územných zmenách na konci 30. rokov došlo k ešte väčšiemu poklesu počtu kalvínov, keďže historické oblasti kalvínov po Viedenskej arbitráži pripadli Maďarsku. Kým v sčítaní 1930 reformované vierovyznanie deklarovalo takmer 146 tis. osôb (4,4 %), v sčítaní 1940 to bolo na oklieštenom území Slovenskej republiky len necelých 13 tis. (0,5 %). V podstate môžeme hovoriť len o dvoch okresoch na juhu východného Slovenska, kde podiel kalvínov prekročil hranicu 5 %. Išlo o Michalovce a Trebišov.

³⁸⁷ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

Kartogram 22: Podiel reformovaných v okresoch Slovenska; SE 1940 (v %) ³⁸⁸

V.7 Povolanie obyvateľstva

Príslušnosť k triede povolania sa určovala u zárobkovo činných podľa toho, z akého odvetvia čerpali svoj zárobok, alebo na ktorom bolo založené ich životné postavenie. Príslušníci rodiny bez vlastného povolania boli začlenení do tried podľa povolania hlavy rodiny. ³⁸⁹

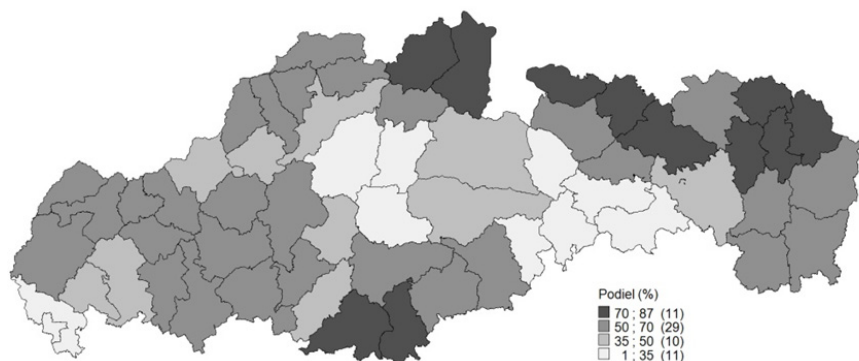
Podľa výsledkov sčítania ľudu 1940 takmer polovica z prítomného obyvateľstva v Slovenskej republike prislúchala k triede roľníctvo, lesníctvo a rybolov. Znamená to, že viac ako 1,3 mil. osôb z necelých 2,7 mil. bolo závislých od primárneho sektora. Priemysel a živnosti prinášali obživu 579 tis. osôb, čo v roku 1940 predstavovalo niečo viac ako pätinu z prítomného obyvateľstva na Slovensku. Len asi desatina (takmer 260 tis. osôb) z prítomnej populácie na oklieštenom území Slovenskej republiky získavala prostriedky alebo bola závislá na obchode, peňažníctve a doprave. V rámci „terciárneho“ sektora ďalších približne 6 % obyvateľov (158 tis.) čerpalo svoj zárobok, resp. záviselo na príjmoch plynúcich z verejnej služby a slobodných povolání. V spojenej skupine domáca a osobná služba spolu s inými povolaniami a bez udania povolania sa nachádzalo zvyšných necelých 13 % (takmer 335 tis.) osôb z prítomného obyvateľstva Slovenska (tab. 14).

³⁸⁸ SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 38, bez sign.

³⁸⁹ Sčítanie ľudu na Slovensku...c.d., Úvod.

Tab. 14: Prítomné obyvateľstvo na Slovensku podľa príslušnosti k triede povolania, SE 1940³⁹⁰

Označenie triedy	Trieda povolania	Počet osôb	Podiel (%)
A	Roľníctvo, lesníctvo a rybárstvo	1 324 336	49,9
B	Priemysel a živnosti	579 033	21,8
C	Obchod, peňažníctvo a doprava	259 810	9,8
D	Verejná služba a slobodné povolania	157 587	5,9
E+F	Domáca a osobná služba (E), iné povolania a osoby bez údajov o povolani (F)	334 830	12,6
Spolu		2 655 596	100,0

Kartogram 23: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k roľníctvu, lesníctvu a rybárstvu v okresoch Slovenska; SE 1940 (v %) ³⁹¹

Aj napriek tomu, že slovenské hospodárstvo bolo ako celok orientované na poľnohospodársku výrobu, v regionálnom meradle existovali pomerne značné disproporcie. Od primárneho sektora takmer úplne závisela obživa osôb na Orave (okresy Trstená a Námestovo, kartogram 23). Vysoký podiel prislúchajúcich osôb k roľníctvu, lesníctvu a rybárstvu na začiatku 40. rokov identifikujeme aj na severe východného Slovenska. Išlo najmä o okresy v páse Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Sabinov, Bardejov, Vyšný Svidník, Stropkov až po Medzilaborce. V týchto okresoch podiel prislúchajúcich osôb k primárnemu sektoru prekročoval hranicu 70 % z celkového prítomného obyvateľstva. Z juhoslovenských regiónov,

³⁹⁰ Zostavené z údajov publikovaných v Sčítanie ľudu na Slovensku..., c.d., s. I.³⁹¹ Tamže.

ktoré tradične boli silne orientované na poľnohospodársku výrobu,³⁹² zostalo v Slovenskej republike len torzo. Prejavilo sa to aj na výsledkoch sčítania ľudu 1940, keď len Krupina a Modrý Kameň dosahovali viac ako 70% podiel.

Najnižšie zastúpenie osôb (do 35 %) závislých na primárnom sektore vykazovali viaceré okresy stredného Slovenska (Banská Bystrica, Ružomberok, Turčiansky Svätý Martin), ďalej niektoré okresy Spiša (Gelnica, Spišská Nová Ves, Poprad) a k nim priliehajúce celky Dobšiná a Revúca. Na západe to bol mestský okres hlavného mesta a Bratislava okolie.

Z pohľadu sociálnej štruktúry mali dlhodobo spomedzi osôb činných v primárnom sektore prevahu samostatní a nájomníci (tab. 15). Išlo z väčšej časti o malých a drobných hospodárov. Prevahu mali najmä na Orave, Kysuciach, ale aj na severnom Spiši a Šariši.³⁹³ Vyššie zastúpenie nachádzame aj v skupine typických nádeníkov, ktorí tvorili približne jednu tretinu z osôb prislúchajúcich k pôdohospodárstvu. Bezpochyby išlo o sociálne najslabšiu skupinu obyvateľstva. Spôsob nestálej práce a sústavné hľadanie zamestnania spôsobovali, že predstavovali najväčšiu základňu silnej sezónnej migrácie často aj za hranice Slovenska.³⁹⁴

Tab. 15: Štruktúra osôb pracujúcich v pôdohospodárstve bez pomáhajúcich členov rodín; SE 1921, 1930, 1940³⁹⁵

V roku	Činní v povolani (v %)			
	Samostatní a nájomníci	Úradníci a zriaďenci	Robotníci*	Nádenníci
1921	49,3	0,8	17,9	32,0
1930	54,5	1,7	15,9	27,8
1940*	66,0	1,6	32,4	

* za rok 1940 spolu robotníci, učni a nádenníci, dáta vyjadrujú len obyvateľstvo žijúce na vtedajšom území Slovenskej republiky

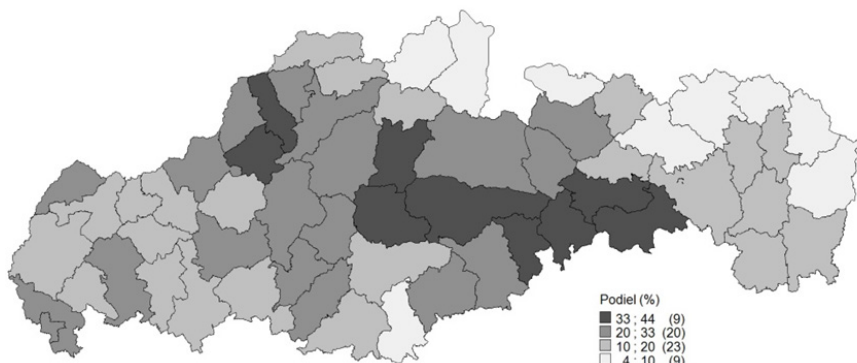
Stáli robotníci mali zabezpečené vyššie sociálne istoty. Pracovali najmä na väčších hospodárstvach alebo na veľkostatkoch, pričom častejšie ich nachádzame v strednej a južnej časti Slovenska. Ich pracovný vzťah bol spravidla postavený na pracovných zmluvách. Najmenšie

³⁹² Pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska..., c.d., s. 221 a 222.³⁹³ ČSS zv. 104..., c.d., s. 104-107.³⁹⁴ Podrobnejšie ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková..., c.d., s. 124 a n. Pozri tiež ČSS zv. 104..., c.d., s. 104-107.³⁹⁵ Tamže, s. 104; SPRČS IV. 1932..., c.d., s. 15; Štatistická príručka Slovenska 1947, c.d., s. 38-39. Porovnaj tiež s prepočtom J. Svetóna, ktorý zaradil ako samostatnú sociálnu skupinu aj pomáhajúcich členov rodiny SVETONĚ, Ján. Obyvateľstvo Slovenska..., c.d. 65, s. 115, tab. č. 43.

zastúpenie v zamestnaneckej štruktúre poľnohospodárskeho obyvateľstva patrilo úradníckemu stavu, ktorého váha sa pohybovala na úrovni 1 – 2%.

Osobitnú skupinu ekonomicky aktívneho obyvateľstva tvorili pomáhajúci členovia domácnosti. Vzhľadom k charakteru slovenského hospodárstva boli pomáhajúci členovia rodiny najviac zastúpení práve v primárnom sektore. Do poľnohospodárskej činnosti bola zväčša zapojená celá rodina či domácnosť, nielen hlava rodiny, ale aj manželka s odrastenejšími deťmi, prípadne iní príbuzní, pomáhajúci napríklad aj za mzdu. O tom, že nešlo o zanedbateľnú skupinu obyvateľstva, svedčia samotné štatistické údaje z jednotlivých sčítaní ľudu. Napríklad v roku 1921 predstavovali pomáhajúci členovia rodín v primárnom sektore takmer 219 tis. osôb a tvorili viac ako 29 % ekonomicky aktívneho obyvateľstva v pôdohospodárstve. Do roku 1930 sa ich počet zvýšil na 337,5 tis. osôb (skoro 39 %).³⁹⁶ Väčšiu časť z tejto skupiny osôb tvorili ženy. Podľa údajov zo sčítania ľudu 1940 sa počet pomáhajúcich členov rodiny opäť zvýšil. Napriek tomu, že išlo len o oklieštené územie Slovenska, počet pomáhajúcich členov v primárnom sektore predstavoval vyše 443,5 tis. osôb, čo znamenalo takmer 56 % z ekonomicky aktívneho obyvateľstva v pôdohospodárstve. Z nich pritom takmer 73 % tvorili ženy.³⁹⁷

Kartogram 24: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k priemyslu a živnostiam v okresoch Slovenska; SL 1940 (v %)³⁹⁸

³⁹⁶ SPRČS III., 1928..., c.d., s. 310; ČSS zv. 104..., c.d., s. 26.

³⁹⁷ Štatistická príručka Slovenska 1947..., c.d., s. 38-39.

³⁹⁸ Zostavené z údajov publikovaných v Sčítanie ľudu na Slovensku..., c.d., s. I.

V deviatich okresoch najmä na Považí (okresy Považská Bystrica, Ilava) predovšetkým vďaka zbrojárskej výrobe³⁹⁹ a na strednom Slovensku (Ružomberok, Banská Bystrica, Brezno nad Hronom, Revúca, Dobšiná, Spišská Nová Ves, Gelnica) sa váha osôb závislých na priemysle a živnostiach pohybovala nad hranicou jednej tretiny (33 – 44 %), pričom v okresoch Gelnica a Ružomberok to bolo dokonca viac ako 40 %. Relatívne vysoký podiel dosahovali aj Kremnica, Liptovský Mikuláš, Martin, Prievidza, Poprad a Banská Štiavnica (30 – 33 %).

V sekundárnom sektore najpočetnejšou zložkou boli robotníci, ktorí vo výsledkoch zo sčítania ľudu 1940 uvádzaní spoločne s nádenníkmi (tab. 16). Robotnícka vrstva bola sústredená najmä v priemyselných centrách, teda v okresoch stredného Slovenska, ale aj na Spiši či v okolí Bratislavy. Nádennícka vrstva v priemysle bola menej početná (ako napríklad v porovnaní s primárnym sektorom). Postupne klesala váha samostatných a nájomníkov a mierne sa naopak zvyšoval podiel úradníkov a zriadencov (tab. 16).

Tab. 16: Štruktúra osôb pracujúcich v priemysle a výrobných živnostiach na Slovensku; SL 1921, 1930, 1940⁴⁰⁰

Rok	Činní v povolani (v %)			
	Samostatní a nájomníci	Úradníci a zriadenci	Robotníci*	Nádenníci
1921	27,4	3,6	63,6	5,4
1930	23,2	7,9	60,6	8,3
1940	18,7	8,4	72,9	

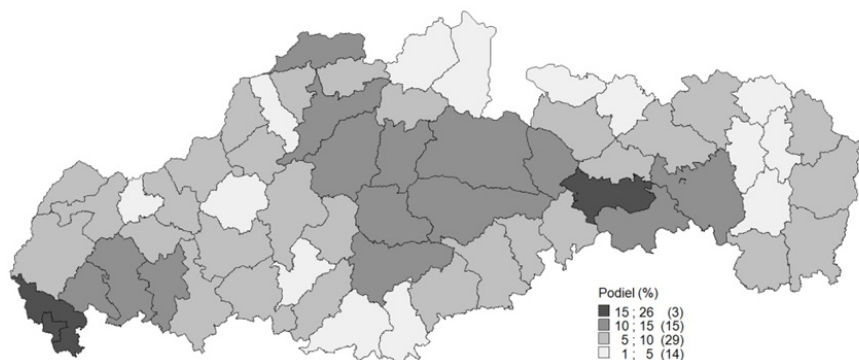
* za rok 1940 spolu robotníci, učni a nádenníci, dáta vyjadrujú len obyvateľstvo žijúce na vtedajšom území Slovenskej republiky (1939 – 1945)

Obchod, peňažníctvo a doprava boli spojené predovšetkým s hlavným mestom a jeho vidieckym okresom (25 resp. 20 %) a čiastočne aj s niektorými okresmi na Spiši (Spišská Nová Ves 18 %, Gelnica 15 %). Okrem toho častejšie k tejto triede prislúchali aj obyvatelia okresov s väčšími hospodárskymi celkami (napr. Žilina, Zvolen).

³⁹⁹ Napr. v Považskej Bystrici sa postupne vytvorilo významné centrum zbrojárskej výroby. Podrobnejšie pozri – JANAS, Karol. *Považské strojárne : Od muničky po ZVL*. Žilina : Knižné centrum, 2009.

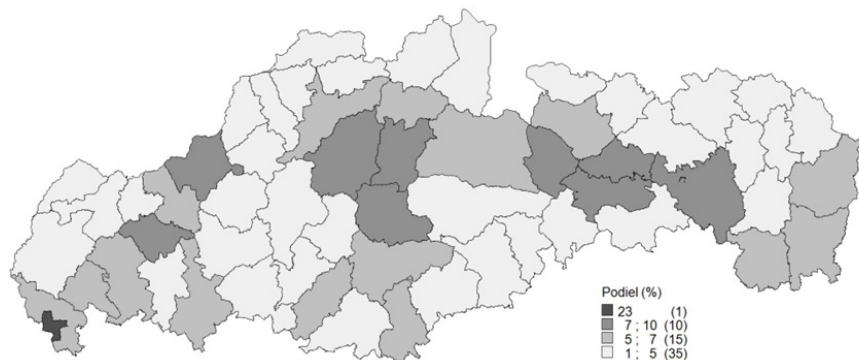
⁴⁰⁰ SPRČS IV. 1932..., c.d., s. 15; ČSS zv. 104..., c.d., s. 122; Štatistická príručka Slovenska 1947..., c.d., s. 38-39.

Kartogram 25: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k obchodu, peňažníctvu a doprave v okresoch Slovenska; SĽ 1940 (v %)⁴⁰¹

Podobne aj verejná služba a slobodné povolania sa najčastejšie stávali zdrojom obživy pre prítomné obyvateľstvo v Bratislave (23 %). Okrem toho išlo aj o niektoré mestá s kasárňami (napr. Trenčín, Ružomberok, Poprad, Levoča, Prešov).

Kartogram 26: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k triede verejná služba a slobodné povolania v okresoch Slovenska; SĽ 1940 (v %)⁴⁰²

V roku 1940 sa k domácim a osobným službám, prihlásilo iba niečo viac ako 13,6 tis. aktívnych osôb. Celkovo k tejto triede prislúchalo približne 19,5 tis. osôb (0,7 % prítomných obyvateľov), z čoho drvivú väčšinu tvorili ženy (viac ako 14 tis.). V porovnaní s medzivojnovým obdobím došlo postupne k ústupu typickej domácej služby. Výraznejšie v tejto triede klesal najmä podiel

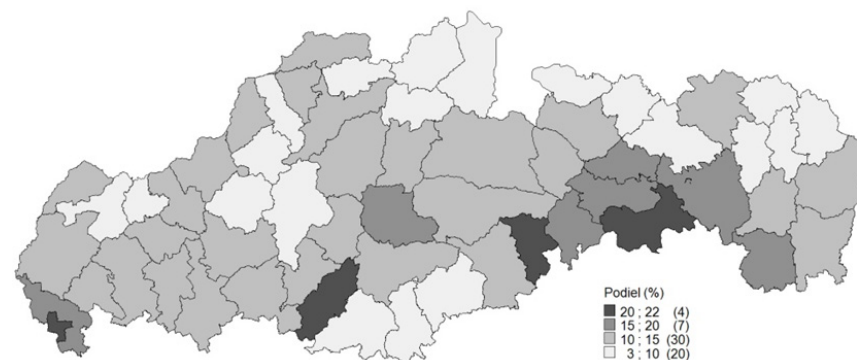
⁴⁰¹ Zostavené z údajov publikovaných v Sčítanie ľudu na Slovensku..., c.d., s. I.

⁴⁰² Tamže.

služobníctva mužského pohlavia. V triede iné povolania a neudané sa počet osôb naopak postupne zvyšoval. V roku 1940 sa k tejto triede prihlásilo viac ako 315 tis. osôb (12 % prítomného obyvateľstva), pričom väčšinu z nich tvorili ženy v domácnosti.⁴⁰³

K spojenej triede domáce a osobné služby spolu s inými povolaniami náležali najmä osoby v Bratislave (takmer 22 %), Bratislave okolí (15,5 %) a tiež v niektorých ďalších okresoch najmä stredného, juhu stredného a čiastočne aj východného Slovenska. Išlo najmä o okresy Revúca (22 %), Banská Štiavnica (21 %), Gelnica (20 %), Banská Bystrica (20 %), Dobšiná (19,5 %), Trebišov (17 %), Spišská Nová Ves (17 %) a Levoča (17 %).

Kartogram 27: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k domácej a osobnej službe, iným povolaniam a ku kategórii neudané v okresoch Slovenska; SĽ 1940 (v %)⁴⁰⁴

Ak sa pozrieme súhrnne na štruktúru obyvateľstva podľa príslušnosti k triede povolania, najväčšiu jednostrannú závislosť podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1940 na severe stredného, východného a čiastočne aj južného Slovenska. Ide predovšetkým o oblasti, kde prítomné obyvateľstvo bolo úzko späté s poľnohospodárstvom, lesníctvom a rybolovom. Naopak najväčšou diverzifikáciou sa vyznačovali okresy s veľkými hospodárskymi centrami, ale aj niektoré menšie regióny na východe (ako napr. Gelnica, Spišská Nová Ves). Špecifické postavenie mala z tohto pohľadu Bratislava, kde váha jednotlivých tried povolanií bola približne vyrovnaná až na takmer absentujúci primárny sektor.

Z celoslovenského hľadiska bola sociálna štruktúra obyvateľstva predovšetkým výsledkom pomeru primárneho a sekundárneho sektora. Preto neprekvapuje, že sa presadzovala početná vrstva samostatne hospodáriacich osôb a v roku 1940

⁴⁰³ Štatistická príručka Slovenska 1947..., c.d., s. 40-41.

⁴⁰⁴ Zostavené z údajov publikovaných v Sčítanie ľudu na Slovensku..., c.d., s. I.

tiež spojená sociálna skupina robotníkov a nádeníkov. Práve druhá menovaná skupina bola z pohľadu počtosti v miernej prevahe. V roku 1940 tvorili niečo viac ako 45 % zarábajúcich osôb. Bezpochyby za najnižšiu sociálnu vrstvu možno považovať nádeníkov, ktorí boli odkázaní len na príležitostnú (sezónnu) prácu. Práve z tejto skupiny obyvateľstva počas medzivojnového obdobia pochádzal aj najvyšší počet nezamestnaných osôb, ako na to poukazujú dochované archívne dokumenty.⁴⁰⁵ K nim však počas kríz pribúdali nielen robotníci, ale často aj samostatne hospodáriaci maloroľníci a drobní remeselníci, ktorí prichádzali o svoju živnosť.

Tab. 17: Príslušnosť k sociálnym skupinám v povolani činného obyvateľstva na Slovensku (bez pomáhajúcich členov rodiny); SĽ 1921, 1930, 1940⁴⁰⁶

Rok	Podiel osôb príslušných k triedam A – E (F) povolania v %			
	Samostatní a nájomníci	Úradníci a zriaďenci	Robotníci*	Nádenníci
1921	43,8	5,5	31,2	19,5
1930	41,8	12,1	27,4	16,5
1940	41,9	12,9	45,2	

* za rok 1940 spolu učni, robotníci a nádenníci

Už v medzivojnovom období výrazne vzrástol podiel úradníkov a zriaďencov (tab. 18). Štatistiky boli podchytení najmä vo verejnej službe a slobodných povolaniach.

Osobitne je potrebné hodnotiť pomáhajúcich členov rodiny. Za pomáhajúceho člena rodiny bol považovaný každý, kto pravidelne vypomáhal v živnosti a pracovnej činnosti hlave rodiny, prípadne inému členovi rodiny, pričom mohol byť odmenený aj mzdou. Nejasnosť pojmu však spôsobilo kolísanie počtu obyvateľstva medzi pomáhajúcimi členmi rodiny a medzi osobami bez povolania. Osobitnú skupinu medzi pomáhajúcimi členmi rodiny tvorili manželky, prípadne družky hláv domácností, ktoré popri výpomoci manželom (druhom) v ich živnosti a zamestnaní viedli aj domácnosti.⁴⁰⁷

V roku 1921 tvorili pomáhajúci členovia rodiny takmer 18 % ekonomicky aktívneho obyvateľstva Slovenska. Väčšinu pritom tvorili muži, keď z vyše 227 tis. pomáhajúcich členov rodín predstavovali asi tri štvrtiny. Situácia však bola

⁴⁰⁵ SNA, f. Slovenské oddelenie Ministerstva sociálnej starostlivosti v Bratislave, 1921 – 1928, škat. č. 6, sign. č. 3667/1924, škat. č. 11, sign. č. 2170/1922, škat. č. 11, sign. č. 2843/1923; SNA, f. Krajský úrad v Bratislave, (1920) 1928 – 1938 (1940), škat. č. 27, sign. č. 31760/31 prez.

⁴⁰⁶ Prepočítané z údajov ČSS zv. 104..., c.d., s. 104 a n.; PHŠS..., c.d., s. 30; ČSS, zv. 22..., c.d., s. 43-47; Štatistická príručka Slovenska 1947..., c.d., s. 38-39.

⁴⁰⁷ Tamže, s. 16*.

rozdielna v nasledujúcom cenzu z roku 1930. Z viac ako 344 tis. pomáhajúcich už takmer 53 % pripadalo na ženy.⁴⁰⁸ Tento rozdiel bol ešte výraznejší pri výsledkoch sčítania ľudu z roku 1940, kedy sa celkový počet pomáhajúcich členov rodiny zvýšil na viac ako 451 tis. osôb, z čoho vyše 72 % patrilo ženám.⁴⁰⁹

Tab. 18: Pomáhajúci členovia rodiny na Slovensku; SĽ 1921, 1930, 1940⁴¹⁰

Rok	Pohlavie	Pomáhajúci členovia rodiny v triede (abs.)						spolu
		A	B	C	D	E	F	
1921	spolu	218414	4181	4280	47	7	320	227249
	z toho ženy	58373	535	926	12	4	54	59844
1930	spolu	337443	1430	5003	56	37	98	344067
	z toho ženy	176782	792	3139	35	36	60	180844
1940	spolu	443613	2481	4788	106	92	185	451265
	z toho ženy	320911	1094	3428	46	81	151	325711

A – pôdohospodárstvo; B – priemysel a výrobné živnosti; C – obchod, peňažníctvo a doprava; D – verejná služba, slobodné povolania a vojsko; E – Domáca a osobná služba; F – Iné povolania a bez udania

Najvyšší počet pomáhajúcich sa nachádzal v primárnom sektore (v roku 1940 takmer 99 %). Pomoc najmä manželiek na poľných prácach či vôbec vo vedení domáceho hospodárstva s domácnosťou jednoducho splyvali.

Osobitne bolo evidované v jednotlivých triedach povolani aj domáce služobníctvo. To rovnako ako pomáhajúcich členov rodiny možno začleniť medzi ekonomicky aktívne obyvateľstvo. V roku 1940 osoby pracujúce ako domáce služobníctvo tvorili skoro 1,3 % (necelých 34 tis.) z prítomných obyvateľov Slovenska.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Tamže, s. 82.

⁴⁰⁹ Štatistická príručka Slovenska 1947..., c.d., s. 38-39.

⁴¹⁰ ČSS zv. 22, c.d. 473, s. 48-50; ČSS zv. 104, c.d., s. 80-82; Štatistická príručka Slovenska 1947..., c.d., s. 38-39.

⁴¹¹ Štatistická príručka Slovenska 1947..., c.d., s. 38-39.

Záver

Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938-1945 síce priamo nadväzoval na zmeny v reprodukčnom správaní, ku ktorým dochádzalo už od prelomu storočí, a ktoré sa najmä po prvej svetovej vojne ešte zrýchlili, no špecifická politická a spoločenská situácia ich do určitej miery modifikovala. Na začiatku sledovaného obdobia sme svedkami ďalšieho mierneho poklesu sobášnosti a relatívnej stagnácie pôrodnosti a úmrtnosti na úrovni z druhej polovice 30. rokov. Porovnanie vnútrozemia a pohraničia pritom ukázalo, že oveľa problematickejšia situácia vládla práve v prihraničných regiónoch, kde pravdepodobne neistota, strach z prebiehajúcich historických udalostí tiež niektoré epizodické vojenské operácie mohli pôsobiť negatívne na formovanie miestnej populačnej klímy.

Následné oživenie reprodukcie je potrebné vnímať v kontexte predchádzajúceho populačného vývoja. Ten bol po odznení kompenzačnej fázy v polovici 20. rokov predovšetkým poznačený poklesom pôrodnosti a úmrtnosti, k čomu sa približne od veľkej hospodárskej krízy pridala aj sobášnosť. V jej prípade síce po skončení nepriaznivého obdobia vidíme mierne rastúci trend, no ten už medzi rokmi 1937 a 1938 vystriedal relatívne významný pokles. Naďalej klesala aj pôrodnosť. Práve v roku 1938 vyvrcholilo predchádzajúce obdobie znižovania pôrodnosti, a tým aj populačných prírastkov. V nasledujúcich rokoch sme svedkami pomerne výrazného oživenia reprodukcie, ktorý sa odohral nielen na území Slovenského štátu, ale pozorovať ho môžeme aj v zabratých pohraničných oblastiach. Kým sobášnosť vzrástla dynamicky medzi rokmi 1939 a 1940 a na dosiahnutej úrovni sa udržala až do roku 1943, v prípade pôrodnosti sme svedkami viac-menej stabilného medziročného zvyšovania s vrcholom v roku 1944. V tomto roku už sobášnosť zaznamenala výrazný pokles, ktorý sa prejavil aj v pôrodnosti o rok neskôr. Priaznivá populačná klíma sa v dôsledku vojnových operácií prebiehajúcich priamo na území Slovenska veľmi rýchlo zmenila. Odkladanie dlhodobých záväzkov v podobe manželstva a rodičovstva bolo v kritických okamihoch spoločenského vývoja na Slovensku logickým vyústením.

Nárast počtu narodených detí do roku 1944 prispieval aj k miernemu nárastu úmrtnosti vzhľadom na zvyšujúce sa počty zomretých detí do prvého roku života. V posledných dvoch rokoch sledovaného obdobia však dynamické zvýšenie úmrtnosti išlo predovšetkým na vrub vojnových operácií.

Populačný vývoj na Slovensku tak pomerne promptne reagoval na meniacu sa politickú, spoločenskú a tiež vojenskú situáciu v rokoch 1938-1945. Pokles a stagnáciu z problematických rokov pred rozpadom a po rozpade Československa vystriedalo jednoznačné oživenie, ktoré pramenilo nielen zo zlepšujúcich sa životných podmienok, ale do určitej miery to bol aj výsledok snáh vládnych kruhov o presadzovanie propopulačne orientovanej populačnej politiky. Vo vzájomnom prepojení oba tieto faktory potom vytvárali priaznivú populačnú klímu, ktorá sa odrazila na rastúcej sobášnosti a pôrodnosti. Zhoršenie situácie v posledných dvoch rokoch priniesli pokles populačnej dynamiky v dôsledku zníženia pôrodnosti a pomerne výrazného zhoršenia úmrtnostných pomerov.

Po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa v prvom rade zmenila politická klíma, keď nový štátny útvar riadil autoritatívny, totalitný režim, ktorý zasahoval do všetkých oblastí spoločenského a hospodárskeho života. Život rodín bol rovnako ovplyvnený existenciou vojnového stavu a vojnového hospodárstva so všetkými výhodami, ale i nevýhodami pre krajinu a obyvateľstvo, ktorých sa priame vojenské akcie dlhší čas vyhýbali. Z populačného hľadiska došlo k najdôležitejším zmenám oproti predchádzajúcemu obdobiu predovšetkým v náhľade na materstvo a jeho ochranu, keď bola úplne zakázaná interrupcia, postupne sa vytvoril systém rodinných prídavkov, došlo k sťaženiu manželských rozlúk a napokon snahou riešiť nezamestnanosť aj na úkor zamestnanosti žien a sprostredkovaním práce v Nemecku. Dôležitú úlohu tu zohralo chápanie štátu, ktorý sa stotožňoval od začiatku len s jedným národom, slovenským a ostatné obyvateľstvo sa v mnohých smeroch riadenia krajiny javilo ako nezaujímavé, nepodstatné, prípadne priamo segregované a likvidované (židovské a rómske obyvateľstvo), či svojím postavením závislé na reciprocite (osoby maďarskej národnosti). Osobitné postavenie mala nemecká menšina, keďže Slovenská republika (1939 – 1945) predstavovala nemecký satelit. Nemecko ako vzor v mnohých oblastiach ovplyvnilo aj populačnú politiku na Slovensku. Pokým v medzivojnovom období nemožno hovoriť o jasnej koncepcii populačnej politiky v Československu, po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa koncepcia populačnej politiky vytvorila s jasne definovaným cieľom zvyšovania plodnosti slovenských rodín, čo sa dostalo aj do oficiálnej štátnej propagandy.

The demographic picture of Slovakia between 1938 and 1945

Summary

The WWII Slovak Republic (1939-1945) is in many aspects a unique and controversial chapter in the history of Slovakia and this is equally true of its population. The population development of the country between 1938 and 1945 was influenced by a large number of different factors: on the one hand, we observe a continuation of the demographic trends from the previous period; on the other, the effects of the political and economic turmoil of 1938 and 1939 can be clearly seen very early on and were only exacerbated with the culmination of the war.

After the formation of the WWII Slovak Republic, the primary changes to the government population policy were of ideological nature, as the country was run by an authoritarian and totalitarian regime intent on controlling all aspects of the public and economic life. Everyday lives were also heavily influenced by the war and wartime economic conditions with all its disadvantages and advantages in a country which remained unaffected by actual military action for most of the war. One of the areas of population policy where the new government instituted significant changes was motherhood and its protection, which resulted in the outlawing of abortion, the creation of a system of financial support for families with children, changes to law concerning separation and divorce and even attempts to influence the unemployment rate by discouraging women from participating in the workforce and providing employment for men and their families in Germany. One crucial aspect of the ideology governing population policy in WWII Slovakia was the idea of an independent state as the primary (or even only) vehicle for the self-actualization of the Slovak nation. As a result, other ethnic groups were relegated to a second-class status and either targeted for destruction (such as the Jewish community and the Roma) or at least dependent

on reciprocity (Hungarian communities). The German minority, however, was in a special and favored position, largely due to the fact that even despite nominal independence, WWII Slovakia was a de facto puppet state of Nazi Germany. As such, Third Reich population policies heavily influenced those of WWII Slovakia and so while one could not speak of a coherent population policy in pre-WWII Czechoslovakia, the government of wartime Slovakia designed its population policy around the goal of increasing the fertility of Slovak families, even to the point of enshrining this very idea in government propaganda.

The interbellum period was marked by gradual decline of fertility and natality. The crude birth rate went down from 38.9 births per 1000 inhabitants to 23.8‰ and the same general trend can be observed with regards to the total fertility rate. In the period between 1921 and 1937, the average number of children per woman decreases from 4.9 to 2.8 children.

After the collapse of Czechoslovakia, natality in the new independent Slovak nation gradually increased reaching its peak in 1944 with the crude birth rate at 26.3‰. This was the result of improved social conditions, a favorable population climax, new population policies and population changes in age structure. The final year of the period in question was marked by a dramatic decrease in natality: now that most of Slovakia was directly affected by military operations, the population climax went down and as a result, nuptiality and fertility declined while mortality increased. Despite this, the crude birth rate and total fertility rate indicate that natality and fertility were both higher than at the beginning of the period in question and so in 1945, the average number of children per woman was 3.0 with a birth rate of 23.7 births per 1000.

Changes in the reproductive behavior of the population in the central part of Southern Slovakia and in some regions in western Slovakia had a significant impact on the local population. In contrast, high natality was recorded in Northern Slovakia, more specifically the regions of Kysuce and Orava and North-Eastern parts of the country.

The population of the WWII Slovakia as a whole is characterized by a relatively high intensity of mortality. The crude death rate was gradually increasing (from 13‰ to 19‰), reaching a peak in 1944 and 1945 as mortality conditions deteriorated as a result of military operations. The life expectancy at birth for years 1939-1941 reached 53 years for men and 57 years for women, whereas in 1945, it dropped to 42 years for men and 50.5 years for women. The decline in the number of potential new-born baby years of life for both sexes was result of social turmoil caused by ongoing military operations.

During the entire period in question, infant mortality continued to be one of the primary predictors of total mortality rate: between 1938 and 1945,

infant mortality rate ranged from 130‰ to 170‰. One of the fundamental characteristics of infant mortality in the WWII Slovak Republic was a relatively high rate of post-natal mortality (aged 28 days to 1 year) as compared to neo-natal mortality (less than 28 days).

The epidemiological situation in Slovak state was marked by a relatively high share of death by respiratory and infectious diseases and old age as the specific cause of death. These years, however, also see a rise in the incidence of cardiovascular diseases as specific causes of death.

A gradual decline in natality rates, as well as the decline in mortality rates, were the primary causes of the gradual decrease in natural population increase in the interbellum period. This trend was briefly reversed in the early years of WWII, but towards end of World War II, deteriorating reproductive conditions once again resulted in a reduction of population growth.

And finally, despite the significant changes in reproductive behavior of the Slovak population, the population of the country remained a young one, with the plurality in their 40s.

Zoznam prameňov a literatúry

Archívne pramene

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave:

- f. Krajinský úrad v Bratislave, (1920) 1928 – 1938 (1940)
- f. Ministerstvo zahraničných vecí, 1939 – 1945 (1947)
- f. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, 1939 – 1945
- f. Sčítanie ľudu z roku 1940
- f. Slovenské oddelenie Ministerstva sociálnej starostlivosti v Bratislave, 1921 – 1928
- f. Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945 – 1951 (1952)

MVSR – Štátny archív v Bratislave:

- f. Bratislavská župa III., (1931) 1940 – 1945

MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava:

- f. Obvodný notársky úrad v Lubeníku, 1914 – 1944
- f. Obvodný notársky úrad v Betliari, 1895 – 1939
- f. Obvodný notársky úrad v Kameňanoch, 1921 – 1944
- f. Obvodný notársky úrad v Muráni, 1908 – 1946
- f. Obvodný notársky úrad v Rejdovej, 1917 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Revúcej, 1936 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Roštári, 1922 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad v Sirku, 1907 – 1944
- f. Obvodný notársky úrad v Slavošovciach, 1914 – 1945
- f. Obvodný notársky úrad vo Veľkej Polome, 1865 – 1945
- f. Okresná starostlivosť o mládež v Dobšinej, 1938 – 1945 (1947)
- f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938 – 1945
- f. Okresný úrad v Revúcej, 1923 – 1945

MVSR – Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad:

- f. Okresná starostlivosť o mládež v Kežmarku, 1926 – 1949

Publikované pramene

- A Magyar korona országainak 1910.évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes Demografia. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 61. Kötet. Budapest : A Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1916, s. 90-99.
- A Magyar szent korona országainak 1900.évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 5. Kötet. Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal, 1907, s. 152-175.
- Demografická příručka*. Zost. Vladimír SRB. Praha : Svoboda, 1967.
- Demografická příručka*. Praha : federální statistický úřad, 1982.
- Demografická příručka*. Praha : Český statistický úřad, 1996.
- Demographic Yearbook 1948*. New York: United Nations, 1949.
- Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha : Federální statistický úřad, 1985.
- Lexikón obcí Slovenskej republiky*. Bratislava : Štátny statistický úrad, 1942.
- Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905.
- Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907.
- Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910.
- Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916.
- Népmozgalma 1913 – 1918 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.
- Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1959.
- Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934 – 1937. In: *Československá statistika* sv. 163, řada XIV., sešit 7. Praha : SÚS, 1941.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1919 – 1920. In: *Československá statistika* sv. 53, řada XIV., sešit 1. Praha : SÚS, 1929.

- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1921 – 1922. In: *Československá statistika* sv. 59, řada XIV., sešit 2. Praha : SÚS, 1929.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1923 – 1924. In: *Československá statistika* sv. 63, řada XIV., sešit 3. Praha : SÚS, 1930.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1925 – 1927. In: *Československá statistika* sv. 77, řada XIV., sešit 4. Praha : SÚS, 1932.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1928 – 1930. In: *Československá statistika* sv. 121, řada XIV., sešit 5. Praha : SÚS, 1936.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1931 – 1933. In: *Československá statistika* sv. 145, řada XIV., sešit 6. Praha : SÚS, 1938.
- Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Zost. Pavel HORVÁTH. Bratislava : Ústredné združenie slovenského priemyslu v Bratislave, 1935.
- Retrospektívni lexikón obcí Československé socialistické republiky 1850 – 1970*. I. Díl, II. zvázok. Praha : Federální statistický úřad, 1978.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. In: *Československá statistika* sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : Státní úřad statistický, 1934.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II., část 3. Povolání a sociální rozvrstvení obyvatelstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání. In: *Československá statistika* sv. 116, řada VI., sešit 10. Praha : SÚS, 1935.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II., část 2. Povolání obyvatelstva. Povolání podle věku a rodinného stavu, podle velikosti místa pobytu, objektivní povolání, veřejní zaměstnanci, vedlejší povolání, nezaměstnanost. In: *Československá statistika* sv. 113, řada VI., sešit 9. Praha : SÚS, 1935.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924.
- Sčítání obyvateľstva v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvatelstva. Část I. Druhy, skupiny a třídy hlavního povolání, poměr k povolání a sociální příslušnost, třídy vedlejšího povolání. In: *Československá statistika* sv. 104, řada VI. sešit 8. Praha : Státní úřad statistický, 1934.
- Sčítanie ľudu v republice Československej zo dňa 15. februára 1921. II. diel, 3. časť. Povolanie obyvateľstva. Slovensko a Podkarpatská Rus. In: *Československá statistika* sv. 22, řada VI., sešit 4. Praha : SÚS, 1925.
- Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15.XII.1940*. Príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.

- Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919.* Bratislava : MPS, 1920.
- Statistical Year-book of the League of Nations 1940-1941.* Geneva 1941.
- Statistical Year-book of the League of Nations 1941-1942.* Geneva 1943.
- Statistical Year-book of the League of Nations 1942-1944.* Geneva 1945.
- Statistická příručka republiky Československé II.* Praha : SÚS, 1925.
- Statistická příručka republiky Československé III.* Praha : SÚS, 1928.
- Statistická příručka republiky Československé IV.* Praha : SÚS, 1932.
- Statistická ročenka ČSR 1934.* Praha : SÚS, 1934.
- Statistická ročenka ČSR 1935.* Praha : SÚS, 1935.
- Statistická ročenka ČSR 1936.* Praha : SÚS, 1936.
- Statistická ročenka ČSR 1938.* Praha : SÚS, 1938.
- Statistická ročenka republiky Československé 1957.* Praha : Orbis 1957.
- Štatistická príručka Slovenska 1947.* Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947.
- Štatistická príručka Slovenska 1948.* Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1948.
- Štatistický lexikón obcí v Krajine slovenskej. Praha : MV a SÚS, 1936.
- Štatistické zprávy 1/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 2-3/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 4/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 7/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 10/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 11-12/1942,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy 3/1943,* Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku.* Bratislava : Štátny štatistický úrad, 1939.
- Věkové složení obyvatelstva v letech 1920 – 1937 a 1945 – 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). In: *Česká statistika* sv. 27. Praha : Český statistický úřad, 1981.
- Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946.* Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1946.

Literatúra

- BARTLOVÁ, Alena. Hospodárska kríza na Slovensku v rokoch 1929 – 1933. In: *Historický časopis* r. 32, č. 2, 1984.
- BAUCH, Vlastislav. *Sociálno-ekonomický vývoj slovenského poľnohospodárskeho obyvateľstva.* Bratislava : Ústav marxizmu – leninizmu, 1986.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku.* Bratislava : Osveta, 1989.

- BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia. *Tradície slovenskej rodiny.* Bratislava: VEDA, 1997.
- BLAŽEK, Michal. *Ekonomická geografia ČSSR.* Bratislava : Osveta, 1964.
- CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina (1938 – 1944).* Bratislava : SAP, 1996.
- Dejiny Slovenska V. (1918 – 1945).* Bratislava : Veda, 1985.
- Dejiny Slovenska.* Bratislava : AEP, 2000.
- FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období.* Bratislava : Veda, 1999.
- FALTUS, Jozef. *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921 – 1923 v Československu.* Bratislava : SAV, 1966.
- FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny.* Bratislava : VŠE, 1992.
- FALTUS, Jozef – PRŮCHA Václav. *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945.* Bratislava : Vyd. politickej literatúry, 1967.
- FIALOVÁ, Ludmila. Druhá fáza demografickej revolúcie ČSR a SSR. In: *Demografie*, r. 29, 1/1987, s. 3-7; ,
- FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, Vol. 44, No. 1, 1990, s. 89-106.
- HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In: *Slovensko v Československu 1918 – 1939.* M. Zemko, V. Bystrický (eds.). Bratislava : Veda, 2004.
- HALLON, Ľudovít. *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. (Rozvoj alebo úpadok?).* Bratislava : Veda, 1995.
- HETÉNYI, Martin. *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938 – 1945.* Nitra : 2008.
- HETÉNYI, Martin. Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939 – 1940. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami : Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VI.* Prešov : Prešovská univerzita, 2007, s. 94.
- HETÉNYI, Martin. Spoločenské aktivity maďarskej menšiny v okrese Nitra v rokoch 1939 – 1944. In: *Historický časopis*, roč. 55, 2007, č. 3, s. 512-513.
- HETÉNYI, Martin. Maďarská strana na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: *České, slovenské a československé dějiny 20. století II : Sborník z mezinárodní konference.* Ústí nad Orlicí : Oftis, 2007, s. 63-64.
- HETÉNYI, Martin. *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938 – 1945.* Nitra : FiF UKF, 2008.

- HETÉNYI, Martin. Život obyvateľov na slovensko-maďarskom pohraničí po viedenskej arbitráži v roku 1938. In: *České, slovenské a československé dějiny 20. století: Osudové osmičky v našich dějinách*. J. Mervart, J. Štěpán. (eds.) Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2008, s. 149-160;
- HETÉNYI, Martin. Perzekučné zásahy proti maďarskej menšine na Slovensku 1938 – 1945. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945 : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII*. P. Sokolovič (ed.). Bratislava : ÚPN, 2008, s. 126-138.
- HETÉNYI, Martin. *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945*. Nitra : UKF, 2011.
- HRNČIAROVÁ, Daniela. Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej panej. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333-389.
- CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936.
- CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osveta, 1939.
- JANAS, Karol. K problematike hraničných sporov s Nemeckou ríšou v rokoch 1938 – 1943 v Bratislave a okolí. In: *Bratislava*, r. 16, 2004, s. 121-128.
- JANAS, Karol. Slovensko-poľské územné spory a spôsoby ich riešenia v severozápadnom Slovensku v rokoch 1938 – 1939. In: *Vlastivedný zborník Považia*, r. XXII, 2004, s. 93-103;
- JANAS, Karol. Poľské požiadavky voči Československu v roku 1938 a ich dopad na poľsko-moravsko-slovenské pomedzie. In: *České, slovenské a československé dějiny 20. století: Osudové osmičky v našich dějinách*. J. Mervart, J. Štěpán (eds.). Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2008, s. 171-178.
- JANAS, Karol. *Považské strojárne : Od muničky po ZVL*. Žilina : Knižné centrum, 2009.
- JANAS, Karol. Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 : Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VII*. Bratislava : ÚPN, 2008, s. 329-341.
- JANAS, Karol. *Zabudnuté tábory*. Trenčín : Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 2008;
- JANAS, Karol. *Trenčianska župa (1940 – 1945) : K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín : TU A. Dubčeka, 2007.
- JANAS, Karol. Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v slovenskej historiografii (Súčasný stav a perspektívy) In: *Nepriзнaný holokaust Rómov v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava : Minorita, SNM, ÚE SAV, 2007.

- KALIBOVÁ, Květa. Rovodovost. In: *Populační vývoj České republiky 2001 – 2006*. Praha : Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, 2007.
- KALIBOVÁ, Květa. Rozvodovost v zemích Evropské unie. In: *Populační vývoj České republiky 2007*. Praha : Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 2008.
- KORČÁK, Jaromír. Přirozená měna obyvatelstva za okupace. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 3, s. 49-51.
- KORČÁK, Jaromír. Vzestup porodnosti za války. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 5, s. 111-113.
- KORČÁK, Jaromír. Odhad počtu obyvatelstva na Slovensku. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 6, 143-144.
- KORČÁK, Jaromír. Skryté oslabení československé populace. In: *Statistický zpravodaj*, r. IX., 1946, č. 1, s. 1-3.
- KŘÍŽ, Karel. *Perspektivy naší soudobé hospodářské krise*. Praha : Svaz národního osvobození, 1935.
- KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918 – 1991*. Praha : Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994.
- LACINA, Vlastislav. *Krise Československého zemědělství 1928 – 1934*. Praha : ČSAV, 1974.
- LACKO, Martin. *Slovenská republika 1939-1945*. Bratislava : Perfekt a ÚPN, 2008.
- LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. *Pramene práva na území Slovenska II (1790-1918)*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012, s. 300-309.
- LIVI-BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003.
- MEDVECKÝ, Matej – SCHVARC, Michal. Juloslav Jane – dobrodruh v osídlach spravodajských služieb. In: *Pamäť národa*, roč. 4, 2008, č. 2, s. 36-49.
- MIČKO, Peter. *Hospodárska politika Slovenského štátu : Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku a FHV UMB v Banskej Bystrici, 2010.
- MICHAL, Gašpar. *Zdravotníctvo v sociálnej politike štátu*. Bratislava : Osveta, 1971.
- MÚCSKA, Vincent. Vývoj manželského práva na území Slovenska : Od najstarších čias do konca 20. storočia. In: *Príručka ku genealogickému výskumu na Slovensku a v slovacikálnom zahraničí*. Martin : SGHS, 2004, s. 36-38.
- Mýtus a realita hospodárskej vyspelosti Československa medzi svetovými vojkami*. Praha : Karolinum, 2000.
- OMRAN, Abdel Rahim. The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change. In: *The Milbank Quarterly*, Vol. 83, No. 4, 2005, s.731-757.

- O priemysle Slovenska : Výročná správa Krajinskej skupiny pre Slovensko Ústredného zväzu čsl. priemyselníkov v Bratislave.* 1924. Bratislava : Ústredný zväz čsl. priemyselníkov, 1924.
- PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie.* Praha : Academie, 1986, s. 509.
- PETROV, Alexej. K otázce slovensko-ruské etnografické hranice. In: *Česká revue* XVI/1923, č. 5-6, s. 115-119 a 234-243.
- PRŮCHA, Václav a kol. *Nástin hospodářských dějin v období kapitalismu a socialismu.* Praha : Svoboda, 1987.
- PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální Československa 1918 – 1992 : I. Díl 1918 – 1945.* Brno : Doplněk, 2004.
- SRB, Václav. Porodnost v Československu a v cizině za války 1939 – 1945. In: *Statistický zpravodaj*, r. X., 1947, č. 2., 33-34.
- SRB, Vladimír. Pohyb obyvatelstva na území Československa 1938 – 1944. In: *Demografie*, r. 35, 2/1993, s. 73-94.
- SRB, Vladimír. Obyvatelstvo Slovenska 1918 – 1938. Bratislava: INFOSTAT, 2002.
- SVETONĚ, Ján. *Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu.* Bratislava : SVPL, 1958.
- ŠÍDLO, Luděk – ŠPROCHA, Branislav. Transformace plodnosti Česka a Slovenska v 20. a na začátku 21. století v generační perspektivě. In: *Populačné štúdie Slovenska* 7. P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 121-136.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: *Populačné štúdie Slovenska* I. P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 167-332.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Propagácia materstva v období prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: *Populačné štúdie Slovenska* 3. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, s. 105.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Stravovanie a zásobovanie obyvateľstva potravinami v období Slovenskej republiky (1939 – 1945). In: *Populačné štúdie Slovenska* 6. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 63-168.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva. Otázka regulácie pôrodnosti v Československu v prvej polovici 20. storočia. In: *Populačné štúdie Slovenska* 7. P. Tišliar – T. Šprochová – L. Vargová (eds.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 98-102.
- ŠKORVANKOVÁ, Eva – HRNČIAROVÁ, Daniela. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie.* Bratislava : Stimul, 2013, s. 261-298.

- ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska* I. P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 91-166.
- ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, 1. časť. In: *Slovenská statistika a demografia.* r. 24, 4, 2014, s. 40-53.
- ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, 2. časť. In: *Slovenská statistika a demografia.* r. 25, 1, 2015, s. 45-57.
- ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť žien maďarskej národnosti na Slovensku v sčítaniach obyvateľov. In: *Populačné štúdie Slovenska* 6. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 169-196.
- ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny, 3. časť. In: *Slovenská statistika a demografia.* r. 26, 1, 2016, s. 64-81.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937.* Bratislava : Stimul, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937.* Bratislava : Stimul, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937.* Bratislava : Stimul, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919-1940.* Bratislava : Infostat, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi II. : Štruktúry obyvateľstva.* Bratislava : Perfect, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav. Slovenský štatistický úrad (1952 – 1960). In: *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu* I. B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). Bratislava : Infostat, 2009, s. 28-35.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Demografie*, roč. 52, 1/2010, s. 103-119.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940.* Brno : Tribun EU, 2012.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Intenzita a charakter úmrtnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, r. 38, 2014, s. 203-233.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, r. 38, 2014, s. 77-112.

- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographic of the Jewish Population of Slovakia between the Two World Wars. In: *Judaica Bohemiae*, r. 49, 2014, č. 2, s. 5-43.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov. In: *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. D. Kováč – E. Kowalská – P. Šoltés a kol. Bratislava : VEDA, 2015, s. 64-94.
- ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie Slovenska: Slovenská vlastiveda III*. Bratislava, 1944.
- TILKOVŠKY, Lóránt. Hospodárske a sociálne postavenie južného Slovenska za horthyovskej okupácie v rokoch 1938-1944. In: *Historický časopis*, r. 12, 1964, s. 329-373.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt postavenia okresných úradov na Slovensku počas krajinského zriadenia (1928 – 1939). In: *Historica*, roč. XLV, Bratislava 2002, s. 219-223.
- TIŠLIAR, Pavol. Okresná správa na Slovensku počas I. ČSR. In: *Historica*, roč. XLVI. Bratislava : Univerzita Komenského, 2005, s. 147-185.
- TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy podľa výsledkov Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919. In: *Historica* XLVII. Bratislava : Univerzita Komenského Bratislava, 2008, s. 89-118.
- TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945 – 1951). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 8-17.
- TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu : prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Brno : Tribun Eu, 2009.
- TIŠLIAR, Pavol. Sčítanie ľudu z roku 1940 : k niektorým aspektom organizovania a priebehu. In: *Život v Slovenskej republike : Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. P. Sokolovič (ed.). Bratislava : UPN, 2010, s. 25-35.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska z roku 1940*. Bratislava : SNA, 2011.
- TIŠLIAR, Pavol. Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. In: *Slovenská štatistika a demografia*. r. 21, 4/2011, s. 3-21.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.
- TIŠLIAR, Pavol. Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938 – 1945 – metodologické východiská. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9-18.

- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: *Populačné štúdie Slovenska I*. P. Tišliar (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- TIŠLIAR, Pavol. Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: *Studies in the Population of Slovakia II*. P. Tišliar. – S. Čéplö (eds.). Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny. 2014, s. 97-120.
- TIŠLIAR, Pavol. Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: *Studies in the Population of Slovakia II*. P. Tišliar. – S. Čéplö (eds.). Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny. 2014, s. 121-146.
- TIŠLIAR, Pavol. Odrasť národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939 – 1945) v štatistickej praxi. In: *Populačné štúdie Slovenska 4*. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2014, s. 21-57.
- TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919 – 1940. In: *Bylye Gody*, 2/2014, č. 32, s. 266-271.
- TIŠLIAR, Pavol. K disproporciám a protichodnosti populačnej politiky v medzivojnovom Československu a jej prejavom na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 7*. P. Tišliar – T. Šprochová (eds.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 67-82.
- TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25, 2, 2015, s. 3-13.
- TIŠLIAR, Pavol. Prípravný proces súpisu domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940. In: *Populačné štúdie Slovenska 6*. P. Tišliar (ed.). Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2015, s. 33-62.
- TIŠLIAROVÁ, Ingrid. *Severné hranice Slovenska v rokoch 1918 – 1924 : Spor o územia na Orave a Spiši*. Diplomová práca. Bratislava : FiF UK, 2004.
- TULKISOVÁ, Jana. Činnosť Nemeckej vojenskej komisie na Slovensku a ohraničenie ochranného pásma. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Universum, 2007, s. 419-433.
- VARSÍK, Branislav. *O čom mlčia archívy*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1987.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v lete 1880-1910. In: *Demografie*, r. 25, 3/1983, s. 203-208.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku v lete 1900 – 1912. In: *Historická demografie*, 9/1985, s. 175-183.
- VRÁBEL, Ferdinand. Náprava „krívd“ z Trianonu? Niekoľko epizód z obsadzovania južného Slovenska maďarským vojskom v novembri 1938. In: *Jub Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. J. Mitáč (ed.), Bratislava : UPN, 2011.

Dobová (periodická) tlač

Slovenská politika, roč. 1940.
Slovenská pravda, roč. 1940.
Slovenský zákonník, roč. 1939 a 1940.

Pramene práva

Zbierky zákonov Československej republiky 1918 – 1938
Slovenský zákonník 1939 – 1945

Zoznam grafov, tabuliek a kartogramov

Zoznam grafov

Graf 1: Počet neumiestnených uchádzačov o prácu na Slovensku v rokoch 1938 – 1943	44
Graf 2: Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti na Slovensku v rokoch 1900-1945	65
Graf 3: Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti vo vnútrozemí a v pohraničí v rokoch 1938 – 1944	66
Graf 4: Vývoj úhrnnej sobášnosti mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900 – 1945	69
Graf 5: Miery sobášnosti mužov a žien Slovenska v rokoch 1939 – 1941	70
Graf 6: Štruktúra príspevkov vybraných vekových skupín k celkovej intenzite sobášnosti v rokoch 1939 – 1941, Slovensko, muži, ženy	71
Graf 7: Vývoj priemerného veku pri sobáši mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900 – 1945	72
Graf 8: Rozloženie sobášov podľa kalendárnych mesiacov na Slovensku v rokoch 1939 – 1942	79
Graf 9: Vývoj počtu rozvodov, indexu rozvodovosti a úhrnnej rozvodovosti manželstiev na Slovensku v rokoch 1920 – 1945	83
Graf 10: Riziko rozvodu manželstva na Slovensku podľa doby uplynulej od sobáša, vybrané obdobia	84
Graf 11: Vývoj počtu narodených detí a hrubej miery pôrodnosti na Slovensku v rokoch 1870 – 1945	86
Graf 12: Vývoj počtu narodených a hrubej miery pôrodnosti vo vnútrozemí a v pohraničí v rokoch 1938 – 1944	90
Graf 13: Vývoj úhrnnej plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku na Slovensku	93
Graf 14: Špecifické miery plodnosti žien na Slovensku vo vybraných rokoch	94
Graf 15: Príspevky vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti žien na Slovensku v rokoch 1937 – 1945	95
Graf 16: Porovnanie mier plodnosti Slovenska s vybranými krajinami Európy, prvá pol. 40. rokov	99
Graf 17: Podiel detí narodených mimo manželstva na Slovensku v rokoch 1920 – 1945	101
Graf 18: Vývoj počtu zomretých a hrubej miery úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1880 – 1945	104
Graf 19: Vývoj počtu zomretých a hrubej miery úmrtnosti vo vnútrozemí a v pohraničí Slovenska v rokoch 1938 – 1944	105
Graf 20: Podiel zomretých v detskom veku z celkového počtu zomretých na Slovensku v rokoch 1900 – 1945	108
Graf 21: Vývoj dojčenskej, novorodeneckej a ponovorodeneckej úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1900 – 1945	108
Graf 22: Vývoj strednej dĺžky života pri narodení mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900 – 1945	115

Graf 23: Rozloženie úmrtí podľa mesiacov v roku, 1939 – 1942	121
Graf 24: Rozloženie úmrtí detí do jedného roka a osôb vo veku 65 a viac rokov podľa kalendárnych mesiacov na Slovensku v roku 1945	122
Graf 25: Rozloženie úmrtí na násilné príčiny smrti podľa kalendárnych mesiacov na Slovensku v roku 1945	123
Graf 26 a 27: Rozloženie úmrtí na vybrané príčiny smrti podľa kalendárnych mesiacov na Slovensku v roku 1945	123-124
Graf 28: Prirodzené prírastky a hrubá miera prirodzených prírastkov na Slovensku v rokoch 1900-1945	125
Graf 29: Prirodzené prírastky a hrubá miera prirodzených prírastkov vo vnútrozemí a pohraničí v rokoch 1938-1944	126
Graf 30 a 31: Veková štruktúra obyvateľstva Slovenska v roku 1940 a 1945	136

Zoznam tabuliek

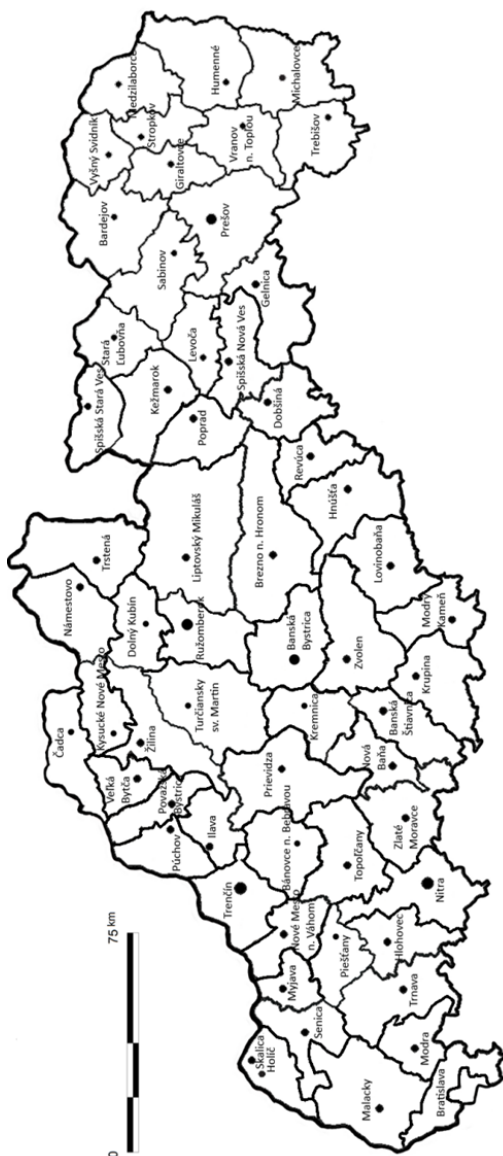
Tab. 1: Rodinný stav nevesty v kombinácii s rodinným stavom ženicha na Slovensku, 1945	75
Tab. 2: Národnostná štruktúra sobášiacich sa snúbencov z pohľadu ženicha, Slovensko 1939 – 1942	76
Tab. 3: Národnostná štruktúra sobášiacich sa snúbencov z pohľadu nevesty, Slovensko 1939 – 1942	76
Tab. 4: Náboženská štruktúra sobášiacich sa snúbencov z pohľadu ženicha, Slovensko 1939 – 1942	77
Tab. 5: Náboženská štruktúra sobášiacich sa snúbencov z pohľadu nevesty, Slovensko 1939 – 1942	78
Tab. 6: Vývoj hrubých mier pôrodnosti v niektorých krajinách Európy v rokoch 1938 – 1945	97
Tab. 7: Úhrnná plodnosť žien vo niektorých európskych štátoch	98
Tab. 8: Dojčenská úmrtnosť vo vybraných štátoch (a územiach) Európy v rokoch 1938-1945	109
Tab. 9: Stredná dĺžka života pri narodení v niektorých európskych populáciách, 1938-1945	117
Tab. 10: Štruktúra úmrtí v rokoch 1939-1941 a v roku 1945 podľa príčin smrti	120
Tab. 11: Vývoj zastúpenia hlavných vekových skupín v populácii Slovenska	136
Tab. 12: Národnostná štruktúra Slovenskej krajiny podľa výsledkov krajského súpisu z roku 1938 a Slovenskej republiky podľa sčítania ľudu 1940	139
Tab. 13: Náboženská štruktúra Slovenska podľa sčítania ľudu 1940	148
Tab. 14: Prítomné obyvateľstvo na Slovensku podľa príslušnosti k triede povolania, SE 1940	154
Tab. 15: Štruktúra osôb pracujúcich v pôdohospodárstve bez pomáhajúcich členov rodín; SE 1921, 1930, 1940	155
Tab. 16: Štruktúra osôb pracujúcich v priemysle a výrobných živnostiach na Slovensku; SE 1921, 1930, 1940	157
Tab. 17: Príslušnosť k sociálnym skupinám v povolani činného obyvateľstva na Slovensku (bez pomáhajúcich členov rodiny); SE 1921, 1930, 1940	160
Tab. 18: Pomáhajúci členovia rodiny na Slovensku; SE 1921, 1930, 1940	161

Zoznam kartogramov

Kartogram 1: Hrubá miera sobášnosti v okresoch Slovenska, 1939-1942	67
Kartogram 2: Priemerný vek mužov pri sobáši v okresoch Slovenska, 1939 – 1941	73
Kartogram 3: Priemerný vek žien pri sobáši v okresoch Slovenska, 1939 – 1941	74
Kartogram 4: Hrubá miera pôrodnosti v okresoch Slovenska, 1939 – 1942	91
Kartogram 5: Podiel detí narodených mimo manželstva v okresoch Slovenska, 1939 – 1942	102
Kartogram 6: Hrubá miera úmrtnosti v okresoch Slovenska, 1939 – 1942	106
Kartogram 7: Dojčenská úmrtnosť v okresoch Slovenska, 1939 – 1942, (v ‰)	112
Kartogram 8: Hrubá miera prirodzeného prírastku v okresoch Slovenska, 1939 – 1942	127
Kartogram 9: Počet a prírastok obyvateľov a index maskulinity v okresoch Slovenska, SE 1940	132
Kartogram 10: Podiel cudzincov, počet a podiel neprítomných osôb v okresoch Slovenska, SE 1940	133
Kartogram 11: Hustota obyvateľstva a priemerný počet osôb na dom a byt v okresoch Slovenska, SE 1940	134
Kartogram 12: Podiel osôb slovenskej národnosti v okresoch Slovenska; SE 1940	140
Kartogram 13: Podiel osôb nemeckej národnosti v okresoch Slovenska; SE 1940	141
Kartogram 14: Podiel osôb židovskej národnosti v okresoch Slovenska; SE 1940	143
Kartogram 15: Podiel osôb maďarskej národnosti v okresoch Slovenska; SE 1940	144
Kartogram 16: Podiel osôb rusínskej národnosti v okresoch Slovenska; SE 1940	145
Kartogram 17: Podiel osôb cigánskej národnosti v okresoch Slovenska; SE 1940	146
Kartogram 18: Podiel rímskokatolíkov v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	149
Kartogram 19: Podiel evanjelikov augsburského vyznania v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	150
Kartogram 20: Podiel gréckokatolíkov v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	151
Kartogram 21: Podiel izraelitov v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	152
Kartogram 22: Podiel reformovaných v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	153
Kartogram 23: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k roľníctvu, lesníctvu a rybárstvu v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	154
Kartogram 24: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k priemyslu a živnostiam v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	156
Kartogram 25: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k obchodu, peňažníctvu a doprave v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	158
Kartogram 26: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k triede verejná služba a slobodné povolania v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	158
Kartogram 27: Podiel obyvateľov prislúchajúcich k domácej a osobnej službe, iným povolaniam a ku kategórii neudané v okresoch Slovenska; SE 1940 (v ‰)	159

Príloha

Administratívne usporiadanie Slovenskej republiky v rokoch 1940 – 1945

Popisný hárok krajinského súpisu 1938

[illegible]

Vyhláška o organizovaní krajinského súpisu 1938

Výhláška o sčítaní ľudu.

Podľa nariadenia krajinského úradu koná sa

dňa 31. decembra 1938

sčítanie ľudu na celom území Slovenskej krajiny.

Prevedú ho politické úrady pri pomoci sčítacích komisárov a revizorov popisnými hárkami.

Popisný hárok vyplní sčítací komisár, ktorý za tým účelom navštívi v deň sčítania postupne každý dom a každý byt. Pri vstupe do bytu preukáže sa úradnou legítimáciou, vydanou mu okresným úradom. Sčítací komisár požíva ochrany ako verejný funkcionár podľa príslušných predpisov trestných. Majiteľ bytu alebo dospelý člen jeho rodiny má vyčkať príchodu sčítacieho komisára a sdeliť mu o všetkých osobách, ktoré patria do jeho domácnosti a bytu, dáta sčítacím komisárom žiadané.

Ak majú sčítané osoby doklady (rodné alebo krstné, oddacie, domovské listy, cestovné pasy, akostské vysvedčenia alebo iné), nech sú tieto pripravené, aby komisár mohol do nich nahliadnuť.

Každý je povinný podať správne a včasne všetky údaje od neho požadované.

Môže tak učiniť bez obavy, lebo všetci, prostredníctvom ktorých sa tieto údaje zbierajú a spracovávajú, sú zaviazaní k prísnej mlčanlivosti o obsahu sčítacích listín voči každému, menovite tiež voči iným úradom. Porušenie tejto povinnosti, ako aj každé zneužitie údajov a obsahu sčítacích listín je trestné.

Vedome nesprávne údaje, ako aj všelijaké iné úmyselné jednanie a opomenutia, ktorými sa porušuje alebo ohrozuje úplnosť alebo správnosť sčítania, trestajú sa, ak nejde o čin prísnejšie trestný, podľa čl. 3 a 4 zákona o organizácii polit. správy. Takýmto jednaním je hlavne, jestliže sa daktó vyhne sčítaniu, dá sa sčítať viackrát, pôsobí na iných, aby činili údaje nezodpovedajúce pravde, usporiada súkromné sčítanie ľudu, alebo sa účastní jeho prevádzania.

Po vykonaní sčítaní odovzdá komisár vyplnené popisné hácky sčítaciemu revizorovi. Ten ich preskúma, či sú riadne a správne vyplnené, a môže za účelom revízie tiež navštíviť byty a vypočítať sčítané osoby. Revizor je tiež opatrený úradnou legítimáciou a požíva rovnakej ochrany ako sčítací komisár. Preskúmané hácky a bytové listy odovzdá revizor priamo okresnému úradu.

Okresný úrad.

Úradný záznam o sľube sčítacích komisárov pre sčítanie ľudu 1940

Úradný záznam
o sľube sčítacích komisárov.

Podpísaní složili podľa § 4. odst. 3. vlád. nar. o sčítanie ľudu z 18. okt. 1940 čís. 270/40 Sl. z. do rúk podpísaného obvodného notára tento sľub:

"sľubujeme, že budeme nestranné a svedomite plniť svoje povinnosti, uložené nám zákonom a vládny nariadením o sčítanie ľudu.

Ďalej sľubujeme, že zachováme úradné tajomstvo o všetkých veciach, o ktorých sme sa pri sčítaní ľudu dozvedeli.

Podobne nič neprezradíme o obsahu sčítacích listín.

V Ľubeníku dňa 5. decembra 1940.

obv. notár

Sčítací komisári:

[Handwritten signatures of the counting commissioners, some with redacted names]

Legitimácia sčítacieho komisára vydaná notárskym úradom

Notársky úrad v Lubeníku.

Sčítanie ľudu 1940.

Číslo 2762/40.

ÚRADNÁ LEGITIMÁCIA
sčítacieho komisára

pána Ľudislava [redacted] v U. Lehotske.

Táto legitimácia vydaná podľa § 8, ods. 2 vládneho nariadenia č. 270/1940 Sl. z. oprávňuje majiteľa ku vstupu do všetkých bytov a domácností, v ktorých má vykonať sčítacie práce. Vykonávajúci tieto práce, požíva majiteľ legitimácie ochranu podľa predpisov platných pre verejných úradníkov.

 [Signature]

Obecný (obvodný) notár:

Štátny tiskárňovník v Bratislave 1147-40

Obecný prehľad sčítania ľudu z roku 1940

Slovenská republika. **Sčítanie ľudu 1940.**

Okres: _____ Meno sčítacieho revízora: _____

Obec: _____

Obecný prehľad.

Vyplní sčítací revízor, ale len v obciach rozdelených na dva alebo viac sčítacích obvodov. Vo väčších obciach, pre ktoré je ustanovené niekoľko sčítacích revízorov, vyplní obecný prehľad revízor, určený k tomu okresným úradom.

Obecný prehľad vyhotoví revízor dvojmo podľa prehľadov sčítacích obvodov, na ktoré je obec rozdelená, a to tak, že najprv vyplní 1-3 stĺpec obecného prehľadu, potom prenesie do stĺpcov 5-11 konečné sčty z príslušných stĺpcov každého jednotlivého prehľadu sčítacieho obvodu.

Nakoniec vypočíta súčet pre celú obec.

Ak sa obec skladá z dvoch alebo viac osád, srovnajú sa prehľady sčítacích obvodov podľa osád v ich abecednom poriadku a vypočítajú sa konečné sčty stĺpcov obecného prehľadu najprv pre každú osadu a napokon pre celú obec.

V obciach, kde sa kryje sčítací obvod s obvodom obce, prehľad sčítacieho obvodu je súčasne aj obecným prehľadom. (Instrukcia § 27.)

Hradová číslo osady	Meno osady	Číslo sčítacieho obvodu	Počet domov					Počet bytov	Počet príslušných osôb	Z nich je Židov	Poznámka
			dovedna	z nich:	obýva- ných	neobý- vaných	prísluš- ných				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Chyžina	1-2	126	114	5	1	3	129	526	—	129-157-70 2 " 523-55
2	Unová Lehotsa	1	93	85	4	3	1	102	364	—	
3	Chyžany	1	81	77	4	2	1	82	361	—	

Zoznam popisných čísel domov a bytov

Slovenská republika. **Sčítanie ľudu 1940.**

Okres **Revúca** Obec **Mníšany**

Soznam
domových (popisných) čísel.

Číslo sčítacieho obvodu _____ Sčítací komisár _____

dom. číslo Osada (mestské štvrť)	počet bytov Miestna časť	Poznámka	dom. číslo Domovné číslo v sčítacom obvode	počet osôb	Poznámka
1	1		20	Dom. zvlášť	
2	1		21	1	
3	1		22	1	
4	1		23	1	
5	1		24	1	
6	1		25	1	
7	1		26	1	
8	1		27	1	
9	—	dom. zvlášť	28	Dom. zvlášť	
10	—	—	29	1	
11	1		30	1	
12	1		31	1	
13	1		32	Dom. zvlášť	
14	1		33	1	
15	1		34	1	
16	1		35	1	
17	1		36	1	
18	1		37	1	
19	1		38	1	

Štátny tiskárňovník v Bratislave 1147-40

Predná strana tlačiva k dodatočnému sčítaniu ľudu 1940 zo začiatku roku 1941

V z o r e c

zápisu o dodatočnom sčítaní :

Sčítanie ľudu 1940.

1. Okres:.....

2. Obec:.....

3. Osada/mestská štvrť:.....

4. Ulica:.....

5. Číslo domové /popisné/ :.....

6. Priezvisko/meno rodinné/ a meno/krstné alebo rodné/:.....

7. Pribuzenský alebo iný pomer k hlave domácnosti.....

8. Pohlavie/mužské alebo ženské/:.....

9. Deň,mesiac a rok narodenia:.....

10. Rodinný stav/slobodný/a/ženatý/vydatá/,ovdovelý /a/,rozvedený /a/,rozlúčený/a/:.....

11. Rodisko:obec.....okres.....

12. Riadne bydlisko: obec.....okres.....

13. Sčítaný je v obci prítomný/trvale,dočasne ?/:.....

14.x/Sčítaného riadne bydlisko je : obec.....okres.....

15.xx/Sčítaný prisťahoval sa do obce v roku.....z obce:.....okresu:.....

16. Štátna príslušnosť:.....

17. Národnosť:.....

18. Náboženstvo/ cirkevná príslušnosť/alebo bez vyznania.....

19. Znalosť písania a čítania/či vie čítať a písať alebo len čítať alebo nevie ani čítať ani písať/.....

20. Druh povolania a /hlavného.....b/vedľajšieho.....

21. Postavenie v povolani a/hlavnom.....b/vedľajšom.....

22. Bližšie označenie a miesto závodu/podniku,úradu/,v ktorom sa vykonáva hlavné povolanie.....

23. K akému odvetviu patrí závod/firma,úrad/.....

24. Dôvod dodatočného zápisu.....

v.....dňa.....1941.

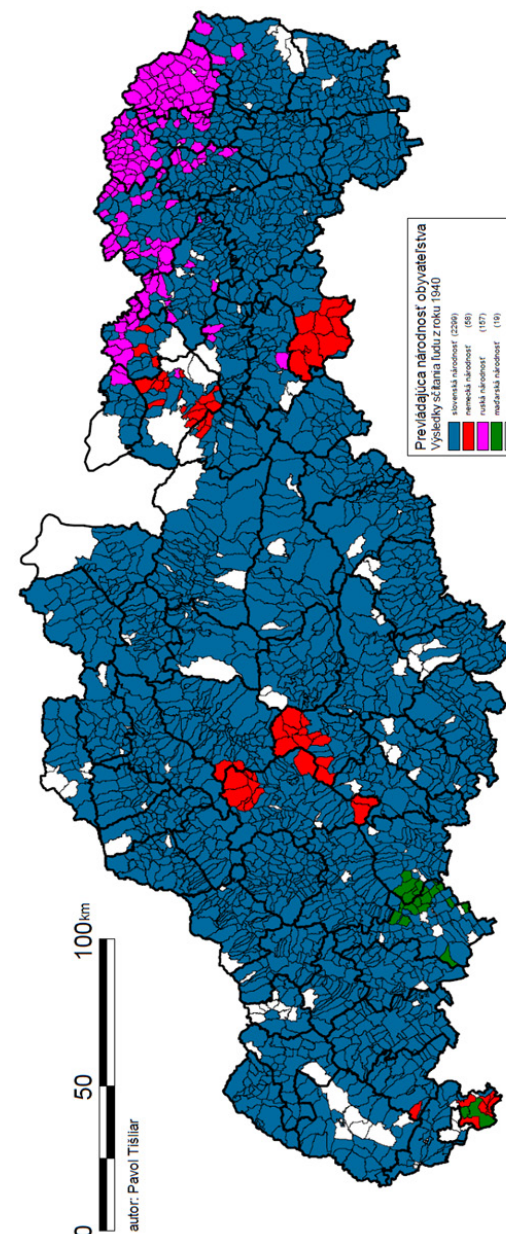
/pečiatka/

.....

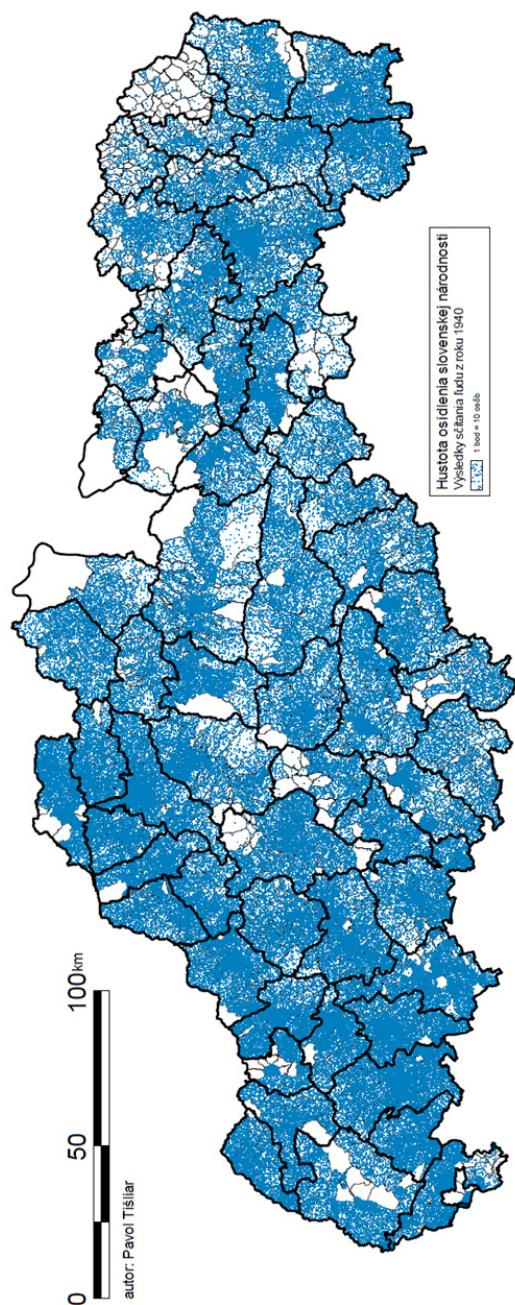
/podpis notára/

./.

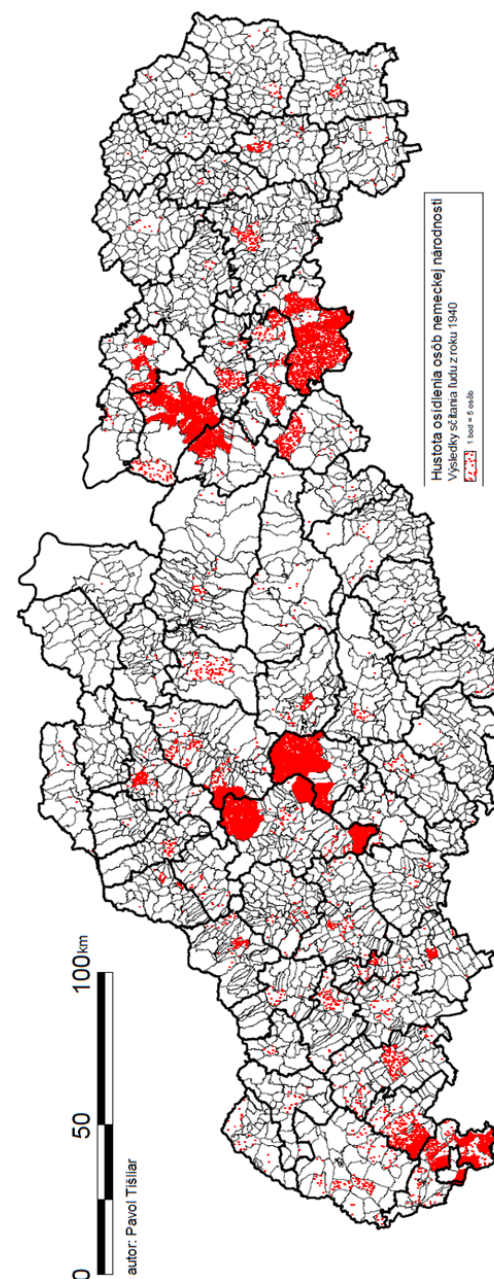
Prevládajúca národnosť v sídlach Slovenska, sčítanie ľudu 1940

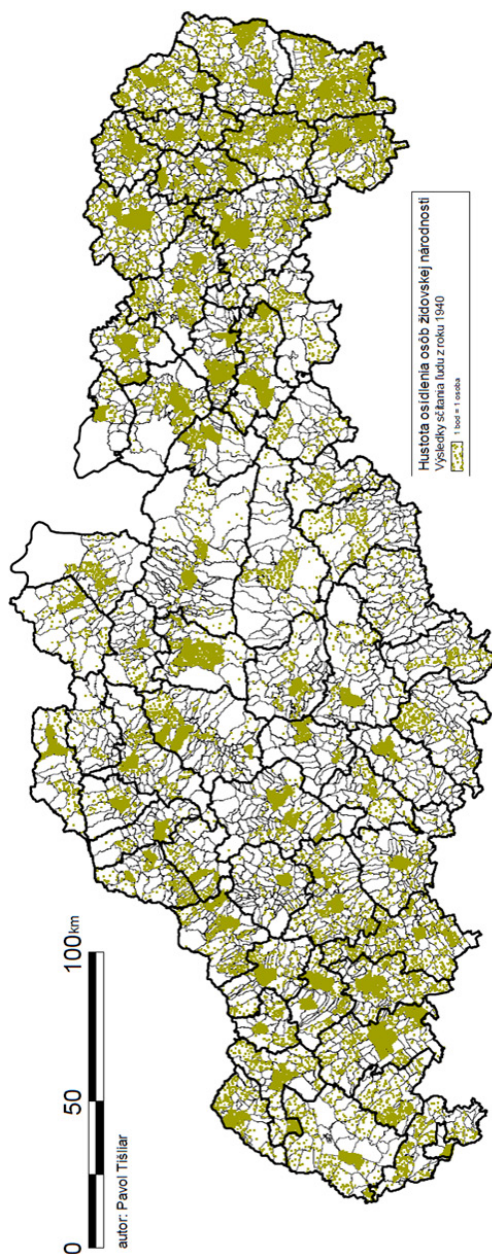
Osoby slovenskej národnosti v sídlach Slovenska, sčítanie Pudu 1940

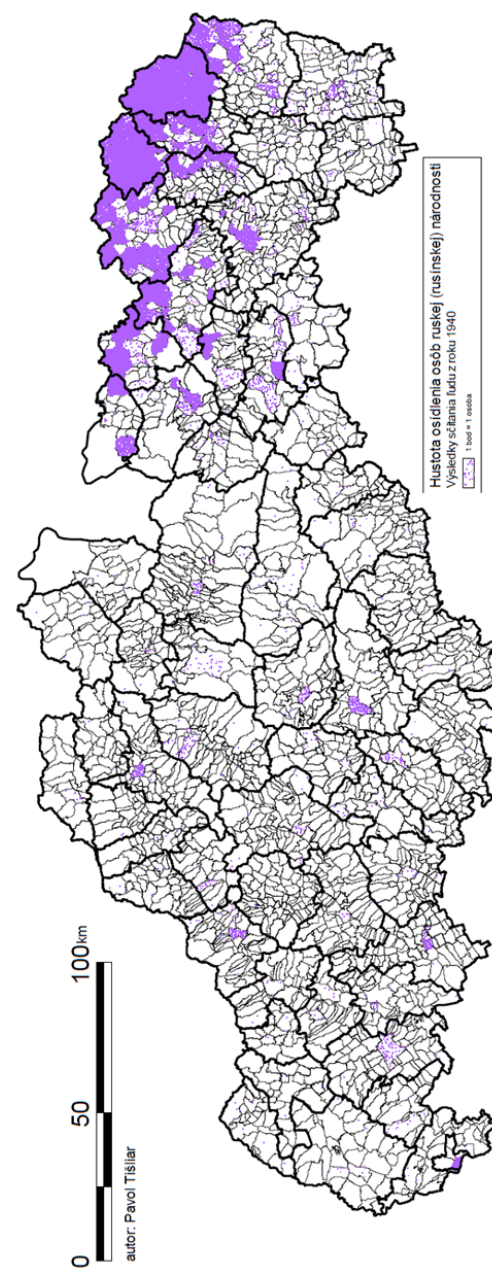
Osoby nemeckej národnosti v sídlach Slovenska, sčítanie Pudu 1940

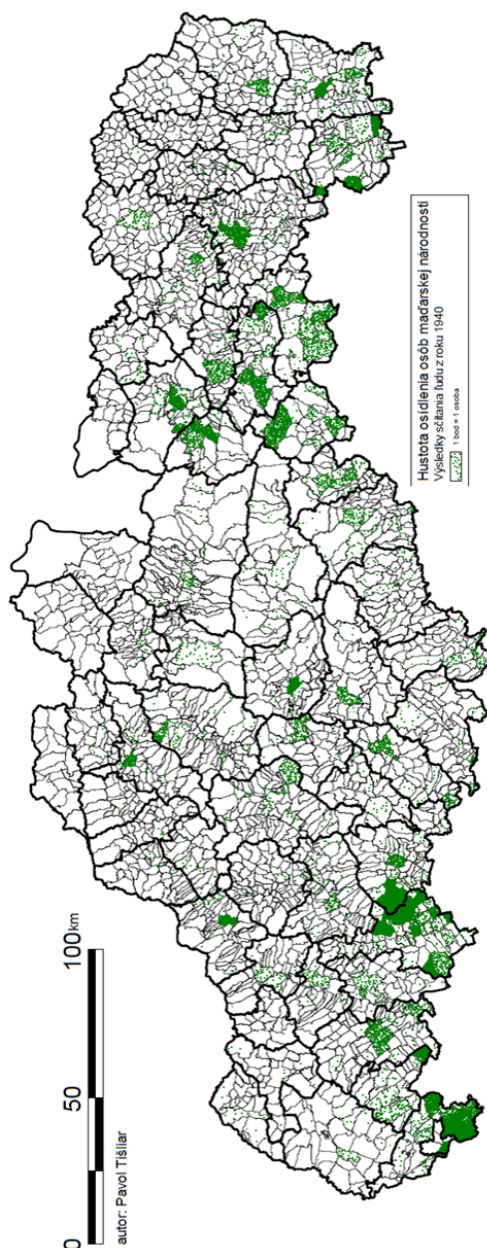
Osoby židovskej národnosti v sídlach Slovenska, sčítanie ľudu z roku 1940

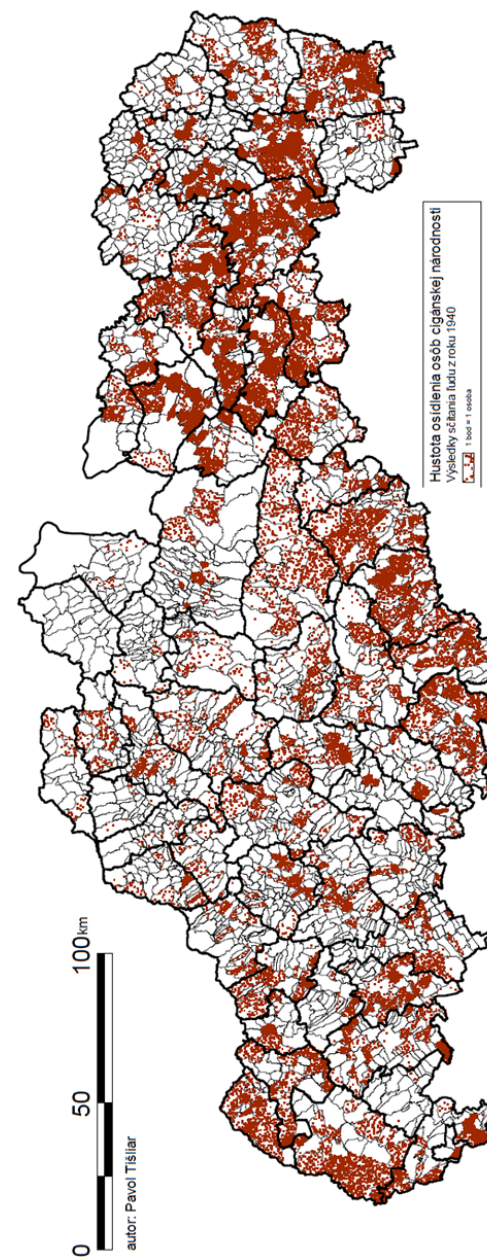
Osoby rusínskej národnosti v sídlach Slovenska, sčítanie ľudu z roku 1940

Osoby maďarskej národnosti v sídlach Slovenska, sčítanie ľudu 1940

Osoby cigánskej národnosti v sídlach Slovenska, sčítanie ľudu 1940

Názov: Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945

© RNDr. Branislav Šprocha, PhD. - © prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, FiF UK v Bratislave

1. vydanie, 2016

Rozsah: 200s., 11,7 AH

ISBN 978-80-89881-03-1